

68
МАКСУДА ХАЖИЕВА

ЎЗБЕКИСТОНДА ТОЛЕРАНТЛИК ЖАРАЁНИ

Максуда Хажиева

ЎЗБЕКИСТОНДА ТОЛЕРАНТЛИК ЖАРАЁНИ

**«ABU MATBUOT-KONSALT»
ТОШКЕНТ
2008**

Масъул муҳаррир:

С. Отамуратов – фалсафа фанлари доктори, профессор

Тақризчи:

И.Эргашев – фалсафа фанлари доктори, профессор

Хажиева, Мақсуда.

Ўзбекистонда толерантлик жараёни/ М.Хажиева; Масъул муҳаррир С. Отамуратов. — Тошкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008. — 128 б.

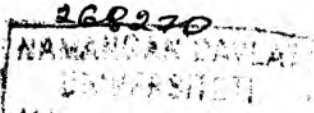
Бугунги кунда шахслар, миллатлар ва халқлар ўртасида толерантликни шакллантириш, ривожлантириш ва мустаҳкамлашга бўлган эҳтиёж кучаймоқда. Zero толерантлик — инсонлар, миллатлар, халқлар ва турли диний эътиқоддаги кишиларни бир-бири билан боғлаб, улар ўртасидаги муносабатларда дўстона муҳитнинг юзага келишини таъминлайди.

Мазкур китобда умуминсоний кадриятлардан ҳисобланмиш толерантлик мураккаб шароитларда юзага келадиган муаммоларни бир қадар юмшатиш ва халқлишнинг муҳим воситаларидан бири эканлиги ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, Ўзбек толерантлигининг ўзига хос хусусиятлари ва афзалликлари очиб берилди.

ББК 66.3(5Ў)6

ISBN 978-9943-336-15-5

© «ABU MATBUOT-KONSALT», 2008 й.

КИРИШ

Фуқаролар манфаатининг турли-туманлиги шароитида шахс, миллат ва халқлар ўртасидаги муносабатларда барқарор тараққиётни таъминлашнинг муҳим омилларидан бири сифатида толерантлик (бағрикенглик)ни ривожлантириб бориш талаб қилинади. Чунки манфаатларнинг турли-туманлиги муайян зиддиятларни келтириб чиқариши мумкин. Зиддиятлар эса турли миллатлар ўртасидаги муносабатларда беқарорликни юзага келтиради. Барқарорликнинг таъминланиши ҳар қандай жамият ва мамлакат учун катта аҳамиятга эга. Бунинг учун эса манфаатларни мувозанатга келтириш «механизми»ни ишлаб чиқиш зарур. Ана шундай механизмлардан бири шахслар, миллатлар, ижтимоий гуруҳлар ва халқлар ўртасида толерантликни шакллантиришдир.

Толерантлик инсонлар, миллатлар, ижтимоий гуруҳлар, халқлар ва турли диний эътиқоддаги кишиларни бир-бири билан боғлаб, улар ўртасидаги муносабатларда дўстона муҳитнинг юзага келишини ва мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлайди.

Бугунги кунда толерантликни ривожлантиришга бўлган эҳтиёж кучаймоқда. Бунинг сабаби қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, инсонларнинг яхши яшаш, ўз маънавиятини бойитиш, сиёсий жараёнларда янада фаол иштирок этишга интилиши кучаймоқда, бу эса манфаатларни қондириш борасида қарама-қаршилиқлар вужудга келишига сабаб бўлмоқда;

Иккинчидан, этник бирликлар турмуш тарзидаги глобаллашув таъсиридан ҳимояланишга интилиш кўпмиллатли мамлакатларда миллатлараро бағрикенгликни янада мустаҳкамлаш заруриятини кучайтирмоқда;

Учинчидан, инсонларнинг диний қадриятларни ўзлаштиришга интилишидан ғаразли мақсадлар йўлида фойдаланишга уринаётган кучлар сони ортиб бормоқда ҳамда бу кучлар ўз мақсадларига эришиш учун инсоният манфаатларига зид бўлган зўравонлик, террорчилик каби ҳаракатларни оммалаштиришга уринмоқдалар;

Тўртинчидан, тараққий қилган мамлакатларнинг эндигина мустақилликни қўлга киритган давлатлар моддий ресурсларини қўлга киритишга интилиши мамлакатлар ўртасидаги зиддиятлар кучайишига сабаб бўлмоқда.

Умуминсоний қадриятлардан ҳисобланмиш толерантлик ана шундай мураккаб шароитни бир қадар юмшатиш ва юзага келган муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим воситаларидан бири сифатида майдонга чиқади.

Жамият тараққийетининг омилларидан бири бўлган толерантлик ўзида шу жамиятга хос менталитет, инсоний меҳр-муҳаббат ҳамда бағрикенгликни мужассамлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов: «Халқимизнинг асл табиатида бўлган, юртдошларимизга хос меҳр-оқибатлилик, ахиллик, ўзаро ҳурмат, шафқат ва мурувват каби буюк хусусият ва фазилатларнинг жамиятимиздаги ўрнини янада мустаҳкамлаб, уларни янги авлод, фарзандларимиз онгига сингдириш бугунги ва эртанги кунимизни янада чароғон этишда, эзгу мақсадларимизга эришишда энг катта мезон ва омил бўлишини англаб олишимизга ишонаман.

Бизнинг мақсадимиз – дунёнинг барча халқлари билан тенг бўлиб, уларнинг бахт-саодатидан қувониб, улар билан дўст ва ҳамкор бўлиб яшаш. Униб-ўсиб келаётган фарзандларимизни ҳам мана шу руҳда тарбиялаяпмиз», – деб таъкидлайдилар¹.

Толерантликнинг ривожланиши оддий инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлардан тортиб, умумбашарий аҳамиятга эга бўлган барча жараёнлар учун ҳам муҳим заруратга айланиб бормоқда. Толерантлик қанчалик ривожланса, инсониятнинг бежавотир ҳаёт кечириш имконияти шунча ортади. Миллатлараро ва халқаро муносабатлар тизимида толерантликни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш мамлакатлар тараққийети учун муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун эса миллий онгда толерантликни ривожлантириш ва изчиллик билан мустаҳкамлаш зарур.

Миллий мустақиллик миллатнинг ташқи дунёдан ажралиб қолиши эмас, балки ҳар бир миллатнинг бошқа миллат ҳамда халқлар билан алоқаларини ўз манфаат ва мақсадлари йўлида, тенглик асосида ривожлантириш имкониятини қўлга киритишидир. Шунинг учун ҳам миллатнинг қарамлик ёхуд мустамлакадан озод бўлиши миллий онгда толерантликнинг ривожланишига ижобий таъсир ўтказди. Миллий мустақилликнинг қўлга киритилиши миллий онгда толерантлик ривожланишининг янги босқичини бошлаб беради.

Ўзбек халқи мустақилликни қўлга киритганидан кейинги давр ичида 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари билан тинч-тоғув яшамоқда ва барқарор тараққийетга эришмоқда. Бу ажодлардан мерос бўлиб келаётган толерантликнинг амалдаги ёрқин ифодасидир.

Ушбу китобда ҳам асосий эътибор миллий онгда толерантликни шакллантириш, ривожлантириш ва унинг барқарор тараққийетимиз учун аҳамиятини очиб беришга қаратилади.

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 349.

Биринчи боб
**МИЛЛИЙ ОНГДА ТОЛЕРАНТЛИКНИ
ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-
МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ**

**«ТОЛЕРАНТЛИК» ТУШУНЧАСИНИНГ МОҲИЯТИ
ВА МАЗМУНИ**

Толерантлик, яъни «бағрикенглик» тушунчаси ўзига хос синоним ва антонимларга эга бўлгани ҳолда, манбаларда турлича изоҳланади. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида унга: «Бағрикенглик – ўзгаларнинг турмуш тарзи, хулқ-атвори, одатлари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ва эътиқодларига нисбатан тоқатли бўлиш», – деб таъриф берилган. Ижтимоий энциклопедик луғатда: «Толерантлик – ижтимоий ишнинг бошқарув тамойили, индивидлар, гуруҳлар ва ижтимоий ҳамжамиятлар ўртасидаги маданий, ирқий ва бошқа тафовутларни тан олиш, одамларнинг ташқи қиёфаси, хатти-ҳаракати, қадриятлар йўналиши ва улардаги фарқларга нисбатан бағрикенгликдир»¹, – дейилган. Бу билан бағрикенглик инсоннинг ички руҳий ҳолати (унинг онги, ҳақиқатгўйлиги, кўтаринки кайфияти, ишга муносабати, саломатлик даражаси, қизиқиши, ишончи, хоҳишсизлиги, кўркув ҳисси, очиккўнгиллиги, жавобгарликни ўз зиммасига олиши, ишқ-муҳаббати кучлилиги, инсонлар ҳақида очикдан-очик гапира олиши, етакчи бўла олиши, сусткашлиги, табиатан ўз хусусиятларини мувофиқлаштира олиши, мулоқот ва муносабатга енгил кириша олиши, руҳий тетиклиги кабилар) эканлиги тасдиқланади.

Толерантлик – турли қараш, эътиқод, жаҳон маданиятига ҳурмат, умуминсоний қадриятларни бағрикенглик асосида қабул қилиш ва тушуниш, инсоннинг ўзлигини намоён қилишга асосланган индивидуалликнинг аниқ намоён бўлишидир.

Бу даражадаги толерантлик кишиларнинг умуминсоний маданий жараёнлар, инсониятни қизиқтираётган ёки безовта қилаётган муаммолардан хабардорлик даражасини, БМТ, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ

¹ Словарь-справочник по социальной работе. Под ред. проф. Е.И. Холстовой. – М., 1997. – С. 366.

каби халқаро ташкилотлар қабул қилган умумбашарий дастурлар, лойиҳалар, қарорларни билишини ва уларни амалга оширишда фаол қатнашишини англатади.

ЮНЕСКОнинг 1945 йил 16 ноябрда қабул қилинган Низомида белгиланган «дунё инсониятнинг ахлоқий ва интеллектуал бирдамлиги асосида қурилиши даркор» деган тамойил БМТ ва ЮНЕСКО фаолиятининг асосий мазмунини ифода этади. БМТ халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ҳамда ўз тақдирини ўзи белгилаш, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва гуманитар мазмундаги халқаро муаммоларни ҳал этиш, ушбу мақсадларга эришишда миллатлар, давлатлар ҳаракатини мувофиқлаштириш вазифасини бажаради¹. Ёки 1966 йил 19 декабрда қабул қилинган «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт»да қайд этилганидек, барча халқлар ўз сиёсий мақомини ва иқтисодий, ижтимоий-маданий тараққиётини мустақил белгилаш, халқаро ҳамкорликда қатнашиш, ўз фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш, ҳаммага ўз касби, иш соҳаси бўйича юксалиш, билим, ахборот ва дам олиш, маънавий бойликлардан фойдаланиш, яшаш жойини эркин танлаш, ўз хоҳиши билан турмуш қуриш каби умуминсоний нормаларга мувофиқ ҳаёт тарзини яратишни ўз зиммасига олади². Шу билан бирга уларда толерантлик маданияти глобал даражада шаклланишини ҳуқуқий кафолатлайди. Албатта, ушбу халқаро Пактга қўшилиш ёки қўшилмаслик давлатларнинг ўз ихтиёри, бироқ бугунгача бу ҳужжат барча давлатлар, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳам имзоланган. Республика-миз бугунги кунгача глобал маданий толерантликни шакллантиришга хизмат қилувчи, халқаро интеграцияни чуқурлаштирувчи 90 дан зиёд халқаро конвенция, пакт, шартномага қўшилди³.

Глобал толерантлик маданиятининг муҳим белгилари давлатлараро (халқаро, минтақалараро, минтақавий-республикалараро) ҳамкорликда мавжуд глобал муаммоларни ҳал этиш учун иттифок,

¹ Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми ва халқаро суд статуси. – Т., 2002. – Б. 4.

² Международные конвенции по защите прав человека и борьбе с преступностью. – Т.: Шарқ, 1996. – С. 19–30.

³ Халилов Э.Х. Высший законодательный орган Республики Узбекистан. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – С. 237.

уюшмалар тузиш, биргаликда дастур, декларация, коммюнике, пактлар қабул қилиш, умуминсоний аҳамиятга эга экологик, демографик аҳвол, соғлиқни сақлаш, таълим-тарбия, инсон тараққиёти, ер юзида тинчлик ва осойишталикни таъминлашда қатнашиш, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик, одамлар савдоси, очарчиликка қарши курашишдан иборат. Хуллас, глобал толерантлик маданияти цивилизацияни асраш, маданий-гуманитар алоқаларни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш, маданий бойликлардан тенг фойдаланиш учун умуминсоний ҳуқуқий макон яратиш, демократияни, маданий плюрализм, интеграцияни умуминсоний тараққиёт шартига айлантиришга қаратилган ҳамкорликдир¹.

Бугун инсоният кўплаб глобал муаммоларга тўқнаш келиб яшайпти. Уларни ҳал этиш учун давлатлар, халқлар, миллатлар трансмиллий ҳамкорлик алоқаларини кенгайтиришга мажбур. Чунки улар ўз муаммоларини ҳам, умумбашарий муаммоларни ҳам мустақил ҳолда ҳал қилиши мушкул. Толерантлик икки халқ, миллат ўртасидаги зиддият, низоларни тинч йўл билан ҳал этишда эмас, балки давлатлараро муносабатларда ҳам ўта муҳим. Ўз қарашларини «демократия байроғи» шиори остида ўзга миллат, халқларга куч билан сингдириш глобал толерантлик маданияти қарор топишига хавф солмоқда. Бу аслида тинчликни миллий ва умумбашарий даражада сақлаш, халқларнинг ўз тарихий негизларига мувофиқ эркин ривожланишига қарши терроризмдир. «Толерантлик, – дейилади «Толерантлик принциплари декларацияси»да, – бўш келиш, кўнгил бўшлик ёки ножўя ҳаракатларга бефарқлик эмас. Толерантлик универсал ҳуқуқ ва инсоннинг асосий эркинликларини тан олиш асосида шаклландиган фаол муносабатдир. Ҳеч бир ҳолатда толерантлик ушбу асосий қадриятларга бўлган тажовузни оқлашга хизмат қилиши мумкин эмас; толерантликни айрим кишилар, гуруҳлар ва давлатлар ҳам кўрсатиши зарур»².

Толерантлик жаҳон миқёсида инсониятнинг онгли ҳаётида ва жамиятнинг менталлигида ўзига хос ўрнига эга бўлиб бормоқда. Толерантликнинг ҳозирги замон концепцияси юзага келганига кўп

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 349.

² Халилов Э.Х. Высший законодательный орган Республики Узбекистан. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – С. 1.

бўлгани йўқ, бироқ дунёдаги барча давлатлар тизими, қонунчилигида ўз ифодасини топмоқда. Бунда 1995 йилда ЮНЕСКО Бош конференциясида қабул қилинган «Толерантлик тамойиллари декларацияси» асосий роль ўйнамоқда. Мазкур декларацияга жаҳоннинг 185 давлатида, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам қатъий амал қилинмоқда. Демак, толерантлик – фуқаролик жамиятининг ажралмас меъёри ва қадриятidir.

«Бирлик – хилма-хилликда» тамойилининг бутун омма томонидан англаниши толерантликнинг яна бир жиҳати. Бирлик деганда барча жамоа аъзоларининг ҳамжиҳатлиги назарда тутилса, хилма-хиллик деганда жамоанинг ҳар бир аъзоси ўз фикр-мулоҳазасига эга бўлиши, ошкоралик, умумий ғоя – Ватан гурури ғояси остида бирлашиши назарда тутилади. Шунинг учун ҳам толерантликнинг шаклланиши ва унга амал қилиниши билим, мақсад, ошкоралик, фикр, виждон ва эътиқод эркинлигига имкон яратиш билан боғлиқ бўлиб, уларнинг асосини миллий онг тушунчаси ташкил этади.

Миллий онг тушунчаси мазмунини очиб бериш учун онгнинг тараққиёт йўли, унинг психологик, ижтимоий-фалсафий ривожланиши хусусиятларига эътибор қаратиш зарур. Бундан 50 минг йиллар муқаддам, одамларнинг жамият бўлиб яшашга ўтиш даврида уларнинг миясида ривожланган нутқ-тил маркази, ақл жиҳатлари пайдо бўлиши билан бирга тафаккурнинг юзага келиши онг тараққиётида катта аҳамият касб этади. Файласуф олим И. Каримов: «*Homo sapiens* – ақлли одам зоти мия ҳажми ўртача 1446 куб см.га етади ва мия иланг-пиланглари мураккаблашиб, онг ривожли мураккаб ҳодисаларни ҳам англаб олиш, инъикос (иккита объект ўртасида ўзаро таъсир) эттириш имкониятига эга бўлди»¹ деб онг ривожланишининг илк тарихий илдишлари ҳақида фикр юритган. Кўпгина олимлар эса «онг тарихи инсоннинг инсон бўлиб шакллана бошлаши тарихи билан боғлиқдир»² деб кўрсатгани ҳолда, инсон онги узоқ вақт давомида планетар, яъни Ер сайёраси доирасидаги ҳодиса сифатида қараб келинганлигини таъкидлайди. Аммо фан далиллари инсон пайдо бўлишини фақат Ерда кечган жараёнлар билан чеклаб

¹ Каримов И. Фалсафа фанидан ваъз матнлари. – Т., 2003. – Б. 66.

² Қаранг: Билиш фалсафаси (гносеология). Тузувчи ва таржимон Қиём Назаров. – Т.: Университет, 2005. – Б. 70–76.

қўйиш тўғри эмаслигини, у коинот эволюциясининг табиий ҳосиласи эканлигини тобора чуқурроқ исботлашини қайд қилиб ўтади¹.

Жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар кишилар онгида акс этади. Уларни ифодалаш учун ижтимоий ва индивидуал онг тушунчалари моҳиятини англаш зарур. Ижтимоий онг ижтимоий воқеликнинг инъикоси, жамиятнинг муайян даврига ёки қисмига тегишли бўлган умумий ҳис-туйғу, кайфият, қараш, ғоя ва назариялар мажмуидир. Улар ворисийлик асосида авлоддан-авлодга ўтиб, янги даврга хос бўлган ғоя, ҳис-туйғу, кайфият ва қарашларни пайдо қилади. Ижтимоий онг индивидуал онгга ҳам ўз таъсирини ўтказидади.

«Индивидуал онг муайян гуруҳ, элат, миллатга мансуб бўлган айрим кишининг онги бўлиб, жамиятдаги воқелик ва реал борликнинг алоҳида олинган шахс онгидаги инъикосидир, – дейилади «Фалсафа асослари» китобида. – Ижтимоий онг билан индивидуал онг ўртасидаги ўхшашлик ҳар иккаласининг ҳам ижтимоий воқеликни акс эттиришида».² Фарқи шуки, индивидуал онгнинг субъекти алоҳида олинган индивид, ижтимоий онгнинг субъекти эса жамиятдир. Ижтимоий онгнинг таркибий тузилиши ижтимоий муносабатлар ва кишилар фаолиятининг турлари билан белгиланади. Одамлар фаолияти қанчалик хилма-хил, муносабатлари қанчалик бой бўлса, ижтимоий онг ҳам шунчалик бой ва мураккаб бўлади. Воқеликни акс эттириш даражасига кўра, ижтимоий онг одатий ва назарий онгга бўлинади³. Ҳар бир шахсга тегишли индивидуал онг ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий онгга бўлинади⁴. Шахснинг фазилатлари жумласига кирадиган толерантлик, ғоявийлик, мақсадга интилиш, ватанпарварлик, байналмилаллик, меҳнатга муносабат, инсонпарварлик, одамларга ғамхўрлик, жамоавийлик кабилар мустақил Ўзбекистон халқининг маънавий бойлиги, ахлоқий поклиги, ғоявий камолотини ташкил қилади.

Бугунги кунда кишилар онгида ҳукмронликка эришиш, уларнинг тафаккур тарзи ва қадриятларини ўзига бўйсундириш турли ғаразли мақсадларга эришишнинг асосий воситаси бўлиб қолмоқда. Ана шундай вазиятда кишилар онгида собитлик, Ватанга муҳаббат

¹ Қаранг: Фалсафа асослари. Дарслик. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – Б. 203.

² Ўша жойда. – Б. 218.

³ Ўша жойда. – Б. 219.

⁴ Ўша жойда. – Б. 202–227.

туйғуси, ўз юртининг эртанги кунига ишонч устувор бўлмоғига эришиш муҳим аҳамият касб этади.

Инсон ўзлигини англаши натижасида алоҳида организм, оила, муайян ижтимоий гуруҳ, миллатга мансублигини билади ва шуларга хос иш юрита бошлайди. Оқибатда миллий ўзликни англаш, миллий толерантлик хусусиятлари шаклланади. Миллий маданият ва миллий ўзликни англаш иқтисодий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик муносабатлар, мустақил давлат, тил ва бошқа компонентлар асосида инсон онгида ўз ифодасини топади. Мустамлака шароитида йўқолган миллий гуруҳ, ифтихор ҳислари мустақиллик шароитида қайта тикланиб, миллий ўзликни англаш борасида ўзбекона толерантликнинг турли таянч манбалари юзага келди. Улар:

а) фуқароларда ўзбек халқи ва бошқа халқлар намояндаларининг ўз тарихи ва маданий меросини ўрганишга қизиқишида;

б) ўз миллий тили ва ижтимоий вазифаларини кенгайтиришдан манфаатдорликда;

в) Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш учун кўрсатадиган жонбозликда;

г) миллий бирлик ва тотувлик, бағрикенглик зарурлигини тушуниб, шу асосда фаолият юритишда;

д) миллий маданиятга нисбатан лоқайдликка барҳам бериш зарурлигини англашда;

е) республикада яшаётган турли миллат вакиллари билан самимий, беғараз қардошлик алоқаларини қарор топтириш учун қилинаётган ҳаракатларда ўз ифодасини топмоқда.

Натижада ўзбек толерантлигининг ўзига хос хусусиятлари ва мезонлари шаклланмоқда. Булар:

а) ахлоқий, диний, ҳуқуқий-экологик, иқтисодий маданият савияси юксалаётганида;

б) ўзгаларга меҳр-муҳаббат, мурувват, манфаатлар бирлиги, ўз ишини жамият иши деб билишда;

в) диний бағрикенглик, иймон-эътиқодда;

г) толерантлик маданий ҳодиса эканлигини англашда ўз ифодасини топмоқда.

Улар эса нафақат ўзбек толерантлигида, балки жаҳон миқёсидаги ва миллатлараро толерантликда ҳам намоён бўлади. Буларнинг ҳаммасида толерантлик сифатларига, унинг маданий воқелик экани-

ға урғу берилади, унда ўзбекона маданият толерантлиги ўз тавсифини топиб, толерантликнинг маданий характери, хусусият ва белгилади асосий мавзу сифатида қаралади.

Уларга асосан миллий ўзликни англаш, миллий онг миллий калондимоғликни инкор этади ва ижобий йўналишдаги толерантлик хусусиятларини шакллантиради. Натижада ҳаётда, диний заминда ихтилофлар чиқишига йўл қўймаслик миллийлик аломати бўлиб, ҳукукий демократик давлат куришда, фуқаролик жамиятини шакллантиришда миллий онг ва миллий ўзликни англаш жараёни, инсонлар орасида бир-бирига ҳурмат-эҳтиром каби толерантлик хусусиятлари ривожланиб, одамлар иллатли қусурлардан холи бўлиб борадилар¹. Ўзининг серқирралиги туфайли онг умумий бир таърифга тушиши қийин, шунинг учун унинг ҳар қандай таърифи унга нисбатан шубҳа уйғотадиган ва, натижада, ўзгартириш ёки тўлдиришни талаб қиладиган, тўлиқ бўлмаган, бир ёқлама таъриф бўлиши мумкин². Биз бу масалага онгни унинг луғавий маъносида, кўпгина таърифлар асосида кўриб чиққан ҳолда ёндашиш тўғри эканлигига амин бўлдик.

Фикримизча, махсус дунёқараш сифатидаги фалсафий билиш назариясининг онгга берадиган таърифидаги фалсафий антологияга кўпроқ таяниш зарур. Бу усул ҳозиргача онгни тадқиқ этаётган фалсафий уринишларни бир хулосага бирлаштира олмаётган усуллича қолмокда. Лекин биз онгга мукамал таъриф беришга амал қилган ҳолда, онгнинг ўзинигина эмас, балки унга таъсир қилувчи омиллар (муҳит, инсон фаоллиги, таълим-тарбия каби)дан ташқари, унда асосан бир йўналиш – миллий онг – ўзбек толерантлигини эътироф этиб, фикр-мулоҳазаларни айнан толерантликни шакллантириш муаммолари орқали таҳлил этишга ҳаракат қилдик. Бинобарин, қўйилган масаланинг моҳияти, умумдунёқараш маъносида олиб қаралганда, гносеологияда (билиш назариясида) ҳам ўзбек толерантлиги мавжудлиги аниқланган. Бу борада фалсафий билиш назариясининг вазифаси осон туюлади, чунки у диққат эътиборини билимга, унинг мавжуд бўлиш ва онгнинг олам сирларини эгаллаш

¹ Туленов Ж. Жамият фалсафаси. – Т.: ТДПУ, 2001. – Б. 20.

² Билиш фалсафаси (гносеология). Тузувчи ва таржимон Қ. Назаров. – Т.: Университет, 2005. – Б. 77.

жихатларига қаратган¹. Бошқача айтганда, онг толерантликнинг объекти сифатида эътиборга олинади.

Онгнинг бир неча фалсафий-гносеологик концепциялари мавжуд. Ҳозир «онг» деганда, борликни руҳий акс эттириш, воқеликнинг объектив мазмунини (таъсир қилинувчи манбани) субъектив (ҳар бир кишига мос) мазмунга айлантириш, шунингдек, унинг турли босқич ва даражаларида ўзига хос ижтимоий-психологик механизмлари (таъсир қилувчи омиллари), шакллари мавжудлиги тушунилади. Объектив реалликни акс эттириш ва ўзгартирувчи амалий фаолиятга фикрий тайёргарлик, уни режалаштириш, мақсад-муддаони ишлаб чиқиш айнан онгга хос субъектив дунёда амалга оширилади. Шу маънода мазкур китобда миллий онгдаги битта йўналиш – Ўзбекистон халқи толерантлигини таъсир қилувчи воситалар орқали шакллантириш муаммоларига қаратилган. Онг ривожланиб унинг руҳий инъикос эмас, балки воқеликнинг муҳит ўзгариши асосида ижтимоий ривожланган инсон онгида руҳий акс этишининг олий шакли сифатида давр, ҳаёт тараққиёти асосида ижтимоий-фалсафий муаммолар бартараф қилиб борилади. Натижада миллатни миллат сифатида билиш инсонларда бир-бирларига хайрихоҳликни уйғотади. Ниҳоят янги давр ва янги шароитда ўзбекона толерантлик тушунчалари пайдо бўлади.

Чунки ижтимоий муҳит таъсирида ривожланган, онгли инсон томонидан воқеликни тушуниб етиш миянинг шундай функциясига айланадики, унинг моҳияти ташқи дунёни тўғри, умумлашган, мақсадга йўналтирилган ва ижодий ўзгартирилган шаклда акс эттиради. Шулар билан бир қаторда онг илгариги тажриба ёрдамида тўпланган таассуротларни ўзаро боғлайди, ўзини атроф-муҳитдан ажратиб, объектга (ҳодиса ёки инсонларга) субъект сифатида (таъсирларни қабул қилувчи ва ўзи ҳам шу ҳодиса ва нарсаларга таъсир қилувчи сифатида) қарама-қарши қўяди. Бунда, албатта, содир бўлиши мумкин бўлган ёқимсиз ҳолатлар ёки хусусиятлар назарда тутилади. Бундай ҳолатлар инсонлар назоратидан четда қолмасдан, омма унга нисбатан ўз таъсирини ўтказилади. Ниҳоят, инсон онгли фаолият юритувчи бўлгани учун халқ, оммага ижобий таъсир қилувчи манба ва ҳодисаларга ижобий ёндашади. Яъни, жамиятимизнинг мустақиллик шароити, бозор иқтисодиётига босқичма-

¹ Ўша жойда. – Б. 77–78.

босқич ўтиш жараёни Ўзбекистон фуқароларининг онгида ижобий руҳда шаклланиб, уларнинг ҳаётига қувонч, бахт-саодат ҳисларини олиб кирди. Демак, онг воқеликни эмоционал (ҳиссий) баҳолаш ва инсонларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятини таъминлашдир. Шахсий хатти-ҳаракатларни ақлан фикрий қуришдан иборат бўлган онг мазмунан шахснинг атрофида ва, айти пайтда, ўз маънавий дунёсида содир бўлаётган ҳодисалар тўғрисида ҳисоб бериш омилига айланади. Миллий онгни шакллантиришга бўлган истак ва интилиш ҳар бир шахсдан мустақиллик гоёсини ривожлантириш, Ватан мустақиллигини янада мустаҳкамлаш учун қўшган ҳиссаси, қандай фаолиятни амалга оширгани ва ошираётганлиги, ўз маънавий дунёсида содир бўлаётган ҳодисалар ҳамда уларнинг бошқаларга таъсири ҳақида ҳисобот беришни талаб этади. Хуллас, онг оддий образлар йиғиндиси эмас, балки воқеликни акс эттириш ва ўзгартиришга йўналтирилган фаолиятнинг руҳий йўналишдан иборат маълум бир шаклидир.

Онг инсон миясининг функцияси сифатида қуйидаги учта тенг компонентдан иборат¹:

1. Оддий маънавий қобилиятлар ва улар асосида олинадиган билим соҳаси. Бунга руҳий жараёнлар: сезги, идрок, тасаввурлар киради. Улар ёрдамида ташқи дунёдан ўз вужуди ҳамда ўзгалар билан алоқаси ҳақида дастлабки ахборотлар олинади;

2. Онгнинг мантиқий-тушунчавий компоненти. Тафаккур ёрдамида инсон бевосита ҳиссий маълумотлардан объектларнинг (манбаларнинг) моҳиятли даражаларига чиқади; умумий тушунчалар, тахлилий операциялар ва қатъий мантиқий далиллардан иборат;

3. Мантиқий-тушунчавий онг соҳасининг асосий мақсади ва тартибга солувчиси ҳақиқат ҳисобланади.

Ушбу уч компонент онгнинг ташқи билиш (ёки ташқи предметли (нарсаси ёки ҳодисали) қисмини ташкил қилади. Бунда руҳий дунёнинг субъектив, шахсий ва кадр-қиммат компонентлари гўёки яширин ҳолатда бўлади.

Билим, илм ва бошқалар фақат ғоянинг етакчилигида фаровонлик келтиради. Бунга миллий истиқлол ғояси аниқ мисол бўла олади. Миллий ғоянинг амалдаги мазмун-моҳияти миллий онгда ўзбек

¹ Билиш фалсафаси (гносеология). Тузувчи ва таржимон Қиём Назаров. – Т.: Университет, 2005. – Б. 78.

толерантлиги шаклларининг вужудга келиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятларидир. Бу масалага эътибор қаратадиган бўлсак, инсоният ўз тарихий ривожланиши жараёнида доимо дунё қандай бўлиши, бекорга қон тўкишларнинг олдини олиш кераклиги, ақидапарастлик, инсонларнинг бир-бирларини тушуна олмасликлари сабаблари ни-мада эканлигини билишга интильганини кўрамыз. Инсон ва жамият нуктаи назаридан «бошқалар» дегани улар «ёмон» дегани эмас. Ушбу «бошқалар» билан чидам ила муносабатга ва мулоқотга кириша олиш демократик ва ҳуқуқий жамият асосини ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов бундай мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун ни-малар қилиш кераклигини кўрсатиб: «Бунинг йўли – одамларимиз, авваламбор ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иро-дасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган бар-камол инсонлар этиб тарбиялаш, уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатларини қарор топтириш. Улар-нинг, мен ўзбек фарзандиман, деб, гурур ва ифтихор билан яшашига эришишдир»¹, – деб таъкидлайдилар.

Ўзбеклик гурур-ифтихори юртимизда истиқомат қилувчи бар-ча кишилар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароитини яратиш бериш, ривожланган демократик мамлакат-лардаги қафолатланган турмуш даражаси ва эркинликларни таъ-минлашга қаратилган бўлиб, шулар асосида Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллашига эришишдир.

Бунинг учун сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, жамиятда демократия, фикр ва виждон эркинлиги тамойилларини, гуманизм (инсонпарварлик) ғоялари ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш, жамиятнинг асоси бўлган оилани мустаҳкамлаш, кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш, тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги, уни рағбатлантириш, иқтисодиётни янада эркинлашти-риш, бозор инфратузилмалари – фонд ва улгуржи бозорлар, бир-жалар, маркетинг, лизинг, суғурта компаниялари каби тузилмалар-ни вужудга келтириш, ривожланган молия, банк тизимини яратиш ҳозирги даврнинг асосий вазифалари ҳисобланади. Уларни амалга

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 11.

ошириш учун фуқароларни ягона бир ғоя атрофига бирлаштириш, ягона мақсадга сафарбар қилишга эътибор қаратиш керак. Президент Ислом Каримов бу масалани ҳал этиш учун, энг аввало, тоталитар тузум шаротида йўқолиб кетиш арафасида бўлган миллий онгни тиклаш ва уни ривожлантириш зарурлигини кўрсатиб: «Бу мафкура халқни халқ, миллатни миллат этадиган, унинг шаъну шарафи, ор-номуси, ишонч-эътиқодини ифодалайдиган, жамиятимизнинг ўзига хос тараққиёт йўли, турмуш тарзи, туб манфаатларига таянган ҳолда муттасил ривожланиб, такомиллашиб борадиган ғоялар тизимидир»¹, – дейди. Эски мафкурадан воз кечиш натижасида пайдо бўлган бўшлиқни янги миллий ғоя, истиклол мафкураси билан тўлдириш ҳар бир инсонни ўз-ўзини кўпроқ англаши, жамиятда тутган ўрнини билиши, ўз кадр-қимматини тушуниши демакдир. Бинобарин, миллий ғоя мафкураси юртимизда яшаётган барча кишиларнинг маънавий бойлигига айланиши, дунёқарашининг негизини ташкил этиши, миллий ғурурига сингиб бориши даркор.

Миллий ғоя мафкурасини инсонлар онгига сингдириш учун ҳар қайси миллатнинг энг илгор вакиллари, Президентимиз Ислом Каримов айтганларидек, «керак бўлса, мутафаккирлари, халқ ва Ватан равнақи учун ҳаётини бағишлайдиган фидойи зиёлилари меҳнат қилиши лозим»².

Шу билан бирга, миллатлараро тотувликнинг олий даражада намоеън бўлиши бағрикенгликнинг бир ифодаси эканлигини ҳар қайси миллат аъзолари аниқ тушуниб олиши муҳим. Чунки Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 8-моддасида қайд этилганидек, Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади. Бугунги кунда Ўзбекистонимиз мактабларида дарслар етти тилда олиб борилмоқда. Фарзандларимиз ўзбек, қорақалпоқ, рус, козоқ, тожик, туркман, қирғиз мактабларида таълим олмоқда.

Бу далиллар бағрикенглик – миллатлараро тотувликни ифодаловчи олий неъмат эканини кўрсатади. Жаҳон мамлакатлари каби, Ўзбекистон Республикаси ҳам кўпмиллатли, серқирра маданиятга эга давлатдир. Бу ерда 136 миллат вакиллари бир тану бир жон бўлиб,

¹ Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – Б. 7.

² Каримов И.А. Миллий истиклол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 21.

ёнма-ён яшаб меҳнат қилмоқдалар. Уларнинг миллати, дини, тили турли-туманлиги фуқаролик тотувлигини сақлаш, миллатлараро ҳамкорлик ҳукм суришига тўсик бўла олмайди. Чунки Ўзбекистонда давлат мустақиллигини барқарорлаштириш учун миллатлараро муносабатларда юзага келиши мумкин бўлган муаммоларни ҳал қилиш имконияти яратилган. Яъни ҳар бир миллатнинг ишбилармонлигида, тадбиркорлигида, санъати, адабиёти, маданияти, урф-одатлари, анъаналарида Ватанга муҳаббат туйғулари акс этади.

Миллий ғурур диалектикасига асосан миллий онг миллийликда ўз ифодасини топади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, «миллийлик» деганда, энг аввало, ўз миллатини улуғлаш ва уни ҳимоя қилиш, миллий ғурур, нафсоният туйғуси, ўзининг тили, адабиёти, маданияти ва санъати, дини, тарихи ва урф-одатлари, барча маънавий қадриятларини қадрлаш тушунилади. Миллий онгнинг намоён бўлиши миллий ғурур билан чамбарчас боғлиқдир. Миллий ғурур деганда ўз миллатининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини чуқур англаб етиш, она тили, тарихи, маданияти, адабиёти ва санъати, урф-одатлари, расм-русумлари, байраму сайилларидан фахрланиш тушунилади.

Масалан, ҳар йили ўтказиладиган мамлакатимиз мустақиллиги байрам шодиёналари ҳақида мулоҳаза юритайлик. Аввало, бағрикенгликнинг ифодаси сифатида бу байрамни барча миллат, элат, вилоят, шаҳар, туман, қолаверса бутун мамлакат нишонлайди. Байрам тадбирларида минглаб санъаткорлар иштирок этади. Байрамни бутун мамлакат телевидение орқали томоша қилади. Кишиларнинг куй-қўшиқларга ҳамоҳанг тарзда концерт иштирокчиларини бирмабир табриклашларининг ўзи бағрикенгликнинг кўринишларидан биридир. Булар кишиларнинг қувончидан, юрт тинчлигидан, Ватан равнақидан, турмуш фаровонлигидан, халқ бунёдкорлигидан, Ўзбекистондаги тинч-тотувликдан далолат беради. Яна бир мисол: ҳар йили Наврўз байрами тантаналаридан кейин Президентимизнинг мухбирлар билан қиладиган суҳбатларида Наврўзнинг айнан бағрикенгликни тарғиб этиши, бу улуғ неъмат ҳисобланиши таъкидланади. Наврўз мамлакатимиз ҳаётида қатъий қоидага айланган яна бир бағрикенгликни – миллатлараро тотувликни олий даражада намоён этади. Бу байрамларда турли миллат вакиллари ўз санъатларини намоёиш қилиши, турли миллат куй-қўшиқлари янграши, жум-

ладан, бошқа миллат вакилларининг кўшиқлари ўзбек, рус ва бошқа тилларда юқори маҳорат билан ижро этилиши бағрикенгликнинг тимсолидир.

Мисоллардан кўриниб турибдики, шахсий фикр ўзига хос қарашдир, ижтимоий фикр эса воқеликка нисбатан ўзгариш ёки ҳаракатни тақозо этадиган фаол муносабатни ифодалайди. Ғоя ана шу муносабатни ҳаракатга, жараёнга, зарурат туғилганида эса, бутун бир давр тарихига айлантиради.

Муайян бир ғоя дастлаб бирон-бир шахснинг онгида пайдо бўлади. Айти пайтда у юксак ижтимоий мазмунга эга бўлгани, жамиятнинг таракқиёт йўлидаги эзгу интилишларини акс эттиргани боис умуминсоний ҳақиқатга айланади. Мисол сифатида Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши, бозор иқтисодиётининг босқичма-босқич амалга оширилиши, Президентимиз Ислон Каримов раҳнамолигида спорт ва бошқа йўналишларда жаҳон майдонига чиқиб олиши, «таъзим», «кураш», «тўхта», «вақт», «чала», «чакки», «ёнбош», «танбех», «фирром», «ҳалол» каби ўзбекча сўзларнинг турли халқлар онгида, фикрида аниқ ифода топиши Ўзбекистон халқида ғурур ҳиссини пайдо қилишини келтириб ўтиш мумкин. Ёки ўқувчи ёшларнинг имкониятлари ва ёш хусусиятларига асосан республика миқёсида ўтказиладиган «Умид ниҳоллари», «Баркамол авлод», «Универсиада» каби уч босқичли спорт ўйинларининг ташкил қилиниши турли ёшдаги инсонларни улуғлайди, уларнинг руҳиятига қанот бағишлайди. Жаҳонга танилган спорт усталари, олимлар, шорлар ана шундай тадбирлар жараёнида етишиб чиқади.

Бундай мафкура шу мамлакатда яшайдиган аҳолининг қалбидаги ғоялар, бағрикенглик туйғуларини мужассам этиб, унга бунёдкорлик руҳини бахш этади. Президентимиз И. Каримов таъбирлари билан айтганда: «Миллион-миллион одамларнинг қалбидаги эзгу интилишларни, уларнинг ҳаёт мазмунини ифода қилиш осон иш эмас. Бунинг учун биз диалектика қонуниятини, яъни муайян бир шахс билан бутун бир халқ орзу-интилишларини уйғун ҳолда қандай акс эттириш масаласини яхши тушуниб олишимиз зарур»,¹ – деган ўғитларига амал қилиб яшаган ҳар бир кишининг онгида миллий истиқлол мафкураси, халқимизга хос бўлган энг муқаддас туйғулар – Ватан

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ этикоди ва буюк келажакка ишончдир. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 22.

туйғуси, она тилига муҳаббат, миллий, умуминсоний қадриятларга хурмат туйғулари мужассамлашиб боради.

Бағрикенгликнинг мисоли сифатида маҳалларда ташкил топган меҳр-оқибат, ўзини-ўзи бошқариш хислатларини ҳам келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Чунки Президентимиз Ислом Каримов маҳалла фаолиятини «демократия дарсхонаси»¹, деб бекорга айтмаганлар. Зеро, маҳалла фаолиятида аъзоларнинг бирдамлиги, бир-бирига ёрдамга келиши, ғамхўрлик кўрсатишларидан ташқари, оила муҳофазаси, ободонлаштириш, ижтимоий ҳимоя, маънавият, онг мазмунини ижтимоий-ҳуқуқий шакллантириш ва сиёсий фаоллик намоён бўлади. Шу билан бирга, миллий табиатимизга хос бўлган меҳр-оқибат, мурувват, андиша, ор-номус, шарму ҳаё, ибоиффат каби фазилатлар халқимизни кўп жиҳатдан ажратиб турадиган бағрикенглик қирраларидир. Ўзбеклар айнан ана шу хусусиятлари туфайли меҳмондўст, оқкўнгил халқ сифатида жаҳонга танилган. Улар «Меҳмонли уй – баракали уй», «Меҳмондўст бўлмаган одамдан яхшилик кутилмайди», «Икки нафарнинг овқати уч нафарга етади», «Яхши одамнинг меҳмони кўп бўлади» каби ҳикматли сўзларга амал қилган ҳолда яшайдилар. Миллий мафкура концепциясида энг нозик ва мураккаб бўлган масала дин масаласидир. Президент Ислом Каримов таъбирлари билан айтадиган бўлсак, миллий қадриятларимизнинг замонлар оша аждодлардан авлодларга етиб келиши ҳам динимиз фазилатидан. Ислом фалсафаси, аждодлар эътиқоди динимиз орқали мустақиллик кунларигача сақланиб ва ривожланиб келди. «Биз ҳаммамиз, «Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман», деб эътиқодимизни эътироф этамиз. Аллоҳ барчамизнинг қалбимизда, юрагимизда. Яратганни доимо ёд этамиз, ундан мадад сўраймиз. Бинобарин, ислом дини ҳаётимизнинг туб замирига сингиб кетган»² – деган ҳолда, Президентимиз Ислом Каримов миллий истиқлол мафкурасида муқаддас динимизнинг моҳияти, унинг инсонпарварлик гоялари, динга соғлом муносабатда бўлишнинг ўзига хослигини тасдиқлайдилар. Демак, ҳар бир ватандошимиз фақат ислом дини тўғрисида эмас, умуман, дунёдаги мавжуд динлар, уларнинг тарихи, моҳияти тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлмоғи керак. Бу жараён эса динлараро бағрикенглик (толерантлик) деб аталади. Динлараро бағрикенглик гоясининг мазмунида хилма-хил диний

¹ Ўша жойда. – Б. 24.

² Ўша жойда. – Б. 25.

эътикодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир ватанда олижаноб гоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаши ўз ифодасини топади. Чунки дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик гояларига асосланади, яхшилик, тинчлик, дўстлик каби фазилатларга таянади. Одамларни ҳалоллик ва поклик, меҳр-шафқат ва багрикенгликка даъват этади.

Онг ва толерантлик тушунчалари, мазмун ва моҳияти, уларнинг бир-бирига боғлиқ жиҳатлари ҳақида келтирган фикрларимиз асосида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Онг ва толерантлик миллий ўзликни англаш ёхуд ўзбекларда унга хос бўлган инсонпарварликда ифодаланади.

2. Онг ва онглилик туфайли одам ўзида миллийликка хос бўлган инсоний сифатларни қарор топтиради.

3. Миллий ёки ижтимоий онг ижтимоий борлик ифодаси бўлиб, у нисбий мустақилликка эга бўлгани ҳолда, толерантлик хусусиятлари ўзбек миллатида бошқа миллатларга нисбатан юқорироқ даражада ифодаланишини ижтимоий ҳаёт кўрсатади.

4. Ўзбекона толерантлик глобал (жаҳон миқёсидаги) толерантлик билан боғлиқ бўлса ҳам ўз замин ва диёрига, ўз халқи, миллати, элат вакилларига, ўз дини, қадриятларига нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга.

5. Тажрибалардан келиб чиққан ҳолда одам учун энг қийин мумammo ўзлигини англаш бўлиб, улар орқали инсон баъзи бир ноўрин хатти-ҳаракатлар, девиант хулқ-атвордан (жамият томонидан қабул қилинган ахлоқий сифатлардан четга чиқишдан) сақланади.

6. Ўзлигини англаган одам, яъни инсонга айланган шахс албатта миллий ўзлигини бошқалардан кўра аниқ ҳис этади ва миллий, ўзбекона манфаатларини ҳимоя қила олиш қобилиятига эга бўлиб, Ватанга муҳаббат ҳис-туйғуси билан ёниб яшайди, Ўзбекистон мустақиллигини янада мустаҳкамлашга жон-дили билан хизмат қилади. Булар эса ўзбек толерантлигига асосий йўлланма сифатида фуқаролар ҳаёт тажрибасида ўз ўрни ва моҳиятига эга бўлиб боради.

ХАЛҚИМИЗ ОНГИДА ТОЛЕРАНТЛИК ШАКЛЛАНИШИНИНГ НЕГИЗЛАРИ

Халқ миллий онгининг шаклланиши ва ривожланиши узок давом этган эволюцион жараён. Миллий онг асрлар давомида сайқал топгани учун ҳар бир инсон маънавий оламининг асосий ҳаракатлантирувчи

кучи бўлиб қолгани ҳолда, толерантликни ҳам ўзида мужассамлаштиради. Шунингдек, у маълум босқич ва погоналарда муваффақиятли ривожланиб келган. Бунга мисол сифатида халқимиз миллий онги учун собиқ шўролар даври ҳам катта синов бўлганлигини келтириб ўтиш ўринлидир. Чунки собиқ шўролар даврида синфий мафкура 70 йил мобайнида бошқа халқлар қатори ўзбек халқининг миллий онгини ҳам ҳар томонлама маҳдудликка буришга ва унинг ривожланишига йўл қўймасликка ҳаракат қилгани ҳаммага аён¹.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейин ўзлигимизга қайтиш ва миллий онгни ривожлантириш давлатимиз сиёсатининг устувор вазифаси даражасига кўтарилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг: «Биз маънавий кадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат, узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз»² – деб таъкидлашлари буни тасдиқлайди.

Демак, маънавий-миллий кадриятларимизни илм-фан ватаракқиёт ютуқлари билан бойитиб бориш, ўзлигимизни чуқурроқ англаш, миллий ғоя ва истиқлол мафкураси тамойилларини халқимизнинг қалби ва онгига сингдириш, муқаддас динимиз ва тарихимизни сохталаштиришга, улардан сиёсий мақсадларда фойдаланишга йўл қўймаслик юртдошларимизни маънавий янгиланиш ва ислоҳотлар жараёнининг фаол иштирокчисига айлантиради. Уларнинг куч ва салоҳиятларини ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик каби эзгу мақсадларга хизмат қилдиради³. Бунинг учун турли қараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий қатлам, сиёсий куч ва ҳаракатларнинг ўзига хос орзу-интилишларини уйғунлаштирувчи ғоя – Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги барча юртдошларимиз учун муқаддас мақсадга айланишига эришиш тақозо этилади. Зеро, айнан мустақиллик даврида миллий онгда шаклланган ватанпарварлик, мустақиллик ғоялари Ўзбекистонда яшовчи барча миллат ва элат вакилларини бирлаштирган ўзига хос миллий ғояга

¹ Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – Б. 7.

² Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б. 28.

³ Қаранг: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – Б. 34.

айланди. Миллий гоянинг миллий онг, маънавий меросни тиклаш ва такомиллаштиришдаги аҳамиятини турли воситалар ёрдамида ёшлар онгига сингдириб бориш лозим. Бугунги кунда ватандош му-тафаккирларимизнинг фалсафий қарашларини таҳлил қила билиш ҳам миллий онг тараққиёти учун асос бўлиб хизмат қилади. Миллий онг жамият ва ҳар бир фуқаро учун зарур бўлган кенг дунёқараш ривожланишининг омили сифатида беқиёс аҳамиятга эгадир. Бу ма-салада қомусий олим Форобий – «Маълум халқ ва бутун инсония-т тўплаб келган маънавий-миллий мероси, «руҳлар»и, яъни шах-сларнинг маънавияти, онги миллийлашиб, бир-бири билан қўшилиб боради»¹, – деган эди. Бир авлоднинг жисми йўқ бўлиб кетишига қарамасдан, уларнинг онг манбалари сақланиб, кейинги авлод дав-рида жамият ривожланишига мослашиб, янгича фикр-мулоҳазалар билан бойиган ҳолда, миллий онг, ғоялар ифодаси шаклига бир қатор ўзгаришлар киритиб боради. Шу тариқа кейинги авлод олдингига нисбатан юқори интеллект соҳиби сифатида мукамалроқ ишларни бажариш имкониятларига эга бўлади. Бу эса онгнинг доимий ривож-ланиш тизимида бир йўналишдан бошқа, мукамалроқ йўналишга кўчиб, серқирра жараёнга айланиб боради. Демак, бугунги авлод узок тарихда ўтган инсонлар руҳи, фикр-ғоялари, эътиқодини ўзида мужассамлаштирган ҳолда миллий онгни ривожлантириб боради. Олдинги авлод вакиллари онгидаги ўхшашликларнинг тўлдириб борилиши натижасида ҳозирги миллий онг шаклланиб, миллийлик янада ортади.

Форобий таълимотининг фазилатларидан бири халқларни бир-бирига қарши ва бир-биридан устун қўймагани, уларни бутун ин-сониятнинг ажралмас қисми сифатида талқин қилишидадир. Де-мак, Форобийнинг жамият тўғрисидаги тасаввурлари, назарий концепциялари (йўналишлари)га ҳозирги даврда долзарб масала бўлиб турган миллатчилик ва иркчиликка қарши ғоялар асос бўлади ва айни пайтда у миллий онгдаги бағрикенгликни ифодалайди. Чун-ки Форобийнинг қарашларида «миллат» ва «халқ» тушунчалари ри-вожлантирилиб, бир-бирига таъсир кўрсатадиган объектлар (манба-лар) эканлиги ўз аксини топиб, «миллат» сўзи дунёвий маънода ҳам ишлатилганини кўриш мумкин.

Бу масала Берунийнинг асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

¹ *Форобий. Фозил одамлар шахри.* – Т., 1993. – Б. 162.

У ҳар бир халқ жаҳон маданияти ва илмига ўз ҳиссасини қўшади ва у билан бошқа халқлар олдида фахрланса, мағрурланса арзийди, деган фикрларни келтиради. Беруний қараши бўйича, «ҳар бир халқ қандайдир фан ёки тажрибанинг ривожланганлиги билан фаркланади»¹. Гарчанд Беруний яшаган даврда миллат ҳали мустақил субъект сифатида шаклланмаган бўлса ҳам у халқлардаги ўзига хосликни назарда тутган ҳолда ўзининг фикрларини илгари сурганлигини кўриш мумкин. У «Тарихул Ҳинд», «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» каби асарларида бошқа халқлар вакилларининг у ёки бу илмий соҳалардаги муваффақиятларини очиқ кўнгил билан таҳлил қилади ва бошқа миллат, халқларни камситмайдиган фикрлар асосида уларнинг ҳам онгида ўзига хос миллийлик шаклланиб боришини кўрсатади. Унинг бошқа халқ, миллатлар қадрини билмаган одам ўз халқи, миллатининг қадрига етмаслиги тўғрисидаги фикри ғоят оқилона ва умумбашарий аҳамиятга эга бўлиб, унинг бу фикри бугунги ўзбек халқига хос бўлган бағрикенгликнинг илдизлари минг йилларга бориб тақалишининг исботидир. Берунийнинг бошқа халқлар маданияти тадқиқотчиси сифатидаги ютуғининг асоси ҳар бир масалага ҳолисона ёндашиши, миллий онгимизда шаклланган бошқа халқларга нисбатан ҳурмат аждодларимиздан мерос эканини тасдиқлаб, изоҳлаб беришидадир. У фикрларини «Асарни ёзишга (кириша) бошлаб айтаманки, мендан сўралган нарсага етказувчи воситаларнинг энг муҳими қадимги миллатлар ҳақидаги ривоятлар, ўтмиш авлодлар тўғрисидаги хабарларни билдиришдир, чунки буларнинг кўпчилиги у миллатлар авлодидан ва уларнинг расм-русум ва қоидаларидан иборатдир. Буни фақат «китоб Аҳллари» ва турли дин арбобларига, шунга (эътиқодлар) амал қилувчи ҳар хил маслак ва ишонч эгаларига эргашиш, уларнинг тушунчаларини ҳамиша асос тутиш билан билинади. Сўнгра буни кўпчилик кишиларнинг табиатини пасткашлаштирадиган ёмон ахлоқдан, ҳақиқатни кўришга имкон бермайдиган омиллардан ўзни тозалагандан кейин уларнинг исботи учун келтирилган сўз ва эътиқодларни бир-бирига солиштириш билан билинади. Ана шу айтиб ўтганим ҳақиқий мақсадга етказувчи энг яхши йўл ва бунга доғ туширувчи шак-шубҳани ювиб ташлаш учун энг кучли ёрдамчидир»². Берунийнинг фикрича, бошқа

¹ *Абу Райҳон Беруний. Тарихул Ҳинд. Танланган асарлар.* – Т., 1966. – Б. 20–40.

² *Беруний Абу Райҳон. Избранные произведения. Т. I.* – Т., 1966. – Б. 40.

миллат, халқлар онгидаги баъзи бир нотўғри фикр-мулоҳазаларга хос бўлган шак-шубҳалардан халос қилувчи манба бу – миллий онгидаги толерантликдир. Бошқа халқ, миллатларни ўрганиш жараёнида қўлланиладиган услубнинг таърифи Беруний томонидан келтирилади ҳамда унинг моҳияти чуқур, аниқ очиб берилади. Аллома ҳар бир инсон энг аввало шахсий онгни ўзига хос бўлган маънавий-ахлоқий принциплар (тамоийлар) асосида миллий онг даражасига кўтариши лозимлигини кўрсатиб, унга салбий таъсир қилувчи хулқлардан сақланувчи имкониятлар яратилиши зарурлигини қайд қилади. Бу эса толерантлик йўналиши сифатида ўз халқининг маданиятини, тарихини, маънавий ҳаётини ва бойликларини яхши тушуниб, хурмат қилишни талаб қилади. Натижада миллий онгда толерантликнинг шаклланиши кучаяди.

Демак, ижтимоий-фалсафий меросимиз, Марказий Осиёлик мутафаккирларнинг таълимотларини ўрганиш миллий онг ривожланишида маълум бўлган ҳозирги давр муаммолари, хусусан, миллий онг борасида жиддий услубий манба эканлигини кўриш мумкин. Кўпгина мутафаккирлар асарларида миллат, миллий онг тушунчаси кўпроқ диний мазмунда қўлланилган бўлса, Беруний, Форобийларнинг ижтимоий-фалсафий таълимотларида маълум дунёвий маъно касб этади. Уларнинг асарларида ўша даврда шаклланаётган ва ривожланаётган турли миллатлар, хусусан ўзбек миллати ва миллий онгининг илк маънавий, ижтимоий негизлари ўз ифодасини топган. Мутафаккирларимизнинг халқлар ўртасидаги муносабатлар, миллий онгининг ривожланиши таҳлилига миллий ва умумбашарий қадриятлар бирлиги нуқтаи назаридан ёндашишидан ҳозирги пайтдаги миллатлараро муносабатлар ва миллий онгининг тараққиётини таҳлил қилишда ҳам муҳим услубий манба сифатида фойдаланиш мумкинлиги тасдиқланади. Ўтмишдаги алломаларимизнинг маънавий мероси ҳозирги миллий онгимизнинг ажралмас компоненти, толерантлик ривожланишининг муҳим омили сифатида намоён бўлади. Алломалар фикрича, миллий онг билим асосига қурилади. Бирон нарсанинг бор-йўқлиги тўқсон фоиз далил билан исботланса, бу билимдир. Билимнинг маъноси ҳақиқатни англаш. Бунинг миллий онг даражасига етмоғи учун инсондан тўрт нарса: ақл, фикр, тажриба, натижа талаб қилинади¹. Ҳосил бўлган ҳақиқат билим сифатида миллий онгда ўз ифодасини топади. Билим қанчалик тараққий этса, ду-

¹ *Абу Райҳон Беруний. Ёдгорликлар. Танланган асарлар. Т., 1966. – Б. 60.*

ненинг яширин сирлари шунчалик ойдинлашиб боради. Билимнинг моҳияти, толерантликнинг мазмунини ақл орқали англаш мумкин. Ақл Аллоҳнинг энг буюк неъматини бўлиб, унинг ёрдамида ҳақиқатни англаш мумкин бўлгани учун Куръони каримнинг кўп оятлари охирида: – «инна фий залика ла айатинлиқовмин-ййаъкилуун», – ва лақодбайаннал айатин лиқовмин-ййаъкилуун», – афала таъкилуун» – деб ақлнинг аҳамияти, толерантлик хусусиятларига ишора қилинади¹. «Мўминларнинг ва илмли уламоларнинг даражасини Аллоҳ Таоло кўтаради», – дейилади «Мужодаला» сурасининг 11-оятида. «Тоҳо» сурасининг 114-оятида «Эй Аллоҳим, менга илмларни зиёда қилиб бергин»², – дейилади. Ҳадиси шарифларда «Олимлар пайғамбарларнинг ворисларидир», «Билим йўлини излаган кишига Аллоҳ таоло жаннат йўлини очади»,³ – деб айтилган. Демак, миллий онгда дунёвий билимлардан ташқари илоҳий билимлар ҳам бўлиши зарурлиги миллий онг негизларидаги толерантлик хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Миллий онгнинг шаклланишига доир юқоридаги фикр-мулоҳазалардан аёнки, миллий онг маънавият ва маърифат заминида вужудга келади. Миллий маданият, маърифат ривожланмаган, миллий тотувлик, миллий бирдамлик, миллий бағрикенглик ва миллий ҳамкорлик туйғулари заиф бўлган халқларда юксак миллий онг бўлиши мумкин эмас. Миллий онг миллийликда (Ўзбекона фикрлашда) ўз ифодасини топади. «Миллийлик» деганда, энг аввало, ўз миллатини эъозлаш ва уни ҳимоя қилиш, миллий ғурур ва нафсоният туйғуси, ўзининг тили, адабиёти, маданияти ва санъати, дини, тарихи, урф-одатлари ва барча маънавий ўзига хос қадриятларини қадрлаш тушунилади.

Миллий онг унинг ифодаси ҳисобланган бағрикенглик ва миллий ғурур билан чамбарчас боғлиқлигини кўпгина мисолларда кўрдик. Бинобарин, миллий ғурур деганда, ўз миллатининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини чуқур англаб етиш, она тили, тарихи, маданияти, адабиёти ва санъати, урф-одатлари, расм-русумлари, байраму сайилларидан фахрланиш тушунилар экан, миллий ғурур, бағрикенглик тимсоли сифатида, инсон онги ва фаолияти бир-бири билан боғлиқлигини, ўша ўзаро таъсир, ўзаро алоқадорлик механизмнинг

¹ Раҳматуллоҳ Туркистоний. Илм ва имон. – Т.: Мовароуннахр, 1993. – Б. 17.

² Ўша жойда. – Б. 18.

³ Ўша жойда. – Б. 19.

(ҳаракатга келтирувчи кучининг) характерини ифодалайди. Бошқача айтганда, миллий ғурур, толерантлик (бағрикенглик) нафақат инсон онгининг ривожланиш даражасини, балки амалий фаолиятининг ҳам кўрсаткичи ҳисобланади. Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Тошкент каби шаҳарлардаги тарихий обидалар таъмирланиб, ёдгорликлар асл ҳолига қайтарилиши каби ишлар фуқаролар онгига миллий ғурурни сингдиришда самарали таъсир қилади. Зотан, миллий ғурур ва ифтихор ватан мустақиллиги ҳақида қайғуришга ундайди, мустақиллик асоси бўлиши миллий тил масаласини ҳал қилишга бориб тақалади. Чунки тили ва маданиятига эга бўлмаган одамлар тўдаси на халқ, на муайян миллат бўла олади. Бундай одамлар тўдасида миллий ифтихор туйғулари ҳам бўлиши мумкин эмас.

Ҳамкорлик инсоният ҳаёти ва турмушида муҳим ўрин эгаллайди. Унинг маъно ва мазмуни чуқур, ҳаракат чегараси ва қамрови жуда кенг. У кичик-кичик ташвишлардан тортиб, жуда катта даҳшатли офатларни ҳам бартараф этишда асқотиши турган гап.

Бу фикр-мулоҳазаларни толерантлик даражасидан келиб чиқиб таҳлил қилар эканмиз, толерантлик хусусиятларини англаш заруратини бутун жаҳон миқёсида ҳам, умуман, Ўзбекистон миқёсида ҳам англаш зарурлиги келиб чиқади. Олдинги бўлимларда келтирилган фикр-мулоҳазаларимиз асосида толерантлик муаммосининг жиҳати инсон феъл-атвори, юриш-туришининг асл таъсир қилувчи механизмларини, уларни ҳаракатга келтирувчи кучларини аниқлашдан иборат, деб тушунган ҳолда, ҳар бир фан онг илдизида, ҳаёл ва тасаввурлар ортида яширинган «иккинчи қатлам»ни очишда ифодаланиши мумкинлиги тасдиқланган. Абстракциялаш (мавхумлаштириш) идеаллардан руҳий ўзгаришларнинг асл сабабларини тушуниш сари йўл сифатида идрок этилади.

Халқ миллий онги, маънавиятининг юксалиши, бағрикенглик каби фазилатлари ҳар қандай ривожланиш жараёнининг бош мақсадидир. Чунки бу ҳоллар инсоният тарихий тараққиётида ҳақиқат эканлиги ҳар қадамда исботлаб келинди. Улар инсоният тарихий формацияларида ўзига хос йўналишда бўлиб, маълум тарихий босқичда бошқа ифодада, ундан кейин эса бошқа ифодада акс этади.

Шарқнинг машҳур мутафаккири Воиз ал-Кошифий толерантлик хусусида шундай ёзади: «Яхши хулқ мамлакатнинг тузи, яъни мазмунини белгиловчи омилдир. Чунки ҳар бир таом тузсиз бемаза бўлгани каби, ахлоқсиз жамият ва ахлоқсизлик билан ўтаётган умр

мазмунсиздир». Мутафаккир багрикенгликни жамият, халқ учун ҳар бир ривожланиш даврида қилинган ишлар билан баҳолайди. Инсон ҳаёти равон дарёдек ўтиб кетаверади. Гап уни фойдали, мазмунли, яхши ишларга сарф қилишдадир. Инсон дунёда учта яхшилик қилиши керак: биринчиси – одамлар учун уй, кўприк, йўл қуриши; иккинчиси – мевали дарахт ўтқозиши; учинчиси – фарзанд қолдириши керак. Чунки бу яхшиликлар оламда собит қолур. Воиз ал-Кошифий айтганларидек:

Чунки қолмас бу жаҳон барқарор,
Яхши иш қилғилки, қолғай ёдгор¹.

Бу сўзлар орқали Кошифий кишиларни яхшилик қилишга чорлайди, яхшилик мамлакат ҳуснига зийнат, давлатга қувват бахш этади, деган хулосага келади.

Буни Президентимиз Ислом Каримов томонидан мамлакат миқёсида амалга оширилаётган саховат ишлари, меъморчилик, кўприк, йўл қуриш ва шу каби халқимиз учун зарур ишлари натижаларида кўраимиз. Бу раҳбариятга хос миллатпарварлик ўзбек миллати толерантлигининг асосидир.

Алишер Навоий ҳам ўзбек толерантлиги негизида эл-юртга, халққа, мухтожларга ёрдам беришни энг юқори қарам деб ҳисоблайди.

«Қарам – бир жабрланганнинг қаттиқчилик юқини кўтармоқ ва уни ўша қийинчиликдан қутқармоқдир. Қарам – биров машаққат тикани оғирлигини кўтармоқ ва у тикан учидан гулдек очилмоқ ва ўша қилинган ишни қайтиб тилга келтирмаслик, оғизга олмаслик, ишига миннат қилмаслик ва унинг юзига солмасликдир»², – деб, Алишер Навоий толерантлик туйғуси асосини талқин қилади.

У одамларни инсофли, саховатли ва адолатли бўлишга, бир-бирлари билан аҳил бўлишга, бир-бирларига ёрдам беришга, қарамли бўлишга даъват этар экан, эҳсонли бўлишни алоҳида уқтиради.

Қуръони қаримда келадиган адолат тушунчасига эътибор қилинса, Нисо сурасининг 68-оятда «одамлар орасида... адолат билан ҳукм қилишга буюр»илса, шу суранинг 135-оятда шундай дейилган: «135. Эй мўминлар, адолат билан турғувчи ҳамда ўзларининг ёки ота-она ва қариндош-уруғларининг зарарига бўлса-да, Оллоҳ учун

¹ *Кошифий*. Ахлоқи Мухсиний. 20-боб. – Б. 77.

² *Алишер Навоий*. Маҳбуб ул қулуб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 55.

тўғри гувоҳлик берувчи бўлинглар! У (яъни гувоҳлик берувчи) бой бўладими, камбағал бўладими, ҳар иккисига ҳам Оллоҳнинг ўзи (сизлардан кўра) яқинроқдир. Бас, адолат қилмасдан нафси ҳавога эргашиб кетманглар. Агар тилларингни буриб, (нотўғри гувоҳлик берсанглар) ёки (гувоҳлик беришдан) бош тортсанглар, албатта Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардор бўлган зотдир»¹.

Бу тўғрида эса қомусий аллома Замахшарий шундай сабоқ беради: «Бирор мамлакат (ҳокимият) ишларининг орқага кетишига сабаб – вабо кўп бўлиб, тузуқларига тартиботларининг сусайишидандур»².

Юқорида келтирилган далиллар, фикр ва мулоҳазалар толерантлик илдизларини инсон онгли фаолияти пайдо бўлган даврлардан ахтариш зарурлигини кўрсатади. Бундай илдизлар асосида ривожланиб келган толерантлик хусусиятлари халқимиз ва барча миллатлар орасида миллий ҳамжиҳатлик руҳини таркиб топтирди. Турли миллат вакиллари Ўзбекистонни ўз ватани деб ҳис этиб, миллий маданияти, санъати, диний муносабатлари ва эътиқодини намойиш этишда кенг имкониятларга эга бўлдилар. Ўзбекистонда иш олиб бораётган 150 дан ортиқ миллий-маданий марказлар ва шу марказларнинг 16 йиллик фаолиятлари ана шундан далолат беради.

Толерантликни ифодаловчи хусусиятларга ҳамма ҳам онгли равишда ёндашмайди, бир қисм кишилар кўпчиликка тақлид қилган ҳолда масала моҳиятини етарлича ҳис этмасдан туриб ҳам амал қилаверадилар. Натижада экстремистик ёки диний ақидапарастликка йўл қўйилади. Аммо давр тақозоси билан иқтисодий, маданий, маърифий ривожланиш даври инсонлар онгида ҳар бир нарса ва ҳодисага онгли ёндаша билиш имконини берди. Бунинг учун барча шарт-шароитлар яратилди. Президент Ислом Каримов мамлакат фуқаролари бирлигини таъминлаш ва турли миллатлар ўртасидаги муносабатларни барқарорлаштиришнинг сиёсий, ижтимоий ҳамда маънавий жиҳатлари хусусида гапирар экан: «Ўзбек халқи руҳининг тикланганлиги, миллат маънавий-ахлоқий идеалларининг шаклланиши чуқур миллийлик билан умуминсонийлик руҳиятига, хулқ-атвор фалсафасига эга бўлмоқдалар. Бу эса мустақиллик йиллари мобайнида миллатлараро тотувлик манбаи бўлиб келган ягона

¹ *Қуръони Карим*. Таржима ва изоҳлар. Алоуддин Мансур. Т.: Чўлпон. – Б. 68.

² *Маҳмуд аз-Замахшарий*. Нозик иборалар (таржимон Убайдулла Уватов). Т.: Камалак, 1992. – Б. 52.

маънавий-руҳий негизни вужудга келтиради»¹, деб таъкидлайди. Бундан кўриниб турибдики, мустақил миллат онгида толерантлик туйғулари ривожланиб боради. Миллий ўзликни англаш жараёнисиз эса толерантлик бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки ўзлигини англаган инсонгина озод шахс ҳисобланади ва шундагина бошқаларни англай олади, ҳамжиҳатликда фаолият юритади. Бошқаларни англаган шахсгина онгли ижтимоийлашув жараёнларида иштирок эта олади. Ижтимоийлашув маданиятлиликка асос ҳисобланади. Миллий ўзликни англаш халқ маданий-маънавий тараққиётининг муҳим таркибий қисми бўлиб, унинг ўз маданий мулкига ворислик ҳуқуқини мустаҳкамлайди. Натижада маданий ёдгорликлар, кадриятлар ворислик асосида авлоддан-авлодга ўтиб, бойиб боради.

Миллий ўзликни англаш толерантликка мос бўлиб, у шахснинг бошқа миллатларга бўлган муносабатида, фақат ўз миллати мероси ва маданий бойликларига эмас, балки бошқа халқлар маънавий бойликларига ҳам самимий муносабатини ифода этади. Ўзликни англаш, муайян миллатга хос хусусиятларни идрок этиш ҳар бир халқнинг ижтимоий озодлиги тимсолидир.

Миллий-маданий кадриятлар толерантликнинг ривожланишида муҳим ўрин тутиб, бағрикенглик, осойишталик, меҳр-мурувват гояларини ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбек миллий кадриятларининг негизини ташкил қилувчи хушмуомалалик, меҳр-мурувват, аҳиллик каби фазилатлар толерантлик намоён бўлишининг омили ҳисобланади. Масалан, юқоридаги фазилатларга қўшимча ҳаё, ибo, катталарга ҳурмат, кичикларга иззат, меҳмондўстлик, ота-онани улуғлаш, ўз манфаатини устун қўймаслик, ўзгалар хатти-ҳаракатига тоқат билан қараш каби минглаб ижобий фазилатлар толерантликнинг намоён бўлишини таъминлаган ҳолда, кишиларни поклик ва эзгуликка чорлайди.

Толерантлик ўз миллатининг бошқалар томонидан камситилишига йўл қўймаслик эмас, балки умрбоқий кадрият ва анъаналарни асрашга, уларни янада гўзалликка айлантиришга чақириқдир. Бу туйғу кишини шунчаки олижаноб қилиб қўймайди, балки унинг хулқ-атворини, ахлоқини, сиёсий ва маънавий поклигини, бурчга, ўз халқига садоқатини, сиёсий ва маънавий поклигини, мукаддас нар-

¹ *Каримов И.А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 129.

саларга бўлган муносабатини кўп жиҳатдан белгилаб беради. Булар инсонда бағрикенглик, хотамтойлик, байналмилаллик туйғуларини уйғотади ва муқаддас ислом динининг мазмун-моҳиятини англатади. Президентимиз Ислом Каримов ҳам кўп ўринларда ислом дини ғояларини мисол ва намуна сифатида келтирадilar. Хусусан: «Шу билан бирга бу Конституция, умумий мазмунидан тортиб то оддий бир бандига қадар, Хўжа Аҳмад Яссавий бобомиз даврида, буюк Амир Темур замонида шаклланган миллий тафаккурни, муқаддас исломий кадриятларни ўзида акс эттиради. Шу кўхна замин одамлари кўнглида устувор бўлган адолат, ҳақиқат, иймон, олижаноблик, бағрикенглик, мардлик каби улуғ хислатлар бу муборак ҳужжатдан муносиб ўрин олган»¹.

Кўриниб турибдики, ўзбек толерантлиги нафақат улуғ мутафаккирларнинг фикрлари-ю, давлат бошқаруви билан боғлиқ ҳар бир даврга хос ҳужжатларда, балки мустақиллик даврида, истиқлолга эришган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа ҳужжатларда ҳам ўз ифодасини топган. Президент Ислом Каримов ўзбек толерантлигини эътиқодсиз, иймонсиз амалга ошириб бўлмаслигини ҳисобга олиб, халқни динига ва миллат истиқлолига эътиқод кўйишга даъват этади ва шу ғояга содиқ қолади. Ислом Каримов «Ватанни севмоқ иймондандир» деган эътиқод асосида дин ҳам, миллий кадриятлар ҳам, ҳуллас, бутун тарих ўзбек толерантлигининг мужассаами эканлигини таъкидлайди. Натижада инсонда бағрикенглик, байналмилаллик туйғулари шаклланиб, одамшавандалик, орийат, ҳалоллик, камтарлик фазилатлари такомиллашади. Ўз кадр-қимматини билиш туйғуси ривожланган киши, одатда, ўзгаларга хайрихоҳ, сезгир, меҳрибон бўлади. Толерантлик одамларга меҳр-муҳаббат билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, унинг шахс сифатидаги эркинлигини таъминлаш каби ғоялар билан суғорилган диний, фалсафий, ҳуқуқий, ахлоқий ва шулар каби барча инсоний қарашлардан иборат прогрессив дунёқарашнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Толерантлик инсоний муносабатларнинг муҳим хусусиятлари ифодаси сифатида кишилар ўртасидаги дўстлик, меҳр-муҳаббат, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, ҳамдардлик, тинчлик, осо-

¹ Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. – Т.: Шарк, 1993. – Б. 7.

йишталик каби муносабатларни акс эттиради. Ўзбек толерантлигига хос муносабатлардан бирини, яъни «Ўзаро ёрдам» тушунчасини таҳлил қиладиган бўлсак, ижтимоий муҳофазалашнинг бундай қонун-қоидаларига аждодларимиз доимо амал қилишларини кузатиш мумкин. Шу фикримизга улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг қуйидаги ўғитлари далилдир: «Қариялар муҳтожликка тушиб қолса, касб-ҳунар қила олмаса ва тилашга тили бормаса, уларга раҳм-шафқат қилишга шошил ва қўлингдан келганча эҳсон қил. Лекин камбағал йигит кетмон чопа олса, ўтин ташимокни уддаласа, унга эҳсон қилмоқ – исроф қилмоқдир»¹, – дейди. Алишер Навоий ўзбек толерантлигини иккитомонлама ифодалаб, қарияларга хайр-эҳсон қилиш, уларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, уларга раҳм-шафқат қилишни инсонпарварлик ақидаси, дейди. Бу ота-боболардан ўзбекона толерантлик сифатида мерос бўлиб қолган муқаддас анъанадир. Бироқ меҳнатга лаёқатли йигитлар, ёшлар ўзлари меҳнат қилиб, ўзларини ва оилаларини боқишлари ҳам қарз, ҳам фарз. Бу уларнинг оталик ёки оналик бурчларидир. Демак, бурч, кучли ижтимоий сиёсат ҳам ўзбек халқининг миллий анъанаси сифатида ўзбек толерантлигининг маълум бир кўринишидир. Шунга кўра кишилиқ жамияти ривожланиши натижасида толерантлик ҳам жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда тобора ривожланиб, ўз мазмунини бойитиб боради.

Кўпгина манбалардан маълум бўлишича, толерантлик масаласида жаҳон бўйича келишув ишлари олиб борилишига қарамасдан, қатор давлатларда ижтимоий барқарор халқлараро муносабатни издан чиқарувчи ҳаракатлар кўзга ташланмоқда. Булар, албатта, этник ва бошқа зиддиятларни келтириб чиқариши табиий. Шу маънода толерантлик муаммоларига янгича нуқтаи назардан қараш ҳозирги замон тарихий жараёнининг аниқ механизмини (ҳаракатга келтирувчи кучларини), шахслараро муносабатларда келишган ҳолда, биргаликда фаолият юритиш имкониятларини очиб беради. Тарихдан маълумки, сиёсий, мафкуравий қарашларда диний тасаввур йўналишлари ўз ифодасини топади. Улар негизидаги баъзи бир салбий, толерантликка зид, тоқатсизлик ҳоллари диний тўқнашувларга олиб келади. Булар, албатта, халқ учун жуда қимматга тушади. Мисол сифатида жаҳонда диний тоқатсизлик негизида бўлиб турган урушларни кел-

¹ *Алишер Навоий*. Махбуб ул кулуб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 86.

тириб ўтиш мумкин. Айнан ана шулар содир бўлиши асосида толерантлик тушунчаси Ғарб жамиятларида диний урушлар, «чидаш-чидамсизлик» ҳоллари юз берган XVI-XVII асрлар тажрибаларида ифодаланиб, илмий мулоқотга кириб келди. (Толерантлик тушунчаси нафақат илмий мулоқотда, балки тажрибалар асосида кўпгина Ғарб, Осиё, Африка, Америка мутафаккирларнинг фикрларида ҳам ўз ифодасини топди.)

1572 йил 24 августда бўлиб ўтган Варфоломей кечаси тарихга тоқатсизлик рамзи сифатида кирди. 1598 йилда Францияда Генрих IV Бурбон томонидан диний урушлар тугалланганлиги ҳақида Кант кўрсатмаси қабул қилинди. Кейинчалик бу ҳодиса Дени Дидро¹ томонидан юқори баҳоланиб, унинг «Тоқатлилик» мавзусидаги илмий иши юзага келди ва у тоқатсизлик менинг ватанимда энг кўркинчли ҳолат бўлган эди, деб ёзди у.

Диний тўқнашувларнинг келиб чиқиши бошқа давлатларни ҳам ларзага келтиради. Бу ҳол пайдо бўлаётган муаммоларнинг ечимини тезроқ топиш зарурлигини тақозо этади. Шундай қилиб, 1648 йилда тинчлик ҳақида Вестфаль шартномаси тузилди, унда барча оқимлар ҳуқуқларини тенглаштириш масаласи асос бўлиб хизмат қилди. Ундаги юридик моддалар, шахсий ва умумий «бошқаларга» ишонч гоёси ғарбликлар онгида ҳар кимга толерантлик руҳида муносабатда бўлиш сифатида шаклланиб борди. Кўпгина тадқиқотлар кўрсатишича, толерантлик намунавий тамойилгина бўлмасдан, ҳаётий зарурат ҳамдир. Аниқланишича, жамиятда кўп келишувлар юқоридан, диний бирдамлик билан мажбуран боғланмаган ҳолда шаклланар экан. Шундай қилиб, толерантликнинг илк бор Ғарбга хос цивилизацияси юзага келиши диний даражада ҳосил бўлган.

Диннинг назорати кучли бўлган шароитда юзага келган толерантликни инглиз файласуфи, либерализмнинг ғоявий-сиёсий доктринаси асосчиси Джон Локк (1632–1704) махсус тушунча сифатида тасвирлайди. Толерантликнинг жамиятда шаклланиши унинг «Диний тоқатлиликка йўлланма»² асарида (1685–1686) диний эътиқодни танлаш кишиларнинг ўз ихтиёрида, деган гоёни илгари суради. Унинг гоёси черковнинг давлатдан ажратилишига асос бўлиб хизмат

¹ *Ата-Мирзаев О.* ва бошқалар. Ўзбекистонда миллатлараро толерантлик: тарих ва ҳозирги давр. – Т.: Университет, 2004. – Б. 13–14.

² *Локк Дж.* Диний чидамлиликка йўлланма. 3 томлик сайланма. – М., 1988. – Б. 101.

қилди. Яъни турли черковлар орасидаги каби инсонлар орасидаги тинчликни, тенгликни, дўстликни ҳам ҳурмат қилиш зарурлиги таъкидланади.

Толерантлик ғоясини қўллаган ва унга амал қилган француз мутафаккири Вольтернинг (1694–1778) «Сиз нима ҳақда гапираётганингиз билан рози бўлмасдан, ўз фикрингизни ҳимоя қилишингизни ҳурмат қиламан», – деган фикри толерантликнинг назарий мазмунини ифодалайди. «Биз барча инсонларга оға-иниларимиздек қарашимиз керак. Менинг оға-иним Турк ҳам, Хитойлик ҳам, Жўхд ҳам деб, «биз барчамиз бир отанинг боласимиз», деган ғояни илгари сурган ҳолда, толерантликни умуминсоний бойлик», деб атайди. Вольтер толерантлик ҳақида асарлар ёзибгина қолмасдан, ноҳақликка қарши курашчи ҳам эди. Бу ҳақда Ю. Лотман ўзининг «Санъат содир бўлмаган тажрибагача... Рус маданияти ҳақида суҳбатлар» мақоласида: «Клаас тарихини барча эсда сақлайди. Клааснинг ўғли ўзининг ҳаётига онгсиз равишда қасд қилади. Отани фарзандини ўлдиришда айблайдилар. Халқ орасида Клааснинг ўғли протестантликдан католик динига ўтгани учун ота томонидан ўлдирилган, деган гаплар юради. 60 ёшдаги отага олдин уни бўлак-бўлак қилиш, кейин эса ўтда куйдириш жазоси белгиланади. Бу иш Вольтерга маълум бўлади. Вольтер Клаас хотирасини ҳимоя қилишгагина эмас, балки бу масалани Ғарб жамияти эътиборига етказишга ҳаракат қилади. Франциянинг инсонлардан жуда йироқда бўлган бундай ноҳақлик Ғарбга – Петербургдан Лондонгача етиб келади. Ниҳоят, Клаас вафотидан кейин бўлса ҳам оқланади, муҳими – бу қалб, руҳ ғалабасидир...»¹. Вольтернинг вафотидан кейин 11 йил ўтгач, 1789 йилда Франциянинг Кенгаш мажлиси «Инсон ҳуқуқлари ҳақида Декларация» қабул қилади ва бутун жаҳонга шахс озодлиги, виждон ғоялари, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, кишига киши томонидан зулм қилинишидан ҳимоялаш ғоялари илгари сурилади. Бу ҳужжат кейинчалик Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги Декларацияга асос бўлиб хизмат қилди ва 1948 йилда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинди. Толерантлик ва тафовутлар бир-биридан ажралмас эканлиги XIX асрда инглиз олими Жон Стюарт Миллнинг (1806–1873) «Эркинлик», Жан Жак Руссонинг «Эмиль ёки тарбия» китобларида таъкидланган. Шундай қилиб, Ғарб мутафаккирлари инсоннинг ҳақиқий

¹ Лотман Ю. Санъат содир бўлмаган тажрибагача... Рус маданияти ҳақида суҳбатлар. Новая газета, 2002. 4 март, № 15.

муносабатини, толерантликни тамойил сифатида белгилашади. Толерантлик тушунчаси бугунги кунда ўтган даврлардагига нисбатан аста-секин ўзгача мазмун ва моҳият касб этиб боради. Толерантлик тамойили маълум бир давргача инсон учун унинг фазилатларини аниқловчи асос бўлмай келди. Чунки узоқ даврлар мобайнида инсонларга зулм ўтказиш толерантликка қаршилик кўрсатиш намуна-сидир. Бугунги кунда ҳам ўзини намоён этаётган нацистлар ҳаракати тенгликка, инсонпарварликка ва толерантликка зид асосга қурилган. Шулар асосида шаклланган янгича фикр-мулоҳазалар толерантлик тушунчаси тарихи 1894 йилда қабул қилинган Женева конвенцияси давридан бошланди, деб ҳисоблаш мумкинлигини кўрсатади. Чунки унда ҳатто уруш даврида ҳам ҳарбий асирлар ва тиббий ходимлар дахлсизлиги назарда тутилади. Бу ғоя ҳарбий асирлар билан муносабат қондаси юзага келишига ва Жаҳон Қизил Хоч Қўмитаси ташкил қилинишига олиб келди. 1926 йилда Миллат Лигаси кулликнинг қонундан ташқари концепциясини қабул қилди. Жаҳон миқёсидаги бундай ҳуқуқий ҳолатлар жаҳон демократик ҳаракатлари бирлашишига олиб келди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда толерантликда янгича сиёсат, фикр ва хатти-ҳаракатлар татбиқ қилинди. Булар инсон ҳуқуқларини жаҳонбўйича ҳимоя қилиш борасида маълум қадамларни амалга ошириш имкониятини яратди. Натижада давлат томонидан ижтимоий гуруҳ ва якка шахсларни куч билан бўйсундиришга қарши ҳаракатларни келтириб чиқарди. Бундай ҳолатлар 1945 йилда қабул қилинган БМТ Уставида ўз ифодасини топди. «Тоқатлилиқни намоён этиш ва тинч-тоғув яшаш, тинчликда бир-бирлари билан очик кўнгилли қўшни каби ҳамкорликда бўлиш»¹, каби фикр-мулоҳазалар инсонлар онгида толерантликнинг ривожланиб бориши учун асос бўлиб хизмат қилади. 1948 йилда БМТнинг мукамал Декларацияси қабул қилиниб, турли давлатлар инсонларнинг фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари тўғрисидаги Битимни имзолашди. Энг муҳими, бу ҳужжатнинг 1-моддасида: «Барча инсонлар эркин бўлиб туғилдилар ва ўз ҳуқуқлари ҳамда ҳурматда тенгдирлар»², – деб кўрсатилган. Инсоният онгида толерантликнинг шаклланишида ЮНЕСКО фаолияти маълум даражада ўз ўрнига

¹ 5 жилддан иборат жаҳон сиёсий фикрлари антологияси. М., 1997. V том. – Б. 343.

² Ўша жойда. – Б. 417.

эга. Чунки айнан ЮНЕСКО 1995 йилда, БМТнинг 50 йиллиги муносабати билан, халқаро толерантлик йили қабул қилинишига асос солди. ЮНЕСКО томонидан 1993 йилда Парижда толерантлик бўлими ташкил қилинган бўлса, 1994 йилда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан Толерантлик борасида ҳаракат дастури қабул қилинди. 1994-1995 йилларда толерантлик масалалари 50 дан ортиқ халқаро илмий-амалий анжуманлар мавзусига айланди. Уларда маданиятлар хилма-хиллиги, инсонлар орасидаги фарқлар, диний ва маданий масалалар кўриб чиқилди. Мисол сифатида «Инсон ҳуқуқи асосида диний толерантлик» (Болгария), «Толерантлик, бир-бирини тушуниш ва хайрихоҳлик» (Россия), «Бир заминда биргаликда яшаш» (Тошкент), «Тоқатсизликка қарши ҳамжихатлик» (Тбилиси) сингари жаҳон миқёсидаги форумларни келтириш мумкин. ЮНЕСКО томонидан «Толерантлик: тинчликка йўл» қўлланмаси ишлаб чиқилиб, чоп қилиниб, жаҳон миқёсида минглаб мактабларга тарқатилиши инсонларнинг ўз фикр-мулоҳазаларини ифодалаши учун асос бўлиб хизмат қилади. Толерантлик юзасидан турли сахна асарлари, кинофильмлар яратилиши, кўргазмалар ва бошқа воситалар орқали турли халқлар маданияти, ҳаёт тарзи ҳақида фикр-мулоҳазалар юритилиши инсонлар онгида толерантликнинг ривожланишига асос бўлиб хизмат қилади, десак хато бўлмайди. Чунки «Толерантлик йили» (2000 йил) муносабати билан ЮНЕСКО томонидан 1000 дан ортиқ тадбир ўтказилган бўлиб, «Толерантлик – инсон ҳуқуқини ҳимоялаш мажбурияти» давлат миқёсида қабул қилинди. Шундай қилиб, толерантлик инсон онгидаги фуқаролик жамияти нормаси ва бойлиги манбаи ҳисобланади. 2000 йилнинг Халқаро тинчлик маданияти йили, 2000-2010 йиллар Халқаро тинчлик маданиятининг 10 йиллиги, 2007 йилда Тошкент – халқаро ислом маданияти пойтахти деб эълон қилинганлиги толерантликни қарор топтиришда катта аҳамият касб этади.

Кўриниб турибдики, толерантлик жаҳон миқёсида диний экстремизмнинг олдини олувчи воситага айлана бошлади. Ҳозирги замон Ўзбекистон шароитида толерантликни жаҳон маданияти орқали қарор топтириш мумкин. Жаҳон маданияти жараёни Дастурида ўзаро бир-бирини тушунишга таъсир қилувчи тадбирлар, шу жумладан тоқатлилик ва ҳамжихатлик ҳам ўз ифодасини топади. Бу борада ташкил қилинган тадбирлар тоқатлилик жараёнини юқори даражага кўтариш, ҳамжихатликни мустаҳкамлаш, халқаро бағрикенглик

муносабатини кенгайтириш орқали барча давлатлар ҳамкорлигини амалга ошириш назарда тутилади. Натижада халқаро муносабатда бойликларнинг глобал шкаласини ишлаб чиқиш зарурати юзага келади. Бу эса янгича жаҳон этикаси бўлиб, жараёнлар қарама-қаршилиги шароитида инсонлар орасидаги боғлиқликни мустаҳкамлашга ёрдам берган бўлар эди. Инсонлар онгидаги толерантлик тушунчаси аста-секин ўзгариб, ҳозирги кунда асосий диққат толерантликка нисбатан интолерантлик (хорижий) билан курашга қаратилган. Бу ҳол БМТнинг Дубнада 2001 йилда жаҳон миқёсида ўтказилган анжуманида ирқчиликка қарши қабул қилинган тавсияномаларидан келиб чиқади. 2001 йил ирқчиликка қарши халқаро йил, деб эълон қилинди ва барча куч, имкониятлар миллатчиликка қарши қаратилди. Бинобарин, толерантлик фуқаролик жамиятининг маънавий-ахлоқий таъминлигини бир-бирига боғловчи манба бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, жаҳонда бирдамлик ва яхлитликни мустаҳкамлаш билан бирга, унинг ижтимоий-этник жиҳатларини асослашга интилиш кучайиб бормоқда. Миллий қарама-қаршилиikka интилиш ҳам авж олмақда. Худди шундай жараёнлар Югославиядаги, Туркиядаги (курдлар), Англиядаги (ирландлар) муаммоларда сезиларли даражада ўз ифодасини топади. Кейинги вақтларда бир қатор мамлакатларда (турли қитъаларда) бошқа маданиятга, бошқа ҳаёт тарзига, тилига, диний эътиқодларга нисбатан тоқатсизликни намойиш этиш ҳоллари сезилмоқда. Бу эса миллатлараро тўқнашувларни, ҳатто терроризмни келтириб чиқаради. Собиқ Иттифокнинг тарқаб кетиши ҳам ёпиқ (латент) тарзда эмас, балки очикдан-очик миллатлараро келишмовчиликлар, тўқнашувлар асосида юз бергани кузатилди.

Миллатлараро келишмовчиликлар ва тўқнашувлар миллатлараро (этник) толерантликнинг заифлашиб кетишидан бошланади. Этник тўқнашувларнинг кенг миқёсда ёйилиб бориши унинг иштирокчиларига тоқатлиликнинг йўқлигидандир. Бундай шароитда давлат миллатларни ҳимоялаш масалаларини ҳал қилади, суверенликни таъминлайди. Бундай тадбирлар ичида миллатчилик, этник, диний тоқатсизликнинг олдини олиш асосий ўринни эгаллаб, этник толерантлик шаклланишига асос бўлади. Шунинг учун ҳам миллатлар хавфсизлигини сақлашда толерантликни халқ онгига синдириш муҳим ҳисобланади. Натижада ижтимоий фикр-мулоҳазалар шаклланиб боради. Бунинг учун кўпгина давлатларда махсус этнопсихологик маслаҳат хизматлари ташкил қилинган бўлиб, улар

ёрдамида кишилар онгида этник тўқнашувларга сабаб бўлувчи фикрлар пайдо бўлиши ва ривожланишининг олди олинади. Бу муаммо кўпмиллатли Ўзбекистонда ҳам 90-йилларда содир бўлган эди.

Мамлакат мустақилликка ўтиш даврида ижтимоий-сиёсий жараёнларда миллий омил бирмунча юкори даражага кўтарилди, тарихга, анъанавий маданиятга қизиқиш даражаси ўсиб борди (бу барча миллатлар доирасида сезилди). Бу жараён миллатлараро муносабатлар масалаларига эътиборни кучайтиришни талаб қилди. Натижада миллатлараро муносабатлар борасида янги дават стратегияси ишлаб чиқилди, у Ўзбекистон жамиятида толерантликнинг ривожланишига имконият яратди. Этник ҳамжиҳатлик ва кўпмиллатлилиқ маданияти мамлакатда муҳим қадрият сифатида қарор топди. У фуқаролик жамиятининг тикланишига асос бўла олади. Натижада миллатлараро мурося ва уни ривожлантириш ҳамда сақлаш имконияти яратилади. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг 80-йилларида Ўзбекистон жамиятида айрим миллатлараро можаролар, экстремизм, терроризм ҳоллари дарҳол барҳам топди. Бундай ҳолат ҳақида Президент Ислам Каримов: «Этник ва миллатлараро муносабат кўпмиллатли давлатда ўзига хос таъсир қилувчи асос бўлиб, унинг асосида миллатлар хавфсизлиги тушунчаси шаклланди»¹, – деб кўрсатган эди. Айни пайтда шуни таъкидлаш лозимки, онгда толерантликнинг шаклланиши Ўзбекистонда асрлар давомида инсонпарварлик анъаналарининг шаклланиши ва мустаҳкамланиши билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикасида миллатлараро толерантлик ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, жамиятда барқарор ривожланиш қарор топди. Бу жараённинг шаклланиши давомида инсонлар хатти-ҳаракати ва онгида толерантликни мустаҳкамлаш, динлараро тоқатлилиқ ва тинчликсеварлик каби фазилатлар долзарблиқ касб этиб бормоқда ва давлат вазифаси даражасига кўтарилмоқда. Толерантлик маънавий ва тарихий қадриятларни қайта тиклаш ва мустаҳкамлаш билан мамлакатда ахлоқий қадриятларни янги давр тизимига мослаш ва сиёсий тоқатсизликни мустаҳкамлашга қаратилган. Толерантликни тарбиялаш, танқидий фикрлаш билан биргалиқда, фуқаролик фаоллиги, қарама-қаршилиқларни енгиш кўникмаси, муносабатга, мулоқотга кириша олиш кабиларни амалга ошириш ҳозирги замон демократик жамияти кишисининг зарурий хусусияти ҳисобланади.

¹ Каримов И. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 135–136.

Толерантлик тоқатсизликнинг акси бўлиб, бошқаларга, кўпинча бошқа миллат кишиларига хайрихоҳсиз муносабатда бўлишга зид жараёнدير. Бунга мисоллар жуда кўп. Масалан, Россия аҳолиси ўртасида бугун юзага келган толерантликка зид бўлган миллатчилик ва шовинизм руҳиятининг кучаяётганлигини мисол сифатида келтириш мумкин. Шунинг учун ҳам Россия давлати томонидан 2001 йилда толерантликни тарбиялаш бўйича махсус дастур қабул қилиниб, 2001-2005 йиллар толерантликни тарбиялаш йиллари деб эълон қилинди. Худди шу ҳужжатда жамиятда экстремизмнинг олдини олиш ҳақида фикр юритилади¹.

Шундай қилиб, толерантликни фақат мактаб шароитида тарбиялабгина қолмай, балки уни жамиятда яшаётган барча ёшдаги кишилар онгига сингдириш зарурлиги ижтимоий-фалсафий муаммо даражасига кўтарилди. Кейинчалик тоқатсизлик кўпроқ хавф-хатар туғдириб бориши ахборотларга очиқ ёндашиш имкониятини бироз чеклаган ҳолда, сиёсий ёки ҳудудий маънода маълум гуруҳ ёки айрим шахслар томонидан ўз мазмун ва моҳиятига кўра қўлланила бошланди. Зиддият тарафдорлари нотўғри далил-исбот ва фактларни топган ҳолда, ўзича хато статистик-математик маълумотларни келтириб, ижтимоий фикр-мулоҳазаларда онгни бошқа йўналишга солишга ҳаракат қила бошладилар. Натижада жамиятдаги тоқатсизлик шахсий фуқаровий тоқатсизликка айланиб борди. Миллат ва диний мавзуларга таъна тошларини отиш, ҳақорат, устидан қулиш ҳоллари пайдо бўла бошлади. Натижада тоқатсизлик ҳоллари тўқнашувларни келтириб чиқарди. Инсон ўзидаги тоқатсизликка қарши курашиш учун ўз миллий маънавий заминларидан баҳра олишга ҳаракат қилиши лозим бўлади. Чунки ҳеч бир миллат ўз тараққиёт тарихида тоқатсизлик асосида ривожланмаган.

Биронта вазиятдаги ҳолатнинг ечимини топиш эртанги муаммоларни ҳал қилишга, улар эса глобал муаммоларни ечишга қаратилади. Буларнинг ҳаммаси тоқатсизликка, зулмга қарши бўлганлар учун махсус воситага айланади. Толерантлик қалб ҳолати бўлиб, унга эришишда ҳар бир шахс учун маълум даражада қийинчилик туғдиради. Жамият билан мулоқот ва муносабатга киришмасдан толерантлик онгини шакллантириш қийин. Толерантликнинг мувафакқият даражаси шу жамият онгида унинг шакллари устунлиги даражасига боғлиқ. Жамиятдаги муносабатларда тугма онгнинг

¹ «Труд» газетаси. 1999 йил, 19 ноябр; 2001 йил, 1 август.

мавжудлиги бунинг асосидир. Айнан шулар орқали биз бирлашамиз; унда бизнинг эътиқодимиз, муносабат учун тушунарли тилимиз (қайси тил бўлишидан қатъи назар), маданиятимиз ёки шу этник (миллий) гуруҳга хослигимиз асосий аҳамият касб этади. Шу билан бирга, биз «бошқаларга» қўрқув ёки душманлик ҳисси билан қарашга ҳам мойилмиз, шунга асосан баъзи биримиз бир-бирларимиздан кескин фарқ қиламиз. Фарқимиз барча даражаларда биологик, маданий ёки ижтимоий-сиёсий аниқликда бўлиши мумкин. Аммо анъанавий ҳамкорлик таянч маданиятга хос анъаналаримиз ёки диний йўналишларимизнинг бирлашувига олиб келди. Этник муносабатлардаги толерантликка мураккаб вазият сифатида қаралади. Чунки этник мувозанат турли зиддиятларни, тўқнашувларни келтириб чиқариши мумкин.

Тарихий тажрибадан маълумки, халқлар орасидаги муносабатлар жуда оғир ва хавfli оқибатларни келтириб чиқаради. Турли урушлар даврида у ёки бу миллат, халқ кўп изтироблар чекканлиги маълум. Рухий жиҳатдан халқлар орасида ранж-алам кучайиб борган. Булар эса ҳозирги давр миллий онгида ҳам ўз ифодасини топаётганлиги баъзи ҳолларда кишилар муносабатларида мураккабликларни келтириб чиқаради. Оқибатда миллатлараро низолар авж олиши мумкин. Шунинг учун ҳам миллатларарозиддиятлар, тўқнашувларнинг олдини олиш, огоҳлантириш ва уларни енгиб ўтиш этнотолерантликнинг шаклланиши билан боғлиқ. Бунинг учун бирдамлик руҳидаги сиёсий маданият майдонини яратиш керак. Бу эса миллатлараро муносабатлар маданиятини тарбиялашга ижобий таъсир кўрсатади. Унинг энг оддий шакллари: миллий омилдан шахслараро муносабатга ўтиш; бошқа миллат кишилари билан муносабатни (боғлиқлик даражасини) тўғри йўналтириш; барча дунёвий масалалар бўйича ҳар бир инсон ўз ҳуқуқига эгалиги; миллий-этник муаммолар бўйича фикр-мулоҳазаларда бу масала юзасидан аниқ маълумотларга таяниш; инсон ўзи яшаётган муҳит урф-одатлари, анъаналари, қадриятлари, рамзлари ҳақида билимга эга бўлиши керак; шуни эсда тутиш керакки, миллатлараро муносабатларнинг асосий йўналиши тил билишдир. Тил билиш, тил толерантлигининг ривожланиши учун биринчи навбатда оммавий ахборот воситаларидан ўринли фойдалана билиш зарур. Телеахборот манбаларидан фойдаланиш ҳам толерантлик йўналишида ўзига хос хусусият касб этади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, барча толерантлик йўналишлари замирида цивилизация ётар экан,

Ўзбек халқининг тарихий маданиятини авлоддан авлодга етказиш, янгидан-янги кадрятлар, урф-одатларни таркиб топтириш ворислик асосида амалга оширилиб, янги авлод томонидан янада бойитиб борилиши давлатимизнинг моддий-маънавий бойлигини таъминлайди. Бу жараённинг оммавий амал қилиши давлатларнинг цивилизациялашув миқёсини белгилаб, уларнинг жаҳон миқёсида тутган ўрнини кўрсатади. Натижада бундай халқ жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган илғор халқлар қаторидан жой олади. Маданият, таълим, фан ва маърифат масалалари бўйича Ислом ташкилоти – IS-ESKO томонидан Тошкент шахрининг 2007 йилда Ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши ҳам Ўзбек толерантлигининг жаҳон миқёсида эътироф этилиши бўлди, – дейиш мумкин. Толерантлик асосига қурилган маданият манбалари нафақат Ўзбекистонликлар, балки хорижликларда ҳам катта қизиқиш уйғотади. Бу фикримизнинг далили сифатида Миср Араб Республикасининг мамлакатимиздаги элчихонаси ҳузуридаги Фан ва таълим маркази раҳбари Маъди Муҳаммад Морси Злабалнинг мулоҳазасини келтириш мумкин. У Ўзбекистон ҳудудида яшаб ўтган кўплаб буюк алломалар нафақат ислом дини ва маданияти равнақиға, балки жаҳон илм-фани, цивилизацияси ривожига ҳам муносиб ҳисса қўшганликларини таъкидлайди¹. Мамлакатимизда бу алломаларнинг бой меросини ўрганиш борасида амалга оширилаётган кенг кўламли ишлар жаҳон ҳамжамиятида катта қизиқиш уйғотмоқда. Буларнинг ҳаммаси халқимизга хос толерантлик туйғуларининг ифодасидир. Бунга мисол сифатида Ўзбекистон Мусулмонлар идораси раиси, муфтий Усмонхон Алимовнинг Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасида «Тошкент ислом маданияти пойтахти» мавзусидаги китоблар кўргазмасининг очилишидаги нутқини келтириб ўтиш етарли². Бу нутқда бағрикенглик, осойишталик, меҳр-мурувват ғояларини ўзида мужассам этган муқаддас ислом дини халқимизнинг ўзлигини англашида, кишиларни поклик ва эзгуликка чорлашда, умрбоқий кадрят ва анъаналарни асрашда беқиёс аҳамиятга эга эканлиги таъкидланган. Хуллас, миллатимиз онгида толерантлик рухияти миллий-маънавий меросимиз, муқаддас динимиз ва умуминсоният яратган цивилизация ютуқлари асосида шаклланиб ва ривожланиб келмоқда.

¹ «Ўзбекистон овози» газетаси. 2007 йил, 8 май.

² Ўша жойда.

Иккинчи боб

ТОЛЕРАНТЛИК ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

ОНГ ТУЗИЛМАСИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАРИ

Онг тарихи инсоннинг инсон бўлиб шакллана бошлаши тарихи билан боғлиқлигига асосланиб, онгнинг планетар ҳодиса сифатидаги, инсоннинг онгли мавжудот сифатидаги тараққиёти коинот эволюциясининг табиий ҳосиласи эканлигини инсон онг асосида билганлигини тасдиқловчи биологик ва ижтимоий ҳаракатни етказувчи эканлиги, унинг фаолият шакллари ўртасидаги узвий алоқадорликнинг юқори шакллари қуйи шаклларига боғлиқлиги, яъни инсон онгли мавжудот сифатида ижтимоий муҳит, ташқи олам, табиатга ўз таъсирини ўтказиб, уни ўзгартириши, ўзига мослаштириши, шу таъсир кучлари орқали худди шу даражадаги қарама-қарши таъсирни қабул қилиши натижасида ўз табиатини, онг доирасини ҳам ўзгартириб бориши Э.Г.Ғозиев, А.В.Петровский, Ф.Н.Гоноболдин каби психолог олимлар томонидан илмий асослаб берилган. Онгни тушунишда унга миллий-маданий анъаналар, диний, ижтимоий қадрият ва йўналишларнинг таъсири ҳам қатъи бўлади. Онгнинг ижтимоий-фалсафий талқини инсон маънавий ва руҳий ҳаёти намоён бўлишининг барча шакллари бирликда ва яхлитликда олиб таҳлил қилиш имконини беради. Натижада онгнинг воқелик билан муносабатларини назорат қилиш, тартибга солиш ва бошқариш усуллари ўрганиш тамойилларини яратиш зарурлиги маълум бўлади.

Ҳозирги пайтда ахборотли инъикоснинг ўзи тирик табиатнинг ҳар бир даражасида янада мураккаблашиб, ўзига хослик касб этади. Шундай мураккабланиш жароғи психик инъикоснинг шаклланишига замин яратади. Воқеликка фаол муносабат айнан психик инъикос даражасида шаклланади, инъикоснинг илгарилаб бориши эса, ўз навбатида, унинг ўзига хос, юқори шакли бўлган онгнинг пайдо бўлишига, унинг инсоният ҳаётида оддийдан мураккабга томон боришига имконият яратади.

Бу жароғида онг ва мия, онг ва руҳият, онг ва тил, онг ва ахборот тузилмалари, онг ва табиат, онг ва жамият орқали ҳар бир инсоннинг

Ўзлигини англаши содир бўлади, ҳодиса ва нарсаларга нисбатан онгли, онгсиз муносабатлар шаклланади.

Онгсизлик ва онглилик инсон руҳий фаолиятининг нисбатан мустақил бўлган икки томонидир. Инсон хатти-ҳаракати, хусусан, унинг ижтимоий хатти-ҳаракати фақат ахлоқий, хулқ-атвор ҳаракатлари билан чегараланиб қолмайди, унда онгсизликка ҳам, албатта, ўрин қолади. Инсон руҳиятининг келиб чиқиши, шаклланиши, такомилли, ривожланишида онгсизлик биринчи, онглилик эса иккинчи босқич бўлиб майдонга чиқади. Лекин онг пайдо бўлиши билан онгсизлик унга қоришиб кетмайди, балки онг билан фаол алоқа қила бошлаши натижасида инсон руҳиятининг таркибий қисмига айланади ва умумлашган ҳолда онгнинг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Одамда ҳаётий тажрибалар асосида онгсизлик инсонийлик ва ижтимоийлик касб этади, у ўз табиатиغا кўра биоижтимоий ҳодиса ёки ижобийлашув ёхуд салбийлашув хусусияти таркибига киради. Ниҳоят, у ижтимоий, индивидуал, одатий, назарий онг тизимига бўлиниб, ўз шаклларини фарқлаш борасида ахлоқий, эстетик, сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий, миллий онг турларига айланиб боради. Ўз навбатида онгнинг ҳам ижобий, салбий хусусиятга эга шакллари мавжуд бўлиб, одатдан ташқари, ҳуқуқий, эстетик йўналишга эга бўлмаган, фанга зид, миллийликка қарши шакллари ҳам мавжуд. Жумладан, миллий онг миллий тафаккурнинг ажралмас қисми сифатида инсоният ривожланиши тарихи, тараққиётини белгилаб берувчи маънавият билан боғлиқ ҳолда шаклланган ва ривожланган.

Бутун олам яхлит бир «организм» бўлгани сабабли, моддий мавжуд ҳодисадир, ундаги ривожланиш ўз қонунларидан бўлак нарса бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай организм (тана каби), олам ҳам макон ва замонда ҳаракатланади ҳамда ижтимоий формациялар (тарихий даврлар) ўзгариши билан инсоният ҳам ўзгариб, ҳар бир шахс (индивид) ўзига хос хусусиятга эга бўлиб боради, онг тизимида ҳам даврга мос фикр-мулоҳазалар ифодаланади. Яъни инсон онги, тафаккури жамият ривожланиши негизида ривожланиб, онг шакллари пайдо бўлиб, бири иккинчисининг ўрнини эгаллаб боради. Бундай ўзгаришларни алоҳида олинган инсоннинг онг, тафаккур қобиляти ёрдамида билиш мумкин. Онг, тафаккур, билишнинг қуроли мантиқдир. Мантиқ ёлғон билан ҳақиқатни ажратиб берувчи ўлчовдир.

Стратегик мақсадлар асосида шаклланган миллий истиқлол мафкураси миллий тафаккуримизнинг (онгимизнинг) бугунги кундаги муайян мақсадга йўналтирилган ва тизимлаштирилган ғояларининг изчил йиғиндиси бўлиб, у ўзбек толерантлиги ифодасига айлангани ҳолда, юртбошимиз томонидан илгари сурилаётган ғоялар, фикрлар, қарашлар асосида таркиб топган. Шу маънода Президент Ислоҳ Каримовнинг миллатнинг келгуси тақдирида муҳим роль ўйнаши мумкин бўлган қарашларида халқимиз ва Шарқ халқларининг маънавияти, янги давр Европа дунёвий тараққиётининг тажриба ва мантқиқ таълабларига бардош берган билимлари, қарашлари ҳам мавжудлигини билишимиз ва тўғри тушунишимиз кераклигини таъкидлаганлигини ҳам ҳисобга олишимиз ва ундан тараққиётимиз манфаатлари йўлида фойдаланишимиз лозим. Чунки ҳар қандай таълимот ёки қарашлар тизими ўзидан олдин шаклланган, инсоният тақдирида муҳим роль ўйнаган ғоя, онг, таълимот, фикр, қарашларнинг узвий давоми бўлиб юзага чиқади ва миллатга оид онг, толерантлик ҳис-туйғусига айланади.

Мисол сифатида эзгулик фалсафасига асосланган, инсоният маънавий тараққиётининг такомил босқичларидан бирида юзага келган «Авесто» ёзма ёдгорлигида акс этган ғояларга эътиборимизни қаратайлик. Бу китобда баён этилган тушунчалар келгуси авлод онги равнақига маълум даражада ўз ҳиссасини қўшганини кўрамыз. Президентимиз Ислоҳ Каримов «Авесто»да баён этилган илмий ғоя, тушунча ва тасаввурларнинг аҳамиятига тўхталиб, уларни «...нафақат Марказий Осиё ва Юнонистон, балки бутун Ғарб илму фани ва фалсафаси ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган»¹, – деб алоҳида таъкидлагани бунга асос бўла олади. Чунки «Авесто»нинг жамият тараққиётидаги ўрни, унда одамлар ёвуз кучларга эмас, балки эзгуликка хизмат қилиши кераклиги ўргатилади. Бу эса ўша давр жаҳолатига ўз даврининг етук маънавиятини қарши қўя олган маърифатдан дарак бериб, бугунги кунда Президент Ислоҳ Каримовнинг «Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин»², –

¹ Каримов И. «Авесто» китобининг 2700 йиллигига бағишлаб барпо этилган ёдгорлик мажмуининг очилишида сўзланган нутқ. «Фидокор» газетаси. 2001 йил, 3 ноябр.

² Каримов И. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамыз. 7-том. Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 86.

деган фикрининг долзарблигини кўрсатувчи далил ҳисобланади. «Авесто»нинг яна бир жихати унда эзгулик йўлида зулматга қарши кураш олиб бориш кераклиги онг марказида ифодаланиши, жаҳон халқларининг тинчлик борасида бирлашиши ҳар қандай курашлар орқали бўлса ҳам зарурлиги ва инсоният онгида эзгуликнинг ғалаба қозониши муқаррар эканлиги тўғрисида онг тараққиётига таъсир қилувчи ишонч руҳини ҳар қандай курашлар орқали бўлса ҳам уйғотишдир. Чунки бу ишонч руҳи, ҳар қандай толерантликнинг илк ривожланиш босқичларидан ҳосил қилиниши керак. Бу ҳақда Президент Ислом Каримовнинг «...аввало – «Авесто»нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман»¹, – деганлари фикри-мизнинг далилидир.

Толерантлик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, онг тараққиётда ахлоқнинг Зардуштийлик йўналишида ифодаланган асосий омиллари унда мавжуд бўлган «эзгу фикр» (онг-ғоя), «эзгу калом», «эзгу амал» каби уч унсурдир. Шуларни ҳисобга олган ҳолда зардуштийлик ёки бошқа динга эътиқод қилган ҳар бир онгли инсон бутун ҳаёти давомида ана шу учликни қалбига жо қилмоғи зарур, деган фикр келиб чиқади. Шундагина инсоннинг онги ва қалбида покиза рух ҳукмронлик қилади. Толерантлик йўналишлари шаклланиб, инсон ҳис-туйғулари орқали инсонларга муносабат уйғонади. «Авесто»нинг тадқиқотчиларидан бири А.О. Маковельскийнинг фикрича, «эзгу фикрлик» ниятнинг яхшилиги, илоҳий қонун руҳидаги, яқинларга нисбатан яхшилик қилиш, зарур бўлганда мадад беришга тайёрлик, кишилар бахт-саодати учун ёвузликка қарши курашга ҳозирлик руҳидаги ўй-фикрлар, барча билан тинч-тотув яшашга интилиш ва шу қабилардир. Инсон бошқаларга нисбатан бахиллик, ҳасад қилмаслиги лозим. Эзгу фикрлар эгаси жаҳолатга тушмайди, чунки жаҳолатда киши эзгу ниятларидан маҳрум бўлади, бурч ва адолатни унутди, ўйламай иш қилади»². Демак, «Авесто» таълимотига кўра, яхши тушунча, яхши фикр (ғоя), эзгу ният, латиф сўз, яхши ишнинг бирлиги дейилганда, ёрдамга мухтожларга меҳрибонлик, кишига

¹ Каримов И. «Авесто» китобининг 2700 йиллигига бағишлаб барпо этилган ёдгорлик мажмуининг очилишида сўзланган нутқ. «Фидокор» газетаси. 2001 йил, 3 ноябр.

² Маковельский А.О. Авесто. Баку, 1960. – С. 100.

иснод келтирадиган ишлардан воз кечиш, бировга ҳасад қилишдан, ўғрилиқ, талончилик, ўзгалар молини ўзлаштиришдан, зинога берилишдан, бировнинг дилини оғритишдан, ҳайвонларни, айниқса, яхши, наслдор итларни ўлдиришдан ўзини тийиш ва ҳоказолар тушунилганлиги толерантликнинг ривожланишига асос бўлган.

Ҳар қандай жозибали ғоя, энг аввало, алоҳида бир шахс тафаккурида қарор топади. Кейин юксак ижтимоий мазмунга эга бўлгани, миллат ёки ижтимоий гуруҳларнинг жамият равнақи йўлидаги эзгу интилишларини ифода этгани туфайли умуминсоният мулкига айланади. Ана шу шахс ўзи яшаган ижтимоий муҳит талабларига жавоб тариқасида ўз таълимотларини ишлаб чиқади. Бу эса ўз даврининг мафкурасидир. Ҳар қандай ижтимоий-фалсафий таълимот ўзи яшаган ижтимоий муҳит талабларини, мақсадларини четга суриб, бирданига умуминсоний манфаатларнинг ифодаси бўлиб шакллана олмаслигини муайян ижтимоий муҳит талабларига жавоб тариқасида шаклланган қарашлар, назария ва таълимотлар бошқа халқлар ва даврлар манфаатларига мос тушгандагина у умуминсоний характер касб этишини инсоният онг доираси кенгайиб, миллийлашиб боришида кўриш имкониятига эга бўлдиқ.

Энг асосийси, миллий тафаккуримизни ҳозирги замон талаблари асосида қайта шакллантириш зарурлиги Президент Ислон Каримов томонидан ва ҳаётий ўзгаришлар, даврлар тушунчалари асосида исбот қилиб берилиши, унинг мустақиллик йилларида амалиётда қўлланилиши кабиларнинг изоҳи ўзбек толерантлигининг асоси бўлиб тарихга киришини исботлашда, деб билишдир.

Дарҳақиқат, мамлакатимиз халқларининг мақсад-интилишини, жамиятнинг келгуси равнақини таъминлаб берувчи миллий тафаккуримиз (онгимиз) такомиллашиб, сайқал топиб боргани сари тараққиётнинг ойдин, фаровон йўлини, жамиятнинг бош мақсадини ёрқин тасаввур қилишга имкон очилиб бораверади.

Бу эса ўзбек толерантлигининг ёрқин ифодаси сифатида даврдан-даврга ўтиб, мукамаллашиб, халқ ҳис-туйғулари ифодасига айланиб бораверади.

Марказий Осиё мутафаккирларининг онг тизимида миллий онгнинг шаклланишига йўналтирилган ғояларини, уларнинг тарихий, ижтимоий-фалсафий меросларини таҳлил қилиш асосида ҳар бир фуқародан миллий онгнинг фаоллик, аҳиллик, иноқлик,

бағрикенгликни шакллантириш моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини замонавий нуқтаи назаридан ўрганиш зарурлиги тўғрисида ҳулосаларга келинди.

Бу масалаларни ўрганиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

1. Толерантлик ва миллий онгга хос бўлган ғояларнинг амалий, фалсафий моҳиятини миллий ғоя ва мафкура нуқтаи назаридан аңлаш.

2. Миллий онгда фаоллик ва толерантлик аънаналарига содиқлик туйғусини шакллантириш.

3. Кўпмиллатли мамлакатимизда ҳаётий зарурат ҳисобланган миллатлараро, шахслараро, динлараро иноқлик, аҳиллик, бирдамликни таъминлаш.

4. Баркамол авлодни шакллантириш, миллий онг тизимида толерантлик аънаналарини, фуқаролар фаоллиги билан уларнинг онгларида ижобий ҳис-туйғуларни уйғунлаштириш орқали маънавий-миллий ранг-барангликни, дунёқараш, мақсадга интилиш ва тараққиётдаги ўзига хосликларни табиий ҳол сифатида қабул қилиш, ҳар бир шахснинг яшаши, ижод қилиш, ўзига манзур фикрларини ҳимоя қилиш ҳуқуқини, демократик кадриятларга таянган ҳолда кадрлаш хислатлари асосида толерантлик руҳиятини ривожлантириш зарурлигини тақозо қилади.

МИЛЛИЙ ОНГ ВА УНДА ТОЛЕРАНТЛИК ШАКЛЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Бугунги кунда толерантликни ривожлантириш жараёнидаги мавжуд муаммоларни ечиш ва амалиётга татбиқ қилиш долзарб масалага айланиб бормоқда. Чунки жаҳонда терроризм ва экстремизм кучаяётган ва уларга қарши кураш зарурияти ошиб бораётган шароитда толерантликни ўрганиш, унинг ёвуз кучларга қарши курашдаги имкониятларини очиб беришга эҳтиёж кучайиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан толерантликнинг тарихий илдизларига эътибор қилинса, у турли халқларнинг ўзаро маданий ва иқтисодий муносабатларига ижобий таъсир ўтказганлигини кўриш мумкин. Жаҳон халқлари тарихий-маданий ривожланиш жараёнида, турли маънавий ва моддий бойликларни яратиб борган ҳолда цивилизациянинг ўзига хос

асосларини яратдилар. Шундай қилиб, бундай цивилизациялашув турли-туман географик жойлашув тармоқлари билан боғлиқ бўлган. Бу жараёнда табиий шароит, ижтимоий-иқтисодий муҳит, хўжалик юритиш усуллари ва бошқаларнинг ўзига хослиги ҳисобга олина бошланди. Марказий Осиё ўз даврида цивилизациянинг маркази бўлган. Унинг табиий шароити қадимги одамларнинг географик жойлашуви, ҳаёт тарзи учун мувофиқ эди. Бу ерда тош давридан бошлаб мураккаб этник жараёнлар, маданиятлараро таъсир аста-секин кучайди. Ниҳоят, Марказий Осиё турли маданий-маънавий анъаналарнинг, урф-одат ва қадриятларнинг бир-бирига таъсир кўрсатиш марказига айланиб борди. Унинг географик жойлашув, сиёсий таъсирчанлик имкониятлари кўпгина халқлар ҳаракатига, уларнинг жипслашувига таъсир қилувчи манбага айланиб, турли халқлар, элатлар араллашиб яшашига имкон туғдиради. Стратегик жиҳатдан қулай имкониятларга эгаллиги сабабли кўпгина босқинчилик юришларига бардош бериб келди. Ўз армияси (ўз даврига хос навқари, лашқари) ёки мудофаа тизимига эга бўлмаган давлат ўзига хос толерантлик йўналишларига мос мустақкам давлат сифатида шаклланмаслиги тарихий манбалардан маълум. Бу хусусда Соҳибқирон Амир Темур қуйидагича сабоқ бериб, «Давлат – лашқарлару фуқароларнинг садоқати ва фидойилиги-ла қудратлидир»¹, дейди. Бу фикрлардан аён бўлиб турибдики, армиясиз, халқларнинг бир-бирларига садоқатсиз на давлатни, на толерантликни тасаввур қилиб бўлмайди.

Армиянинг куч-қудрати, соғломлиги, энгилмаслиги аскарларнинг, халқнинг эътиқоди, бир-бирига муносабати, бир-бирига ўз вақтида ёрдамга келиши каби толерантлик туйғулари билан боғлиқдир.

Демак, миллий армия миллат кўргони ва унинг қудрати ҳисобланади. Унда миллат руҳияти, маънавияти, авлодлар сабоғи ўз ифодасини топади. Шу маънода ҳам миллий онгда толерантликнинг муҳим белгиларидан бири ватанпарварлик туйғулари муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Миллатни миллат сифатида характерловчи сифатлардан бири миллий тил ҳисобланади. Ўша миллатдан ташкил топган давлатнинг ўз она тили бўлмоғи лозим. Чунки ички ҳис-туйғуларнинг толерантлик йўналишлари айнан ана шу тил орқали ифодаланади. Буни ўзбек тилидаги иборалар мазмунида кўрамиз. Бу маълумотлар қадимги қўлёзма манбаларда, айнан «Авесто»да ўз ифодасини топ-

¹ Амир Темур ўғитлари. – Т.: «Наврўз», 1992. – Б. 44.

ган. А.Саъдуллаев, О.Ата-Мирзаев, В.Гентшке, Р.Муртазаевларнинг тадқиқотларига¹ кўра, Ўрта Осиё худудида жез даврида қадимги Ғарб ва Шарқ миллатлари типининг синтези бошланган. Айнан ана шу даврда яшаган турли элатлар халқлар этногенезининг асосини яратганлар. И.Жабборов таъкидлашича, шу даврда жуда мураккаб этномаданият жараёни бўлиб ўтган². Мураккаб ижтимоий-иктисодий ва маданий ўтроклик жараёнида боғланишлар амалга ошиб борган. Ушбу алоқалар ривожланиши таъсирида аралаш тиллар мазмунида ҳам толерантликка хос анъаналар шаклланиб боради.

Маълум манбаларда таъкидланишича, милоддан аввалги VII–VI асрларда деҳқончилик билан шуғулланган суғдлар, бактрлар ва хоразмликлар бирга яшаган ҳолда юқори даражадаги шаҳар маданиятини барпо этганлар. Тоғ-тош, даштдан иборат худудларда яшаган саклар чорвачилик билан шуғулланган ҳолда ерли халқлар билан иктисодий-маданий муносабатга киришиб, ўзига хос маданиятни, тилни ривожлантирганлар. Натижада аста-секин кўп қиррали этник тиллараро бирлашмалар пайдо бўлиб, ўзига хос ҳис-туйғуларни ифодаловчи худудий толерантлик яратилган. Худудий толерантлик, яшаш учун кураш асосига қурилган муносабатлар, кейинчалик бир-бирини тушуниш, ўша давр учун хос бўлган қийинчиликларга нисбатан этник тоқатлилик, ёрдамга келиш каби хусусиятлар табиий нормага айланди.

Йирик давлатларда турли йўналишдаги толерантлик жараёнлари шаклланиши ҳолда, турли масалалар ўз ечимини топа бошлади. В.В.Фролова таъкидлашича, айнан шу жараёнлар давлат миқёсидаги масалага айланиб, диний бирлашмаларнинг мажбурий тарзда шаклланишига олиб келади³. Бу эса диний толерантликнинг ўзига хос йўналиши сифатида ривожланиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Лекин кўпгина халқлар ўзларининг этник маданиятига, урф-одатлари, кадриятларига хос хусусиятларини сақлаб қоладилар. Айнан ана шу хусусиятлар туфайли қитъалараро Ахамонийлар империяси ташкил топади. У уч қитъа – Осиё, Африка ва Европа худудларини ўз ичига

¹ *Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р.* Ўзбекистонда миллатлараро толерантлик: тарих ва бугунги давр. – Т.: Университет. – Б. 52.

² *Жабборов И.* «Жаҳон халқлари этнографияси» ва «Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти». Т., «Ўқитувчи», 2003.

³ *Фролова В.В.* Толерантликнинг диний илдизлари. Социологик тадқиқотлар. 2004 й., № 1. Б. 54–61.

олади. Тарихда ҳар қандай босқинчилик юришлари ерли халқларнинг қаршилигига қарамасдан, катта давлатлар шароитида бир қатор халқларнинг бир-бири билан ўзаро бирлашиши натижасида ўзига хос қўшничилик, хайрихоҳлик кўникмалари ва ҳар қандай ҳаётий қийинчиликларга чидамлилиқ билан жавоб бериш хусусиятларини шакллантириб боради. Мўғул-татар босқинчиларига қарши курашда бу жараён маълум жиҳатдан диний муносабатларга ҳам кўчган. Аввалги даврларга эътибор қилинса, мисол сифатида Нажмиддин Кубронинг (ваф. 1221) ўз халқига, динига содиқлигини келтириб ўтиш ўринлидир. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиб бориши натижасида дин, диний фикрлар мазмуни ҳам ўзгариб, қадимги диний фалсафа шаклланади.

Жамият ривожланиб бориши натижасида Марказий Осиёнинг уйғониш даврларида диний билимларга интилиш кучайиб борди. Натижада уларнинг асосини дин ва диний толерантлик эгаллайди. Манбалар кўрсатишича, Мовароуннаҳрда христиан дини ҳам тарқалиб борган. Христиан жамиятлари ва черковлари Хоразм, Суғд, Самарқанд каби ҳудудларда мавжуд бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар сайёҳлар, географлар томонидан тасдиқланганлиги аниқ. Улар ҳақида Аҳмад ибн Фаллоннинг кўлэзма «Рисола»сида кўпгина маълумотлар келтирилади¹. «Рисола» этнографик маълумотларга бой бўлиб, унда ўғузлар, бошқирдлар, Волга ва Кама атрофларида истиқомат қилаётган халқлар – булғорлар, руслар, юғлар, Каспий денгизи бўйларида яшаётган хазарлар турмуш тарзи ҳақида кўплаб маълумотлар берилди².

Воҳада турли миллат, халқ фикр-мулоҳазалари, айнан динга нисбатан ҳурмат анъаналари асрлар давомида тўпланди. Демак, ҳудуд этник ва диний муносабатлар толерантлиги билан фарқ қилгани ҳолда, демократик шароитлар чуқурлашиб боришига сабабчи бўлади. Ниҳоят, кўпмиллатли Ўзбекистонда халқларнинг бирдамлиги, ҳамжиҳатлиги, бир-бирига ҳурмат-эҳтиром миллий онгга хос толерантлик хусусиятларини касб этиб боради. Бу ўзига хос йўналиш бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришганидан

¹ Абдурахманов М. Ибн Фаллоннинг Мешхед ёзувидаги толерантлик масалалари. Бағрикенглик – жамият барқарорлигининг асоси (илмий-амалий анжуман материаллари) Т.: 2003. – Б. 24.

² Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т.: Ўқитувчи, 1991. – Б. 82.

кейинги ҳаётида қатта аҳамиятга эга бўлди. Мустақиллик туфайли янгидан бошланган давлат қурилиши ўлкамизда нафақат умуминсоний қадриятлар ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар, балки бой ўтмиш тажрибамиз асосида тўпланган ноёб ғоявий меросимизга суянган ҳолда амалга ошиб бораётганлигини кўрсатади. Бу илғор мамлакатларда кенг тарқалган ва амал қилинаётган давлатни бошқариш сиёсатини, қонунчилик ва ҳуқуқшуносликни қабул қилишимиз билан бирга, тарих синовидан ўтган фақат ўзбекларга хос миллий менталитет, ижобий тажриба, қонун-қоидалар ва тартиб-тузуклар, миллий маънавият ва маданият, ахлоқ, одоб ва одат, ўзини-ўзи бошқариш каби қадимий анъаналаримизни, қадриятларимизни ва урф-одатларимизни ҳар томонлама ўрганиб, ҳаётга татбиқ этиш мақсадида миллий онгимизни, толерантлик каби ижобий сифатларимизни ривожлантириб бориш учун шарт-шароит яратилди. Тараққиёт, тажрибалар кўрсатишича, жамият ўзгариб борар экан, онг ҳам ўсиб, толерантлик йўналишидаги турли маънавий-маърифий фикр-мулоҳазалар ривожланиб, давлат миқёсида умуммиллат толерантлиги шаклланади. Жамиятни маънавий-маърифий янгилашдан кўзланган мақсад юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришишдан иборат экан, толерантлик асосини ҳам комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик ташкил қилиб, миллий ғоя, миллий мафкурага амал қилган ҳолда мустақилликни янада мустаҳкамлашга эришишдир.

Россияда нашр қилинган «Ижтимоий луғат» китобида толерантлик маъноси куйидагича ифодаланади: а) ёт одамнинг турмуш тарзи, хулқи, урф-одати, ҳиссиёти, фикри, ғояси, эътиқодига тоқат билан ёндашув; б) ноқулай омилларни сезмай қолиш натижасида содир бўлган ҳодисаларга бағрикенглик билан ёндашув; в) ноқулай, номақбул ҳиссий омиллар таъсирига ҳам чидам билан ёндашув. Бундан толерантлик – бу ёқмайдиган, ҳатто ёвуз деб ҳисобланувчи нарса ва ҳодисаларга ҳам тоқат билан муносабатда бўлиш эмас, деган фикримизни тасдиқлаш зарурлиги келиб чиқди. Яъни, муносабатнинг бундай турига маърифатда: ҳар қандай таъқиблар ноҳақ иш бўлса, демак, толерантлик муайян оқилона ва адолатли ишдир, деб қаралишини ҳаёт тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам динлараро муносабатлар тизимида толерантлик бир маъно касб этса, ғоявий

фроннда ўзгача маънони англади. Мисол тариқасида динлараро бағрикенглик (толерантлик) тизимиға эътиборимизни қаратайлик. Динлараро бағрикенглик ғояси хилма-хил диний эътиқодға эға бўлган кишиларнинг бир замин, бир Ватанда, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини кўрсатади. Дин қадим-қадимдан, тарихий даврлардан буён маънавий қадриятларни ўзида мужассам этиб келган. Шундай экан, миллий қадриятларнинг асрлар давомида яшаб келаётгани ҳам диннинг ҳар бир замонда, шу Ватанда яшаб, шу давр ғоя ва ниятлари йўлида ҳамжиҳат бўлганлигини тасдиқлайди.

Демак, дунёда мавжуд динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади, тинчлик, дўстлик каби фазилатларни тараннум этади. Одамларни ҳалоллик ва поклик, меҳр-шафқат ва бағрикенгликка даъват қилади. Ҳозирги замонда бу ғоя нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг эзгулик йўлидаги ҳамкорлигини назарда тутати. Диний толерантлик тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти экан, у миллий онгнинг асоси ҳисобланиб, ўзбек толерантлиги негизини ташкил этади.

Бироқ баъзилар бу мазмун ва моҳиятдан йироқлашган ҳолда иш юритишга ҳаракат қилиб, халқларнинг фаровон, тинч, ҳамжиҳатликда яшашларига тўсқинлик қилишга уринадилар. Улар миллий, диний одобимизга зид йўллар билан шон-шуҳрат орттириш, мансабпарастлик, молпарастлик, манфаатпарастлик йўлига кириб кетадилар. Шулар асосида вазиятни тўғри англай олмайдиган айрим бўгинларни ҳийла-найранг йўлига киритишга уринадилар. Бу хусусда буюк аллома Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий шундай башорат қилган: «Кўпгина фиску фасод қилувчилар бир нарсани гумон қилиб, уни ҳақиқат деб ҳисобласалар, ҳолбуки пировардида унинг нотўғри эканлиги равшан бўлади»¹. Чиндан ҳам Тошкент, Андижон воқеалари ва уларга етакчилик қилган нокасларнинг тутган йўли адолат ва ҳақиқатдан йироқ экани халққа равшан бўлди. Шунинг учун ҳам халқ уларга эргашмади.

Ҳаётда рўй бераётган айрим салбий ҳолатлар, ножўя хатти-ҳаракатлар, Президент Ислом Каримов кўрсатганлари каби, «мафкуравий бўшлиқ» сабабидандир. «Нега деганда, ҳали ҳаётий тажрибаға эға бўлмаган, оқ-қорани таниб улгурмаган ёшлар ҳар турли таъсир-

¹ Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. (Убайдулла Уватов таржимаси.) Т.: 1997.

ларга берилувчан бўлади»¹. Юртбошимиз бунга мисол тариқасида баъзи ёшларни йўлдан чалғитаётган диний экстремизм хавфининг сабабини келтирадилар. «Бу хатарли оқим ўзига хос тарихга эга. Хусусан, 80-йилларнинг охирида мамлакатимизга ўзини «дўст», «диндош», «миллатдош» қилиб кўрсатиб, гўё ислом динининг софлиги учун курашга «даъват» этувчи айрим кимсалар кириб келди. Улар муқаддас динимизнинг асл моҳиятини билмайдиган оддий одамларни, гўр ёшларни ўз тузоғига илинтириб, бизга бегона бўлган диний ақидаларни ёйишга уринди»². Албатта, бу ҳаракатларнинг олдини олиш учун тегишли чора-тадбирлар кўрилди. Улар дин ниқоби остида ҳаракат қилаётган халқаро террорчилар тўдасидан экани ошкор бўлди.

Толерантликнинг маънавий ва маърифий асосларига эътибор қиладиган бўлсак, Президент Ислом Каримов келтирган жиҳатларга эътиборимизни қаратайлик: «... одамнинг қалбида иккита куч – бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамиша ўзаро курашади. Афсус билан таъкидлашимиз лозим: тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кўра ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини кўзғатиб юбориш осонроқ»³.

Бу ерда толерантликнинг антоними ўз ифодасини топиб, нарқубизнес, ноқонуний курул-яроғ савдоси, террорчилик сингари таҳдидлар шулар жумласидан⁴ эканлиги маълум бўлади. Дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан холи бўлиб туюладиган мафкуравий таъсир воситалари уларга етарлича эътибор берилавермаслиги натижасида оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. «Масалан, кейинги йилларда кўплаб намоён этилаётган жангарилик фильмларини олайлик. Бу фильмларни кўпчилик, айниқса ёшлар мароқ билан кўради, чунки одамзот табиатан мана шундай тўполонларни томоша қилишга мойил»⁵. Шунинг учун онги шаклланиб улгурмаган баъзи бир томошабинлар бундай фильмлардан ёвузлик, йиртқичлик, шафқатсизликни ўрганишлари натижасида уларнинг дийдаси қотади,

¹ Каримов И.А. Хушёрликка даъват. Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б. 10.

² Каримов И.А. Миллий истиклол мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 85.

³ Каримов И.А. Хушёрликка даъват. Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б. 10.

⁴ Каримов И.А. Миллий истиклол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 9–10.

⁵ Ўша жойда.

қалбидан бағрикенгликнинг зидди сифатида тошбағирлик иллатлари жой олади. Бундай ҳолатларга ҳавас ёшларда ўзлари ҳам сезмасдан кўр-кўрона тақлид қилиш истаги асосида пайдо бўлади. Чунки улар бундай уйдирма талқинлар таъсирида қўл ураётган ишлари қандай аянчли оқибатларга олиб келишини тушуниб етишмайди. Бундай ҳолларда ёшлар онгида толерантликнинг номақбул омилларини сезмай қолиш натижасида содир этилган, бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларга бағрикенглик билан ёндашишга ўргатиш асосий вазифа ҳисобланади. Бунда таъсир чоралари: тушунтириш, огоҳлантириш, эслатиш, даъват этиш, ҳиссий таъсирлардан фойдаланиш кабилар катта аҳамият касб этади.

Бу жараёнда инсонлар, халқлар ва жамиятлар ҳаётида танланган ғоявий йўналиш, миллий мафкура муҳим аҳамият касб этмоқда. Ҳар қандай мафкура, онг тизими сифатида қуйидаги асосий мақсадлар амалга оширила олса, улар толерантликни шакллантирувчи ўзига хос кучга айланади:

- муайян ғояга ишонтириш;
- уюштириш;
- сафарбар этиш;
- маънавий-руҳий рағбатлантириш;
- ғоявий-сиёсий тарбиялаш;
- ҳаракат дастурига эга бўлиш;
- ғоявий-сиёсий иммунитетни шакллантириш.

Аслида, улар «миллий истиқлол ғояси» фанида кўрсатилганидек, мафкуранинг кучи ва қудратини белгилаб беради. Миллий мафкуранинг миллий онг билан уйғунлигини ҳисобга оладиган бўлсак, уларни онгда толерантликни ривожлантиришга йўналтириш амалий аҳамиятга эга бўлади.

Мафкуравий йўналишлар ўз олдига қўйган мақсадларни бажара олсагина амалий самарага эришиш мумкин. Толерантликка монанд муносабат юзага келсагина, уларни амалга оширишда учраб турадиган баъзи салбий ҳолатларнинг ечими топилади ва жамиятда ижтимоий ва сиёсий муносабатлар: демократия, барқарорлик ва фаровон ҳаёт юзага келади. Натижада ижтимоий-маданий ва сиёсий хилма-хилликка нисбатан, индивидуал ижтимоий муносабат шаклига, ўзгача фикрлаш, эътиқод ва юриш-туриш услубига сабр-тоқатлилик сифатидаги толерантликнинг мазмун-моҳияти, маданиятлилик, сиёсий етуклик каби фазилатлар ривожланиб боради.

Демак, бошқа кишиларга нисбатан толерант бўлиш қачонки у бизнинг эркинлигимизга хавф туғдирмаса ва ўзимизга муносабат ҳам толерантлик руҳида бўлишини истасакки яхши бўлиб, фаровон, тинч ҳаётга йўналтириб боради. Чунки шахсий хусусиятларимиз табиий ва ижтимоий кўникмаларимизга нисбатан тоқатсизликка чидамайди. Масалан, толерантлик ҳар жиҳатдан ўринли, деб қарасак ҳам, жамоат жойида тартиб бузаётган безори, турли зарарли инфекциялар келтириб чиқарувчи хатти-ҳаракатларга тоқат қилиш қийин. Шу билан бирга, толерантлик муросага келиш ва можароларни ҳал қилишнинг муҳим шарти ҳамдир. Шунинг учун учраб турадиган баъзи бир салбий ҳолатларга чидам билан қараш, уларнинг ечимини аста-секин топиш усулини ахтариш керак.

Толерантликнинг табиати маънавий бурч, сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёждан келиб чиқиб, инсоннинг индивидуаллигини намоён этишнинг хилма-хил усулларини англатади. Бу ён бериш ёки хушомад эмас, балки инсоннинг универсал ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини тан олиш негизида шаклланган фаол муносабат, бир-бирини тушуниш, юксак маданият ва ахлоқлилиқ ҳисобланади. Бунга жуда кўп ҳаётий мисоллар келтириш мумкин. Улар орқали толерантликни намоён қилиш ижтимоий адолатсизликка нисбатан сабр-тоқат билан муносабатда бўлишни, ўз эътиқодидан воз кечиб, бошқалар эътиқодига ён беришни англатмайди, балки толерантлик ҳар ким ўз эътиқодига амал қилишда эркин бўлиб, бошқаларнинг ҳам бу ҳуқуққа эгаллигини, ҳар бир одам ўз алоҳидалигини сақлаб қолишга ҳақлилигини ва бир кишининг қарашлари бошқаларга мажбуран сингдирилиши мумкин эмаслигини тан олади.

Толерантлик – бу хилма-хиллик, ўзгача фазилат ҳамда хусусиятларни бир бутун борлиқнинг ажралмас, муҳим қисми сифатида англашдир. Яъни турлича фикр-мулоҳазалар, фазилат эгалари бўлган инсонларнинг борлиқни бир бутун онг орқали англаган ҳолда яхлит қарорга келишидир. Бу эса миллий онг миллий толерантликка айланиб боришининг ифодасидир. Бунинг учун сабрли, чидамли, қаноатли, умидли, тоқатли бўлиш зарур. Чунки сабрсизлик – бу ижтимоий ҳаёт ҳақиқатини назар-писанд қилмаслик, умумий йўлдан адашиш, демакдир.

Воқеликка тизимли ёндашув концепциясидан келиб чиқиб, толерантликнинг ижтимоий-сиёсий намоён бўлиш хусусиятларини қуйидагича таснифлаш мақсад мувофиқ. Бу масалага биздан олдин

ҳам маълум жиҳатдан ёндашилган ҳамда толерантлик тубандаги шаклларга ажратилган¹:

- Миллатлараро толерантлик;
- фуқаролараро толерантлик;
- давлатлараро толерантлик;
- аҳолиаро толерантлик;
- маданиятлараро толерантлик;
- партиялараро толерантлик;
- қадриятлараро толерантлик;
- конфессиялар (диний конфессиялар)аро толерантлик;
- ҳудудлараро толерантлик;
- уруғ-қабилалараро толерантлик;
- жамоалараро толерантлик.

Толерантлик муаммосининг бир қатор тадқиқотчилари² фикрларига нисбатан ўз изланишларимиз ва тажрибамиз нуқтаи назаридан толерантлик шаклларининг фақат ифодасига эътибор қилиб қолмасдан, уларнинг мазмун-моҳиятини қуйидагича изоҳладик. Миллатлараро толерантлик деганда муносабатлараро хусусиятлар тушунилади. Бунда, биринчидан, ҳар бир миллатнинг бир-бирига нисбатан ижтимоий муносабатларига таъсири, иккинчи томондан эса, ана шу муносабатларнинг бутун бир давлат равнақига таъсири назарда тутилади. Бошқача айтганда, миллатлараро муносабатларнинг ижтимоийлашуви, жамият равнақига миллий мустақилликни янада мустаҳкамлашга таъсири асосида миллатларнинг ўзаро интеграллашуви, фикрлар ўзгариши ётади, деб ҳисобланиб, бу ижтимоий ислохотлар, ижтимоий муносабатларнинг трансформацияси даврида катта аҳамият касб этади. Ўзбек миллатидан ташқари бошқа миллат вакиллари ҳам Ватан мустақиллигида ўзларининг ижтимоий мақомларига эга бўладилар.

Миллатлараро толерантлик ҳар бир миллат намояндаларининг ижтимоий тузилмага интеграциялашуви жараёнида ўзбек миллатининг қадриятлари ва устувор қарашларига асосан ўз қадриятлари, урф-одатлари каби толерантлик хусусиятларини устуворлаштиради ҳамда миллатлараро жипслашиш натижасида толерантликка хос

¹ Қаримова Э. Ўзбек толерантлигининг ўзига хос хусусиятлари. – Т.: 2006.

² Ўша жойда; Қодирова З.Р., Шарипов А.Ж. ва бошқалар. Ёшлар ижтимоий фаоллиги ва толерантлигини юксалтиришнинг ижтимоий-фалсафий масалалари. – Т.: 2006. – Б. 22–23.

бағрикенглик каби фазилатлар шаклланиб боради. Бу жараёнда барча толерантлик йўналишларининг асоси ҳисобланган инсонлар муносабатларни уйғунлаштирувчи субъект эканлиги ҳисобга олинади. Фикримизча, бозор муносабатларига ўтиш ва бундай шароитда яшаётган халқларнинг тажрибаларидан келиб чиқиб, юқоридагиларга қўшимча қилиб мулккий толерантликни ҳам киритиш мумкин. Чунки бозор муносабатлари мулкка эга бўлишда ҳар бир инсоннинг қобилияти ва тадбиркорлигига боғлиқ бўлади. Бундай қобилият ва тадбиркорлик ҳаммада ҳам бўлавермайди. Бу ўз навбатида мулккий тенгсизликни келтириб чиқаради. Бу жамиятда маълум беқарорликнинг юзага келишига олиб келиши мумкин. Агар инсонлар онгида мулккий толерантлик руҳияти шаклланса, беқарорликнинг олдини олиш мумкин бўлади. Миллатлараро толерантлик каби барча йўналишлардаги толерантлик муносабатларида бир-биридан ажратиб бўлмайдиган икки турдаги ижтимоий ва шахслараро муносабатлар мавжуддир. Биринчисининг мазмуни аниқ шахслар муносабатигина бўлиб қолмасдан, балки унда ҳар бир шахснинг жамиятда тутган ўрни ҳақида ҳам фикр юритилади. Яъни ҳар бир шахснинг аниқ белгиланган ва тасдиқланган хатти-ҳаракатларида, улардан жамият томонидан кутилаётган умуминсоний ҳаракатлар ҳам назарда тутилади. Демак, буларнинг манбаи (субъекти) фақат шахс эмас, балки жамият ҳисобланади. Лекин инсоннинг ижтимоий ўрни табиат белгилаган аниқ хатти-ҳаракатлар эмас, бу жараёнда шахс ўз ўрнини қандай тушунганлиги, уни қандай усулда амалга ошириши ҳам муҳим. Яъни ўзбекона оталик вазифасини ёки бошқа касб эгалари (ўқитувчи, мухандис) вазифаларини бажарувчилар, шунингдек, жамиятда зид хатти-ҳаракат содир этган баъзи бир кимсалар (жиноятчи, нокас сингари тамғага эга бўлганларга), ўз хулқ-атворларига яраша жамият таъсирига учраётганлар ҳам маълум даражада ўзаро муносабатлар билан боғлиқлиги сезилади. Жамият ичида бўладиган шу каби ҳар қандай ижобий ва салбий муносабатларда шахслараро тушуниш, тан олиш каби муносабатлар юзага келади. Натижада жамиятга маълум бўлган, аниқ ифодаланувчи тамға ёки ижобий, салбий сифатга эга лақаблар (яхши ёхуд ёмон фикрлар): «ғирт ахмоқ», «ландавур», «йигит деган шунақа бўлади», «мақтаса арзийди», «мана буни инсон (йигит) деса бўлади» каби умумлаштирувчи, шахс фазилатларини аниқ ифодаловчи муносабатлар келиб чиқади.

Шахслараро муносабатнинг ижтимоий муносабатдан фарқи уларнинг ҳис-ҳаяжон билан боғлиқлигида. Бу ҳолат кишиларнинг бир-бирлари билан конъюктив бирлашувига олиб келгани ҳолда, уларнинг ҳар бири биронта ижтимоий фаолиятда ўзини кўрсатиши орқали бир-бири билан яқинлашуви ва, буларга зид ўларок, дизъюктив, бир-биридан узоклашиши жараёнлари содир бўлади. Айнан ана шу жараёнларда толерантликнинг шахслараро бир-бирига хоҳиш, истак, ҳурмат каби ижобий ҳамда баъзи бирларини ёқтирмаслик, салбий муносабат каби хусусиятлари пайдо бўлади. Жамият ҳар бир аъзосининг ўзига хос фикрлаши, нуқтаи назари, бир-бирига муносабати, уларда ижобий ёки салбий ҳис-ҳаяжоннинг пайдо бўлиши кабиларни ҳисобга олиш ва уларга қандай ёндашиш кераклиги юқорида келтириб ўтилган барча толерантлик шаклларида ўз ифодасини топади. Бу ҳолат инсонларни бир-бирларига яқинлаштирган ёки узоклаштирган ҳолда, жамият тараққиётида ўзига хос ўрин эгаллайди. Бундай муносабат масаласи, шахслараро, миллатлараро толерантлик маъносида тасдиқланганидан кейингина давлатлараро толерантлик кабиларга эътибор қилиб, унинг мазмун-моҳияти асосида таҳлил қилиш мумкинлигини кўрсатиб турибди. Демак, толерантликнинг ҳар қандай (аҳоли ёки қатламлараро, элатлараро, маданиятлараро, урф-одатлар каби шаклларида кадриятлар, анъаналараро муносабатлар механизмлари (ҳаракатга келтирувчи кучлари, омиллари), қонуниятларига эътибор бермоқ керак. Масалан, толерантликнинг партиялараро ёки конфессиялараро каби шаклларида муносабат ва фаолият бирлиги назарда тутилиб, уларнинг ўзаро муносабатларида ижтимоий жиҳатдан янги йўл-йўриқларни, йўналишларни очиб бериш мумкин бўлади. Буларга барча ишлаб чиқариш, ижтимоий ташкилотларнинг ва фермер хўжаликлари кабиларнинг ўзаро муносабатлари ҳам кириб, улар орқали бутун давлат, жамият фаолиятини ташкил қилиш ва бойитиш кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Юқоридагилардан хулоса қилар эканмиз, қуйидагиларни таъкидлашни истардик: толерантлик бу хилма-хил ижобий сифатларнинг уйғунлиги маъносида жаҳон маданиятининг, урф-одатларнинг, кадриятларнинг хилма-хиллиги бўлишидан қатъи назар, ўзликни намоён қилиш шакллари ва инсоний фазилатларнинг ўзбек халқи маданияти, урф-одатлари, кадриятларида ифодаланиши ҳамда уларни ҳурматлаш ва қабул қилиш орқали янгидан-янги маданият тармоқларини, урф-одатларни, кадриятларни шакллантиришдир.

Айнан ана шу қоидага асосан толерантлик миллий онгимизда: а) маънавий; б) диний; в) иктисодий; г) сиёсий; д) ҳудудий; е) халқларнинг объектив шароитларда аралашиб яшаши асосида Ватан равнақи йўлида меҳнат қилиши каби йўналишларга бўлиниб кетади.

Толерантлик тушунчасини кенгайтирадиган бўлсак, у сабр-тоқатлилик; ўз манфаатини халқ, Ватан манфаатларидан устун қўймаслик; бошқалар урф-одатларига тоқат қилиш, андишалилик; ўзга миллат вакиллари билан тенглик, ҳамкорликда яшаш; инсофлилик, адолатлилик, меҳрибонлик, матонат, андиша, ҳурмат, фаросат; жамоатчилик фикрига онгли ёндашув; кўни-кўшничилик; қариндош-уруғчилик; миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналар; ўзаро боғлиқлик ва келишув; давлатлараро, миллатлараро, шаҳарлараро муносабатлар; давлат томонидан ишлаб чиқилган қонун-қоидалар, қарорлар ва рамзларни ҳурмат қилиш; меҳр-оқибатлилик, олижаноблик каби ўзбекона ҳислатлар мажмуи дейиш тўғри бўлади.

МИЛЛИЙ ОНГДА МУРОСА ТАМОЙИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА УНИНГ ТОЛЕРАНТЛИККА АЙЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Муроса қилиш деганда, мураккаб муаммони ҳал қилиш заруриятидан келиб чиққан ҳолда манфаатдор томонларнинг ўзаро келишуви, бир-бирларига ён беришлари назарда тутилади. Манбаларда таъкидланишича, илмий билим тавсифига кўра, ақлий билишни ҳиссий билишга, интеллектни (ақлни) ҳиссий тажрибага қарши қўйиш мантиқан тўғри эмас¹. Худди шундай муроса қилиш-қилмасликни ҳам инсоннинг ҳиссий таъсирисиз, ҳаёт тажрибасисиз таҳлил қилиб бўлмайди. Инсон ақли учун ҳаётий тажриба натижалари, эгаллаган билими ва фаросати керак. Ақлсиз, фаросатсиз кишилар ҳар қандай масалада ҳам муросага келишлари мумкин. Баъзи бир психологлар (инглиз файласуфи К.Поппер, Д.Юм кабилар) унумли фаолият манбаи ақлга мурожаат қилиш орқали кўплаб муаммони ҳал қилишга ҳаракат қилувчи позиция (йўналиш)ни тутганлари каби² муроса сўзини ҳам барча йўналишларда дунёни тушуниш, ўзлаштириш, инсонлар ҳаёти учун хавfli ходиса ва фикр-мулоҳазалар, хатти-ҳаракатларга муросасиз бўлиш маъносида таҳлил қила билиш керак.

¹ Фалсафа асослари. Т., Ўзбекистон. – Б. 243.

² Фалсафа асослари. Т., Ўзбекистон. – Б. 244–245.

Бундай мутафаккирларнинг фикрлари толерантлик мазмун ва моҳиятини турли миллатлар, динлар, сиёсий йўналишлари стратегик чегарасига кўра онгли мурасага келишининг методологик йўналишига қаратилган бўлиб, барча халқларнинг толерантликка доир муаммоларини тарихий-фалсафий жиҳатдан ечишга бағишланган. Толерантликни йўқ деб ҳисоблашдан чўчиган Беруний «Геодезия» асарида унинг асосида мурасага келиш ётишини таъкидлаб, «...хар ким, фанатизмдан онгни йўқотишгача бўлган даврда, бугун динсизликка шундай муносабатда бўлмоқдаки, бунда кимнинг номи «Син» билан тугалланганлигини эътиборга олмақда»¹. Бунда Беруний юнон исмларини назарда тутди. Илм-фанга, фалсафага бундай ёндашишни Беруний қаттиқ танқид қилади ва қоралайди. Бунинг учун илмий-назарий тафаккур, энг аввало, тушунчавий фаолият зарур бўлиб, ҳаётда оламни билиш инсонларнинг бир-бирлари билан мурасага киришишида ифодаланadi.

Бошқа миллат вакилларининг мурасага келиши бир-бирларига нисбатан бўлган хоҳиш-истак сифатида ифодаланувчи фаолиятдир. Хоҳиш-истак толерантлик асосида ёндашиш бўлиб, Беруний асарларида ўз ифодасини топган. У Шарқ олимлари орасида ҳинд фалсафасига тўғри ёндашган, уларнинг кўпгина фикрлари билан мураса қилган дастлабки олим ҳисобланади. Шу билан бирга у мурасага киришиш тамойилига тарихий-фалсафий манбалар асосида ёндашганлигини, улардан унумли фойдаланганлигини таъкидлайди. Беруний, шунингдек, ҳинд тарихий-фалсафий фикрларини ўрганишда диний сабабларга кўра танқид юритмаганлигини, улар билан келишиб, мураса қилганлигини қайд этади. «Ҳиндларнинг шундай ишончлари мавжуд экан, у улар учун яхши назарда бўлиб тушунарлидир»². Бу фикр ҳиндларнинг дин – фақат уларнинг дини, фан фақат уларда мавжуд, деган эътиқоди билан мураса қилганларнинг танқиди бўлиб, улар фикр-мулоҳазалари билан мурасага кела олмаслигини ифодалайди. Олим тоқатсизлик, бир-бирига, бошқа халқ ва давлатларга зуғум ўтказиш ҳолатларини қаттиқ қоралаган ҳолда, Хоразмда араблар истилоси давридаги ходисаларни, Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга ҳарбий юришларидаги зуғумларни мураса қилиш би-

¹ *Абу Райҳон Беруний. Геодезия. Танланган асарлар тўплами. I том. М., 1966. – Б. 67.*

² *Абу Райҳон Беруний. Тарихул хинд (Ҳиндистон тарихи). Танланган асарлар тўплами. I том. И. 1966. – Б. 87.*

лан ҳам енгиш мумкинлигини мисол сифатида кўрсатиб, халқлар орасидаги муросасозликни улуғлайди. Бундай ҳолатлар илм-фан, фалсафий билимлар ривожланишига ҳам катта имконият яратиши, аксинча, муросага келинмаса кўпгина зиддиятлар келиб чиқиши ва кўпгина йўқотишларга сабаб бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Демак, нафақат Беруний, балки барча миллат мутафаккирлари диний мотивларга асосланган зулм ва зиддиятларга қарши чиққанлар. Бу билан улар барча миллатлар, халқлар, инсонларнинг онги, миллийлиги умумий тарзда юзага келишини таъкидлаб, миллатларни миллий ва диний жиҳатдан чегаралашга қарши чиққанлари ҳолда, муросага келмаслик халқларнинг тинч-тотув яшашларини қарор топтиришга халақит беришини қайд этадилар. Бу жараён, яъни муросага келмаслик ижтимоий гуруҳлар, яқка шахслар орасидаги муносабатларнинг ҳам бузилишига олиб келишини кўрсатадилар.

Айнан Беруний, ер бу менинг ерим, инсонлар фақат ўз халқининг вакили, подшоҳлар фақат уларнинг бошқарувчиси, дин фақат уларнинг дини, илм-фан фақат уларда мавжуд нарса, деб қаровчиларни қаттиқ танқид қилади. Ўзларининг изланишларида бу фикрлар билан муроса қила олмаслигини таъкидлаб, «инсонлар қандай динга ишонмасинлар, Худо олдида барча тенгдир, деган хулосадан иборатдир»,— деган фикрни илгари суради. Ана шундай фикр-мулоҳазалар асосида инсоннинг жамиятдаги ўрни ва функцияси аниқланади. Булар жамият билан биргаликдаги фаолият заруратидан келиб чиқади, деган фикр таъкидланади. Мутафаккирларнинг фикрларига кўра, ҳар бир шахс бошқаларнинг моддий ва маънавий етуклиги тўғрисида ғамхўрлик қилиши лозим. Шундай қилиб, уларнинг жамият ва инсонга қарашлари инсонпарварлик, жамиятда содир бўлаётган ҳар бир жараёнга онгли ёндашиш, маънавий-мафкуравий факторларнинг (таъсир қилувчи омилларнинг) инсон ҳаётидаги ўрни каби масалалари инсонлар, миллатлар орасидаги муносабатларни яхшилашга қаратилганлигини кўрсатади. Шуларнинг негизида Ўзбекистонда XX асрга келиб толерантлик асосида кўпмиллатлилиқ ғояси, уларнинг бир-бирлари билан муросада яшашлари шаклланди. Туркистон ўлкасида даврлар давомида содир бўлаётган тарихий ўзгаришлар, халқлар ҳаёти ва мазмунига киритилган ўзига хос тузатишлар уларнинг этник ҳаётида бурилиш ясайди. Натижада халқлар, динлар, шахслараро муросани қарор топтириш жараёни кенгайиб боради ва муроса қилиш ҳаётнинг асосий тамойилига айланади.

Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар, мурасага киришишда толерантлик асос бўлганлиги тасдиқланади¹. Ўзбекистон Республикаси 1991 йилдан мустақил давлат, майдони 448,9 минг кв.км, аҳолиси 2135,9 минг киши, таркибига Қорақалпоғистон Республикаси киради. Республиканинг ҳозирги ҳудудида ... йилда 70 миллат ва элат вакиллари яшаган бўлса, 1927 йилда уларнинг сони 90 тага, 1959 йилда 113 тага, 1979 йилда 123 тага етди. Ҳозир 136 миллат ва элат вакиллари ҳамжиҳатликда, бир-бирлари билан барча масалаларни ҳал қилишда мурасада, тинч-тотув яшаб келишмоқда. 2005 йил 1 январига Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркибида ўзбеклар 20804,0 минг (80%), қорақалпоқлар 562,8 минг (2,2%), тожиклар 1302,8 минг (5%), руслар 970,0 минг (3,8%), қозоқлар 939,5 минг (3,6%), татарлар 250,6 минг (0,9%), қирғизлар 245 минг (0,9%), туркманлар 157,8 минг (0,6%) корейслар 155,9 минг (0,6%) кишини, бошқа миллат вакиллари 621,9 минг (2,4%) кишини ташкил этади². Толерантлик, мурасага келиш тамойилининг мазмун-моҳияти кенгайиб, бугунги кунга келиб 136 миллатга оид 26 млн дан зиёд аҳоли фарзандлари 7 тилда таълим олиб бориладиган муассасаларда ўқимокдалар. Улар 15 та миллий марказга бирлашиб, Республика байналмилал маданият маркази 2007 йил январь ойида ўзининг 16 йиллик байрамини ўтказгани миллий толерантлик, бир-бирлари билан мурасада яшаш негизи йилдан-йилга мустаҳкамланиб бораётганига далилдир. Бу эса Ўзбекистон мустақиллигини янада мустаҳкамлашга хизмат қилади. Миллий муносабатлар негизини миллий ўзликни англаш; миллий маданият – миллат белгиси эканлиги; миллий ўзликни англаш тузилмаси ва қисмларининг ўзаро муросасавий муносабатлари, миллат миллий ўзликни англаш ва маданият ижодкори эканлиги тушунчаси, миллий мустақилликка эришишнинг асосини билиш, ўзбек ёшларида миллий ўзликни англаш омилларининг ўсиш жараёни қонуниятлари ва шу қонуниятларни ҳаракатга келтирувчи механизмларни (омилларни) билиш ташкил қилади. Мурасага келиш ва муносабат жараёнида ўзбек халқининг турмуш тарзи ва маданиятини ҳисобга олган ҳолда аҳоли жойлашиши, уй-жой қурилиши ва жиҳозланиши анъаналари, миллий либос ва безаклар, пардоз-андозлар, ўзбек таомлари, пазандачилик ва меҳмоннавозлик каби ўзбеклар моддий маданияти

¹ Зухриддин Хусниддинов. Ўзбекистонда диний бағрикенглик. – Т.: Тошкент Ислам Университети, 2006. – Б. 146.

² Ўша жойда. – Б. 147.

хусусиятлари, уларнинг ижтимоий ва оилавий-маиший турмуш тарзига хос халқ байрамлари, ўйин ва маросимлари, диний тасаввурлар, урф-одатлар, ўзбек миллий маданияти ва маънавияти, халқ театри ва миллий рақслар, анъанавий ўзбек хунармандчилиги кабилар асосида бозор иқтисоди каби масалаларга эътибор қаратилиб, ўзбекларга хос бўлган мурасага келиш жараёнида инсонлар онг тизимидаги хохиш-истаклар нафақат нутқ, балки рамзий белгилар орқали ҳам ифодаланиши халқлар орасидаги мураса нишонларидир. Масалан, бир-бирлари билан учрашганда қўлини кўксига қўйиб саломлашиш, ҳол-аҳвол сўрашиш, фарзандлар соғлиғи кабиларни суриштиргач, муддаога ўтиш ёки бирон хатти-харакатларга нисбатан муросасизлик ёхуд миллий муносабатларнинг ифодаланиши ҳам толерантликнинг дебочаси ҳисобланади. Ўзбекистонда яшовчи барча миллат вакиллари айнан ана шундай кундалик эҳтиёжлар асосида бажариладиган муносабатлар орқали ўзбекона урф-одатлар, қадриятларга эътибор қилган ҳолда, давлат тили сифатида ўзбек тилини мукамал ўрганмоқдалар. Яъни барча миллат вакиллари ўзбек миллатига хос миллий муносабатлар орқали ўзбек тили ва миллий урф-одатларини ўзлаштирибгина қолмасдан, балки уларни ўз ҳаёт тарзига айлантириб, тили ва миллий урф-одатларини ривожлантириш имкониятига эгадирлар. Толерантликнинг бундай ғоявий негизлари шаклланиши ва ривожланиши учун Ўзбекистонда барча имкониятлар мавжуд. Масалан, умумий ва ўрта махсус таълим муассасалари, олий ўқув юртиларида турли хорижий тилларни мукамал ўрганиш билан бирга ҳар бир миллат вакили ўз она тилини мукамал эгаллаш имкониятига ҳам эгадир. Турли миллат ва элатлар тилида газета ва журналлар чоп қилиниши, уларнинг вакиллари бўлган ёзувчи ва шоирлар асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниши кабилар Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар яхшиланишига олиб келиши учун қилинган саъй-ҳаракатлар ҳисобланади. Худди шундай йўналишлардаги илғор фикрлар миллий толерантликнинг ғоявий негизларидир. Бу масалалар асосида халқлараро, миллатлараро муносабатлардан ташқари Ўзбекистон ҳар бир фуқаросининг ўзаро муносабат ва мурасага, мулоқотга киришиш қобилияти ҳам ётади. Бу эса ҳақиқатга эришиш йўли сифатида оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг доимо ўзгариб боришидаги ўзаро алоқадорлик бўлиб, унинг жамиятни ривожланишига олиб келиши муносабат, мурасага кела билиш натижасидир.

Биз миллий муносабатларда толерантлик шаклланишининг ғоявий негизларини топишда ҳар бир инсон учун, биринчи навбатда, «толерантлик», «муносабат», «муносабатга киришиш», «миллий муносабат», «муроса» зарурлигини таъкидлашга ҳаракат қилдик. Яъни «муносабатга кириша оламан», – деганимиз бу ҳар ким билан тўғри муносабатда бўла оламан, миллий муносабатлар қонун-қондаси, талабларига жавоб бера оламан дегани бўлиши мумкин. Лекин ҳар ким учун типик бўлиб қолган бундай жавобга бироз катта кетиш, ўзига юқори баҳо бериш, деб қарашимиз ҳам мумкин бўлиб, бундай «миллий муносабат»нинг ўзи нимадан иборат эканлигини тушуниб олган тақдирдагина ўзбек миллатига хос бўлган толерантлик ғояларининг негизини топиш мумкин ва кишилар улардан ўринли ҳамда унумли фойдаланган ҳолда, бир-бирларига миллий муносабат, муросанинг мазмун-моҳиятини, ифодасини сингдириб, ўзбекона толерантлик ғояларини шакллантириб борадилар. Демак, миллий муносабатлар, муросалар мазмун ва моҳияти жиҳатидан ҳар бир даврга хос тарзда фарқ қилиши кабиларни назарда тутган ҳолда тарихий даврлардаги миллий сиёсат ва шунга асосан инсонлар орасида ҳамда ва миллатлараро амалга оширилаётган назарий ва амалий жараёнларга эътибор қарагиш лозимлиги келгуси даврлар давомида миллий муносабатларда толерантлик шаклланишининг ғоявий негизларини очиқ беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек: «Марказ иттифоқдош республикалар ва миллий чекка ўлкаларда ўз эътиқодига кўра илғор ва ўз халқига садоқатли бўлган кишиларни «миллийлик»да айблаб, қатағон қилганди. У мажбур «байналмилалаштириш», миллий хусусиятларни йўқ қилиш ниятида ва ўзининг империяча манфаатларига мос тушувчи «кўпмиллатли» бирликнинг вужудга келиш жараёнини жадаллаштиришга қаратилган эди. «Халқлар ва миллатларни яқинлаштириш»дан иборат бундай сунъий жараён жамиятдаги «миллатчилик» деб аташ расм бўлган яширин ва ошқор қаршилик кўрсатиш ҳолларига олиб келган эди»¹.

Бу ҳаракатларнинг ҳаммаси миллий муносабатларда толерантлик эмас, балки сунъий муносабатлар илдиз отишига олиб келар эди, уларнинг барчаси совет тузумининг «ягона маданият» барпо этиш ниқоби остида империя аҳолисини руслаштириш сиёсатининг бир

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 472.

кўриниши эди. Аслида совет давлатларида миллатлараро муносабатлар ҳал этилган эмас, «балки қарама-қаршиликлар янада кучайиб кетаётган» эди¹. «Шаклан миллий, мазмунан ижтимоийлашган маданият» шиори шундай ғаразли мақсадлардан бири эди. Ушбу шиорнинг ҳаётга татбиқ этилиши қуйидаги натижаларга олиб келди:

Республикалардаги бутун маориф, маданият, адабиёт, фан, санъат устидан ҳукмронликни марказ ўз қўлига олди.

Республика миллий маданиятининг барча жабҳаларида ягона «партиявийлик», «синфийлик» қолипи ўрнатилди.

Бу шиор марказида байналмилаллик ғояси турар эди. У эса республикалар аҳолисини коммунистик мафкура воситасида қизил империяга содиқ фуқаролар қилиб тарбиялашга қаратилганди.

«Шаклан миллий, мазмунан ижтимоийлашган маданият» шиори советларнинг маданий сиёсатдаги никоби бўлиб, унинг воситасида Ғарб маданияти, анъаналари мамлакатимиз халқлари ҳаётига сунъий равишда тегиштирилган эди.

Бу шиорнинг мақсади миллатни улуғ, фахрли ўтмишидан ажратиб ташлаш, маданиятидан, кадриятларидан, тарихидан бегоналаштириш, узоқлаштириш эди.

«Шаклан миллий, мазмунан ижтимоийлашган маданият» шиорининг «хизмат»лари туфайли Ўзбекистоннинг маданияти, адабиёти, санъати, ижтимоий-гуманитар фанлари коммунистик мафкуранинг қулай воситасига айлантирилди, унга хизмат қилди. Натижада миллий масалага ёндашувда иккиёқламалик хусусияти кўзга ташланади: биринчи ёндашув мустамлакачилик тазйиқидан озод бўлишга ҳаракат қилаётган Осиё, Африка, Лотин Америкаси халқларига қаратилган бўлса, иккинчиси иттифок ичидаги тизимдан қутулишга ҳаракат қилган халқларга қаратилган эди.

Бу даврларда миллийликнинг ҳар қандай кўринишига қарши кураш, этник ўзига хосликларни инкор этиш, уларни қоқоқ деб билиш турли шаклларда ва изчил давом эттирилди. Шу ўринда яна бир масалага эътибор қаратиб, миллатнинг мавжудлиги ва ривожланишида тилнинг ўрни бекиёсдир. Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганларидек, миллий тил – миллатнинг бойлиги, айна вақтда шу миллатнинг фарзандларини яратиб, вояга етказувчи қудратли

¹ Юнусова Х. Совет давлати миллий сиёсатининг баъзи жиҳатлари. (80-йиллар мисолида). Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар: тарих ва ҳозирги замон. Т.: 2003. – Б. 191.

куч ҳисобланади. Миллий тилнинг ҳар бир вакили, ҳар бир фарзанди учун бебаҳо нарсадир¹. Шунинг учун бўлса керак, совет даврида миллий тилларга нисбатан доимий асосдаги кучли зуғум амалга оширилди. Жумладан, 1913 йилда Россияда истиқомат қилиб турган юздан ортиқ миллат ва элатлардан фақат 19 тасининг тилида босма китоб чоп этилган бўлса, 1933-1934 йилларга келиб 112 та тилда босма нашрлар чиқа бошлади. 48 миллат ва элат ўз ёзувини яратди². Бу миллатлар равнақи учун арзимаган ён бериш эди.

Миллий толерантликнинг шаклланишига зид таъсир қилувчи йўналиш халқларнинг депортация қилинишидир. Депортация сиёсати шафқатсиз ва ноқонуний равишда ўтказилиб, халқларнинг доимий истиқомат жойларидан зўрлик билан кўчирилиши натижа-сида улар муҳтожлик ва машаққатга гирифтор қилинди. Депортация сиёсати айнан бир миллат ва халқларга қаратилмаган бўлиб, балки маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида ҳар бир халқ вакили ёки ҳар бир шахс қатағонга дуч келиши эҳтимоли бор эди. Халқларни қатағон қилиш сиёсати миллий асосларга таяниб эмас, балки ғоявий ва сиёсий мақсадларни кўзлаб амалга оширилди. Жами 270 млн. аҳоли истиқомат қилган собиқ иттифок таркибида 15 та республика бўлгани, мамлакатда XX аср 80-йилларида юзага келган мураккаб ва зиддиятли миллатлараро муносабатлар, муросасизликлар мана шу сиёсатнинг якуни эканлигини кўрсатиш мумкин.

Бу даврнинг хусусияти – халқ хўжалигининг турли соҳаларидаги кўшиб ёзишлар, порахўрликнинг ривожланиши совет иқтисодиётини тушкунликка олиб келишдан иборат эди. Бу йилларда миллий сиёсатдаги хатолар – маҳаллийчилик, иқтисоддаги ноҳуш ҳолатларнинг сабабларини марказга хом ашё етиштириб берадиган республикалардан қидириш, шу баҳонада раҳбар кадрларни таъқиб остига олиш, халқ ўртасида шарманда қилиш, қатағонларни уюштириш орқали совет давлати иқтисодиётидаги таназзулни баъзи республикаларга юклаб кўйиш ҳолатлари кучайиб кетди. Ўзбекистон Республикасидаги кўпгина раҳбар ходимлар қамоқларда азоб-уқубат чекканлигини мисол келтириш мумкин. Миллатлар манфаатини ҳимоя қилолмаслик, уни менсимаслик, миллатлар ўртасидаги муносабатларда, муросада ўзаро тўқнашувларни келтириб чиқариш аниқ бўлиб, ҳар қандай то-

¹ Хоназаров Қ. Тил ва дил. –Т.: Ўзбекистон, 1991. – Б. 14.

² Юсупов Э., Туленов Ж., Ғофуров З. Миллий масала бўйича фалсафий суҳбатлар. Т.: Фан. 1990. – Б. 99.

лерантлик инсонлар ҳис-туйғуларига қарама-қарши таъсир кучини кўрсатади.

Ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий соҳалардаги ҳозирги давр муносабатларига ёки бағрикенгликка нисбатан ўша давр муносабатлари муаммоси назорат қилиб бўлмайдиган даражада инқирозга йўл тутган, айнан ниқобланиб йўналтирилган Совет тузуми миллий сиёсатининг хато ва нуқсонларига бориб такалади, бу миллий сиёсат тор синфий йўналишга эга бўлган марксча-ленинча таълимот ва коммунистик мафкура тамойилларига асосланар эди. Мустабид совет тузуми даврида миллий сиёсатнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатларига, инсонлараро, миллатлараро, диний муносабатлар, муроса масалаларига етарли даражада эътибор берилмаганлиги миллий толерантликнинг ривожланишига акс таъсир қилган эди.

Мавжуд имкониятлар етарли даражада ҳисобга олинмаган, саноат, қишлоқ хўжалиги, экология каби ижтимоий соҳаларни соғломлаштиришга қаратилган қарорлар ва дастурлар иқтисодий, ижтимоий ҳамда сиёсий зиддиятларни чуқурлаштириб юборди. Советлар тузуми сиёсати ва яқка партиявий мафкуранинг иқтисодиётдан, ижтимоий соҳадан устуворлиги, республика шароитига мос бўлмаган ишлаб чиқариш тармоқлари шакллантирилганлиги иқтисодий ва экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келди, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришдаги хатоликлар, демографик жараённинг хусусиятларини ҳисобга олмаслик эса ишсизликнинг келиб чиқишига сабаб бўлди¹.

Айнан ана шундай ҳолатлар миллатлараро муносабатлар, муросалар барқарор, уйғун ривожланишига салбий таъсир кўрсатганлиги ўша даврларда нафақат ўзбек толерантлиги ҳақида, балки толерантлик ҳодисаси ҳақида мулоҳаза юритиш, илмий изланишлар олиб боришга ҳар томонлама тўсқинлик қилар эди. Натижада миллий норозилик ортиб, миллий ҳис-туйғуларни ҳақорат қилиш кучайди. Бу ҳол, айниқса, ўтган асрнинг 80-йиллари охирларида яққол кўзга ташланди ва уни тан олмаслик, хато, камчиликларни барта раф қилишга қаратилган чораларни кўрмаслик мумкин эмас эди. Лекин миллатлараро, инсонлараро муносабатларга, муросаларга эътибор қилмаслик, қатъий чоралар ишлаб чиқилмаганлиги натижасида Фарғона, Тошкент вилоятларининг бир қатор туманлари-

¹ *Бобажанова Н.А.* Совет даври миллий сиёсати. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва тарихий жараёнлар (илмий тўплам). – Т.: 2006. – Б. 152.

даги ихтилофлар фожиаларни келтириб чиқарди. Лекин инсонлар ҳис-туйғуларида мавжуд бўлган ички толерантлик хусусиятлари бундай ҳолларни тезда бартараф қилиш имкониятини яратди. Натижада ўтган асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмидан бошлаб миллий мустақиллик учун курашлар олдини олиб бўлмайдиган ижтимоий-сиёсий ҳаракатга айланиб, миллий бирликни мустаҳкамлаш учун бўлаётган интилишларга бошчилик қилаётган етакчилар атрофида бирлашиш жараёни тезлашиб кетди¹.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов мамлакатда чуқурлашиб кетган миллий муносабатларга баҳо бериб: «... бу теран миллий кадриятларни, одамларнинг ўзига хос хусусиятлари ва анъаналарини сақлаб қолиш йўлидаги табиий интилиш, ижтимоий, маънавий, тарихий тараққиётнинг субъекти бўлган миллатни сақлаб қолишга қаратилган объектив, бутунлай асосли эҳтиёж эди»², деган эди. Шу жиҳатдан олганда, Ўрта Осиё минтақасида, хусусан Ўзбекистонда миллий мустақиллик йўлидаги ҳаракатлар ўзига хос йўлдан борди ва халқлар, миллатлар, элатлар, инсонлар орасидаги миллий толерантликнинг шаклланишига асос бўлди. Бу ҳаракатларнинг йўлбошчиси Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов бўлди. Президентимиз Республика раҳбари сифатида миллий муносабатларни изга солиш мақсадида дарҳол кўп миллатли таркибни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашдан иборат вазифани амалга оширди. Юқорида келтириб ўтилган салбий ҳодисаларни бартараф этиш масаласи биринчи ўринга чиқарилди. Натижада турли миллатлар ва элатлар ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлаш, барқарорликни таъминлашнинг асосий йўли толерантлик ҳис-туйғуларини ривожлантириш бўлиб қолди. Бундай ҳол миллий муносабатларни изга солишнинг асосий негизи бўлиб хизмат қилишини назарда тутган мустақил Ўзбекистон давлати биринчи навбатда толерантликка хос кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишни инсонлараро муносабат ва муросаларни яхшилаш асоси деб билди. Ўзбекистон мустақил тараққиётининг беш тамойилидан бугунги кун толерантлигига оид тамойили кучли ижтимоий сиёсат бўлиб, у маънавий баркамоллик манбаи сифатида, барқарор тараққиётимиз учун асос бўлмоқда.

Кучли ижтимоий сиёсат ўзбек халқининг миллий анъанасидир. Унга ҳукмдорлар, бой-бадавлат инсонлар ҳамиша аҳамият бериб,

¹ Общественные науки и современность. 1991, № 8. – С. 36.

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 473.

амал қилиб келганлар. Шу йўлдан борган ҳукмдорлар салтанатининг умри узоқ бўлган. Бу тарих синовидан ўтган ҳақиқатдир.

Ўзбекистон истиқлолга эришганидан кейин 1992 йил 8 декабрь куни қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси маъно-мазмунида халқимизнинг азалий толерантлик руҳияти ўз ифодасини топди.

Президентимиз бундай деб ёзади: «Шу билан бирга бу Конституция, умумий мазмунидан тортиб оддий бир бандига қадар, Хўжа Аҳмад Яссавий бобомиз даврида, буюк Амир Темур замонида шаклланган миллий тафаккурни, муқаддас ислоний қадриятларни ўзида акс эттиради. Шу кўҳна замин одамлари кўнглида устувор бўлган адолат, ҳақиқат, иймон, олижаноблик, бағрикенглик, мардлик, танглик каби улуғ хислатлар бу муборак ҳужжатдан муносиб ўрин олган»¹.

Инсон эътиқодсиз, имонсиз яшай олмайди. Шу боис Президентимиз халқни ўз динига ва мамлакат истиқлолига эътиқод қилишга даъват этади ва ўзи ҳам шу ғояга содиқ қоляпти. Мустақиллигимизни қўлга киритгандан кейинги ўтган давр ичида Конституциямиз, бошқа меъёрий ҳужжатларимизда ва амалий ҳаётимизда мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг умум манфаатларидан келиб чиққан ҳолда миллий онгимизда мавжуд бўлган муроса туйғулари толерантликнинг ривожланишига ўзининг таъсирини ўтказиб келмоқда.

МИЛЛИЙ ОНГДА ДИНИЙ ЭЪТИҚОДЛАРГА НИСБАТАН ТОЛЕРАНТЛИК ВУЖУДГА КЕЛИШИНИНГ ОБЪЕКТИВ САБАБЛАРИ

Инсоният ривожланиши тарихида турли формацияларга хос хилма-хил онг, ғоя ва мафкура йўналишлари ҳамда тушунчалари пайдо бўлиб, улар ўртасида қарама-қаршилик мавжуд эканлигини кўриш мумкин. Жумладан, эзгуликка қарши ёвузлик, озодликка қарши истибдод, маърифатга қарши жаҳолат мазмунидаги мафкуралар юзага келган. Уларнинг моҳияти негизида дин ва динга кучли эътиқод ётиб, диний толерантликка хос мифологик, илоҳий қадриятлар афсона ва ривоятлар воситасида намоён бўлади. Динга, оламга илмий ёндашув орқали ҳар бир миллат онгида уларнинг ҳаёт тарзи асосида диний ва дунёвий фикрлаш шаклланган. Жумладан,

¹ Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т.: Шарқ, 1993. – Б.7.

ибтидоий жамият даврида мифологик ва илохий онг шакллари ривожланишига кўра тотемизм, анимизм, фетишизм каби ғоявий тизимлар, мафкуравий йўналишлар шаклланиб, ривожланиб борган. Ҳар бир даврнинг ўзига хос диний йўналишлари юзага келган. Бу даврларда ҳиндуизм, иудаизм, конфуцийлик каби диний мафкуралар шаклланганлиги манбаларда аниқ тасдиқланган. Японлар эса ўзларининг миллий дини синтоизмга эътиқод қилганлар. Рим империяси шаклланган дастлабки даврларда христианлик дини аста-секин халқнинг тизимли мафкурасига айланиб борган.

Оламнинг вужудга келиши, унинг мавжудлик қонуниятлари, оламнинг асосини нима ташкил этиши каби масалалар фалсафий таҳлил қилиниши натижасида диний рамзларни ифодаловчи монизм, дуализм, плюрализм, идеализм ва материализм¹ сингари оқимлар вужудга келди. Ҳар бир тарихий даврда миллий жиҳатдан асосланган ўзига хос диний мафкуралар давлат мафкураси даражасига кўтарилган. Замонлар ўтиши билан уларнинг айримлари ўз мавқеини йўқотган. Лекин кўпгина диний мафкуралар миллат маънавиятининг таркибий қисми сифатида сақланиб қолган. Идеализм ва материализм ҳамда уларнинг бир-бирига муносабати масалаларига қаратилган дуализм ғоялари, худо ва илохий қадриятларни мутлақо рад этувчи атеизм ўртасидаги баҳс-мунозара узок тарихга эга эканлигини тарихий манбалар тасдиқлайди.

Ғоя, онг ва мафкураларнинг тарихий шакллари мазмун-моҳиятини қадимги даврлардан буён эзгулик ва ёвузлик, бунёдкорлик ва вайронкорлик ўртасидаги кураш диалектикаси белгилаб беришини олдинги бўлимларда кўриб ўтган эдик. Яъни босқинчилик, бошқалар ҳисобидан бойиш, тажовузкорлик, ақидапарастлик мафкураларига зид озодлик, мустақиллик ва адолат ғоялари узлуксиз тарзда майдонга чиқиб, халқларнинг музаффар байроғига айлангач, ижтимоий, ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий онг тизимида миллий онг, ғоя, мафкура тушунчаларининг мазмун ва моҳиятига изоҳ берилди бошланди². Улар диний эътиқод каби йўналишларда ўзига хос толерантликни вужудга келтиришнинг объектив сабабларидан бири бўлади.

Маълумки, диний эътиқодга хос толерантлик йўналишлари миллий онгда ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтади. Яъни инсон ва жамият бор экан, эзгу ғояларнинг зидди бўлган зулм ва зўравонлик,

¹ Фалсафа асослари. Т., Ўзбекистон, 2005. – Б. 12–13.

² Ўша жойда. – Б. 217–227.

кабоҳат ва жаҳолатнинг ҳар бир даврда янги-янги шаклларда намоён бўлиши тарихий ривожланиш давлари, формациялар ўзгариши шароитида юзага келган. Лекин инсоният тараққиёт, адолатпарварлик, тинчлик ва биродарлик, ривожланиш, фаровонлик ғояларига таяниб, олий мақсадлар сари интилиши миллий онгда пайдо бўлаётган диний эътиқодга хос толерантликнинг вужудга келишига ҳеч қандай тўсқинлик қила олмайди. Чунки ҳар қандай йўналишдаги миллийлик онгда шаклланиб, ғоя сифатида ўзида гуманизм талабларини, халқнинг ирода ва интилишларини акс эттиргани ҳолда жамиятни бирлаштириб, унинг салоҳияти ва имкониятларини тўла юзага чиқаришда унга аниқ омил сифатида таяниш заруратини юзага келтиради. Шулардан келиб чиққан ҳолда, бугунги кунда жаҳондаги тараққийпарвар ва инсонпарвар ғоялар ягона йўналишга қаратилиб, инсоният тарихида бўлиб ўтган фожиали ва нохуш ҳолатлар тақрорланмаслиги учун кураш олиб борилиб, миллий ғоя, миллий онг йўналишида уларга хос ва мос келадиган толерантликни ривожлантириш борасида ҳамжиҳатлик билан турли тадбирлар амалга оширилмоқда. Уларнинг мазмунида миллий онгда диний эътиқодга таяниш, иймон толерантлиги ётади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек, инсониятнинг азал-азалдан ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиб келиши¹ тарихнинг ўзгармас қонуниятларидан биридир. Худди ана шу ғоялар миллий онгда диний эътиқодга нисбатан толерантликни вужудга келтиради. Бу масалани тўла акс эттириш эса онг, мафкура, ғоя каби тушунчалар маъно-моҳиятига кўра ҳам фалсафий, ҳам дунёвий, ҳам диний таълимотлар асосида яратилишини ҳисобга олган ҳолда, мафкура (онг, ғоя)нинг диний илдизлари нимадан иборат эканлигини тушуниб олиш керак. Мафкуранинг диний илдизлари деганда, унинг инсон онги ва руҳияти билан узвий боғлиқ эканлиги назарда тутилади, унинг ғоявий илдизлари диний ва дунёвий таълимотларга бориб тақалиши тушунилади. Яъни «Забур», «Таврот», «Инжил», «Қуръон» каби илоҳий китобларда зикр этилган эзгу ғоялар инсоният тараққиётида кўпгина мафкураларда маълум даражада ўз ифодасини топганини кўрамиз. Дунёвий ва диний ғоялар бир-бирини бойитиб боради ва аста-секинлик билан инсоният тараққиёти босқичини

¹ Каримов И.А. Ҳушёрликка даъват. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 17.

юқори даражага кўтаради. Бунга тарихда ўчмас из қолдирган Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Имом Ғаззолий, Имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Абу Наср Форобий, Мусо Хоразмий, Беруний, аз-Замахшарий каби буюк заковат соҳиблари яшаб, фаолият кўрсатган даврлар ва улардан қолган дунёвий ҳамда диний фикрлар ёрқин мисол бўла олади. Бундай жараён бугунги кунда дунёда амалиёт фалсафаси деб тан олинган, дунёвий ва диний ғоялардан озиқланган прагматизм¹, ҳаёт фалсафаси бўлган экзистенциализм² каби таълимотлар мисолида тасдиқланмоқда. Айнан ана шулар натижасида фикрлар ва қарашлар хилма-хиллиги (плюрализм) фақат маърифий жамиятгагина хос бўлиб, маълум бир ҳақиқатни турлича изоҳлаш, турлича муроасага киришиш, тушуниш ва таҳлил этиш тамойилига асосланади. Мана шундай тамойил устувор бўлган шарт-шароитни эътироф этадиган ва ўз ғояларини шу мезонлар асосида ривожлантирадиган мафкура илғор, кучли ва ҳаётий бўлади. Бундай мафкура ҳеч қачон эркин фикрга тўсқинлик қилмайди, диний имон-эътиқодга толерантлик билан муносабатда бўлади. Натижада миллий онг, миллий мафкуранинг барча қирралари ривожланишига объектив манба сифатида хизмат қилади. Ниҳоят, миллий онгда шаклланган диний эътиқод толерантлиги ёлғон ва ғайриинсоний ғояларга қарши бўлиб, сохта ғояларни ошқор қилади. Бунинг тасдиғи мисоли шуки, яккахоқимликка интилган ва собиқ иттифок даврида ҳукмронлик қилган коммунистик мафкура, диний имон-эътиқодга қарши бўлган ғоялар таназзулга учради. Демократиянинг хур фикрлилик, виждон эркинлиги, ҳақиқатгўйлик, эркин сайловлар, эркин матбуот сингари асосий йўналишлари мақсад ва вазифалари тасдиқланди. Шу билан бирга эркин фикрни ифода этадиган шахс, гуруҳ ёки ижтимоий қатлам, ўзининг аниқ асосли қарашларига эга бўлиш, ўз нуқтаи назарининг оқибати учун масъулиятни ҳис қилиш, баҳс-мунозара маданияти кабилар шаклланиб борди. Шу боис бугунги кунда истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан бири мустақил Ўзбекистонда яшаб турган миллатларни ўзаро ҳамжихатлик руҳида тарбиялашда уларнинг ҳар бирига хос бўлган олижаноблик, инсонпарварлик, байналмилаллик фазилатлари билан бир қаторда, динлараро толерантлик ғояларини ҳам шакллантириб, ривожлантиришдан иборатдир.

¹ Фалсафа асослари. Т.: Ўзбекистон, 2005. – Б. 120.

² Ўша жойда. – Б. 120.

Миллий онгда диний имон-этикодга нисбатан толерантлик шакланишининг объектив сабабларидан бири динлараро бағрикенглик ғоясини вужудга келтиришидир. Чунки дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланган ҳолда яхшилик, тинчлик, дўстлик каби фазилатларга таянади. Инсонларни ҳалоллик ва покликка, бир-бирларига нисбатан меҳр-шафқатли ва бағри кенг бўлишга даъват этади. Бугунги кунда улар эришган ютуқ – бу мустақилликдир. Миллий онгда диний этикодлар, эзгулик йўлидаги ҳаракатлар нафақат диндорларнинг, балки бутун жамият аъзоларининг бирлашиб, мустақилликни янада мустаҳкамлашга ҳисса қўшишларини назарда тутаяди. У тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга қаратилгандир. Ўзбекистон ҳудудида ислом, насронийлик, иудаизм каби динлар тарихан ёнма-ён яшаб келганини, масжид, мадраса, қорихона ва черков кабиларнинг асрлар давомида мавжудлигини, турли миллат ва динга мансуб қавмларнинг ўз диний амалларини, имон-этикодларига хос вазифаларни эркин бажариб келаётганини ҳаёт тасдиқлаб турибди. Тарихимизнинг энг мураккаб, оғир даврларида ҳам улар ўртасида диний негизда можаролар бўлмагани халқимизнинг миллий онгида диний этикодларга нисбатан толерантлик, яъни динлараро бағрикенглик вужудга келишига объектив сабаб бўлади.

Ҳозирги кунда Республикамизда ўндан ортиқ конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда. Мамлакат ҳаётида, уни бошқаришда барча халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги каби йўналишларда уларнинг фаол иштирок этиши учун ҳамма шарт-шароит яратилган. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуни бағрикенгликнинг кенг маънодаги ифодасидир. Ана шу ҳужжатлар асосида Ўзбекистонда барча динлар вакиллари ҳамкор, ҳамжихат бўлиб, улуғ ва муштарак ғоялар йўлида ҳаракат қилишларига ҳар томонлама имкониятлар яратиб берилган. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган даврдан бошлаб миллий онгда диний этикодга бўлган муносабат ижобий томонга ўзгариб, виждон эркинлиги қонун билан қафолатланди. Маънавий кадриятларни тиклаш, улуғ алломаларимиз ҳаёти ва фаолиятини таҳлил этиш, уларнинг бутун жаҳон оммаси тан олган асарларини халқимизга қайтариш бўйича хайрли ва эзгу ишлар амалга оширил-

моқда. Диний расм-русумлар, байрамларни ўтказиш, эркин ибодат қилиш, диний ўқув юртлари ташкил қилиниши билан хорижий мамлакатлар ила ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш учун кенг йўл очилди. Миллий онгда имон-этикод эркинлиги, диний бағрикенгликнинг ижтимоий-сиёсий жиҳатлари диний ташкилотлар билан давлат муносабатларида, бу борада мурасага келишда долзарб масалалардан бирига айланди.

Дин мамлакат аҳолисини руҳий чиниқтириш ҳамда юксак ахлоқ, поклик, Ватан ва халқ манфаати йўлида фидокорлик кўрсатиш, ўз миллатига садоқат каби қадриятларни кундалик ҳаётга татбиқ этиш орқали турмуш тарзини ўзгартириш ва юрт фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Бундай ҳолатлар ўзбек миллати онгида имон-этикодга таянган толерантлик вужудга келишига хизмат қилади. Инсондаги ақл-заковатга асосланган миллий онг қимматли, эзгу фазилат ва хислатларни юзага чиқаришга қодир эканлигини бугунги Ўзбекистон давлатининг ҳар томонлама юксалишида кўриш мумкин. Бинобарин, давлатимизнинг халқимиз онгида миллий ва диний имон-этикодни янада ривожлантиришдаги, дин соҳасидаги мақсад ва вазифалари, биринчи навбатда, толерантлик билан боғлиқ бўлган Ватан мустақиллигини мустаҳкамлаш, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иктисодиётини барпо этиш, халқимиз фаровонлигини юксалтиришга ёрдам беришга қаратилган фаолиятда ифодаланади. Бу фаолият Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва ҳукумат қарорларига биноан амалга оширилмоқда. Давлат ташкилотлари, жамоат бирлашмалари каби расмий диний ташкилотларнинг ҳам конституциявий ҳуқуқлари уларнинг ички, яъни бевосита ибодат билан боғлиқ ишлариға аралашмаган ҳолда таъминланиши динлараро бағрикенгликни ифодалайди. Сиёсий тус олиши мумкин бўлган ҳамда фуқаролар хавфсизлигига путур етказадиган экстремистик ва фундаменталистик оқимлар пайдо бўлган тақдирда, уларни назорат остига олиб, тегишли чоралар кўрилганлиги халқаро, миллатлараро, шахслараро толерантликни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида: «... ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафқуралар ва ...фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафқура дав-

лат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас¹, – дейилган. Шунга асосан, ҳар бир диний конфессия ўз мафкурасига эга бўлиши мумкин. Лекин бу мафқуруни халққа тазйиқ билан сингдиришга йўл қўймаслик диний иймон-этикодга хос толерантлик вужудга келишининг объектив сабабларидан биридир. Чунки жамиятимизда диний ташкилотлар фаолияти халқимизда миллий гурур ва ифтихор, ватанпарварлик ва фидокорликни қарор топтиришга, комил инсонни шакллантиришга қаратилган². Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаганларидек, кўпконфессияли жамиятда турли дин вакилларининг ўзаро дўстлик ва ҳамкорликда, аҳилликда яшаши ҳамда бунёдкорлик ишларида давлат билан ҳамкорлик қилиши барқарор тараққиётни таъминлайдиган асосий омиллардан ҳисобланади. Қолаверса, «инсон этикодсиз, иймонсиз яшай олмайди. Чунки комил ва собит этикод жамият маънавий қиёфасини белгилайди»³. Инсонлар онгида айнан ана шундай диний этикодга миллий муносабат шаклланиши масаласи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида қуйидагича ифодаланади: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга этикод қилиш ёки ҳеч қайси динга этикод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди»⁴. Бундай қоида орқали дунёвий давлатнинг динга нисбатан сиёсати ўз ифодасини топади. Биринчидан, давлат виждон эркинлигини кафолатлаш орқали динга қарши сиёсат олиб бормасликни эътироф этади. Иккинчидан, этикод қилиш ёки қилмаслик инсон ҳуқуқларининг ажралмас қисми сифатида тан олинади. Учинчидан, юқоридаги тамойиллардан келиб чиққан ҳолда ва жамиятда эътиқодий мувозанатни таъминлаш мақсадида давлат диний қарашларнинг мажбуран сингдирилишига йўл қўймайди ва айни пайтда дин давлат ишларига аралашмайди. Демак, ҳар қандай дин маънавий-ахлоқий жиҳатни ўз ичига олар экан, миллий онгда диний иймон-этикодга нисбатан толерантликнинг вужудга келишини таъ-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2003. – Б. 5.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 43–47, 59.

³ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 223.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – Б. 12.

минлайди. Бу эса диний толерантликнинг юзага келишида ижобий толерантлик йўналишларининг бировлар хоҳиш-истаги билан эмас, балки жамият тараққиётининг қонунияти орқали ифодаланишидир. Бу давлатнинг динга нисбатан мутлақ бефарқлигини ёки диннинг маънавий ҳаётдан бутунлай ажратиб қўйилганлигини аңглатмасдан, балки давлат ва диний ташкилотлар жамиятда ҳамжихатлик, тинчлик, бағрикенгликни таъминлашга ўз ваколатлари ва имкониятлари даражасида ҳисса қўшишлари мумкинлигини таъкидлайди. Ёш авлодни ватанпарварлик, фидокорлик, халққа содиқлик каби улуг туйғу ва шуурлар асосида тарбиялашда буюк мутафаккирларимиз ҳаёти, ижоди, бебаҳо асарларини ўрганиш, мавжуд бой диний, миллий маънавий меросни тадқиқ ва тарғиб этиш, ундан истиқлолни мустаҳкамлаш йўлида фойдаланиш каби умуммиллий вазифани бажариш асосий масала ҳисобланади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлики, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида кўрсатилгани каби, ҳеч қандай дин ўзида халқнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатларининг барчасини қамраб олишга даъвогарлик қилмайди. Акс ҳолда у дин бўлмай қолади. Худди шу асосда Ўзбекистон Республикаси қонунларида диний-сиёсий асосда партия тузиш тақиқланган¹. Ўзбекистон Давлатининг дунёвийлик, диний толерантлик, барча динларга бир хилда муносабат, жамият тараққиётида динлараро ҳамкорлик қилиш сиёсати ана шу тамойиллар (ғоялар) асосига қурилган бўлиб, Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир фуқаронинг миллий онгида диний эътиқодга нисбатан толерантликнинг вужудга келиши учун объектив сабаблардан энг асосийси бўлиб хизмат қилади. Республикамизда конституциявий тамойиллар ва виждон эркинлиги тўғрисидаги қонундан келиб чиқувчи қоидаларга қатъий эътибор қилинаётгани ҳам шундандир.

Жумладан, 1990-2005 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Президентининг мамлакатимизда дин соҳасидаги фаолиятни такомиллаштиришга бағишланган 16 та қарори қабул қилиниши, фуқаролар учун ҳаж амалини бажариш имконияти яратилиб, мустақиллик йилларида 45 мингдан ортиқ киши бу амални адо этганлиги давлатимиз, ҳукуватимиз томонидан миллий онда ижобий таъсир орқали диний иймон-эътиқодга нисбатан толерантлик ғоялари

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 12.

сингдириб, ривожлантириб борилаётганлигининг тасдиғидир. Шулардан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимизда диннинг ривожланиши учун тегишли шарт-шароитлар яратилаётганини таъкидлаб ўтиш зарур. Президентимиз Ислам Каримов айтганларидек: «Мамлакатимизни демократик тамойиллар, илм-фан ютуқлари, юксак технологиялар асосида модернизация қилиш билан бирга, муқаддас динимизни, миллий ўзлигимизни асраб-авайлаб яшашни мақсад қилиб кўйганмиз»¹. Бу фикрлар миллий онгда диний эътиқодга нисбатан толерантликнинг вужудга келиши ҳаётий воқеликка айланганлигини тасдиқлайди. Дин соҳасида оламшумул аҳамият касб этган алломаларнинг меросларини ўрганиш, «аждодаларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғояни, улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш асосида давлат сиёсати даражасига кўтарилганлиги ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди». Жумладан, Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Хожа Аҳрор Валий каби мутафаккирларнинг таваллуд кунлари нишонланиши, меросларининг илмий тадқиқ қилиниши, Имом Бухорийнинг ҳадислар тўплами 4 жилдда, Бурҳонуддин Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя», Имом Термизийнинг «Сунани Термизий» каби асарларининг ўзбек тилида илк бор нашр этилиши, Қуръони карим маънолари таржимаси ва тафсирининг амалга оширилиши нафақат ўзбек миллати, балки Ўзбекистонда истиқомат қилаётган 130 дан ортиқ миллатнинг миллий онгида, диний иймон-эътиқодида толерантликни вужудга келтирувчи объектив сабаблардан бири ҳисобланади. Мисол сифатида тасаввуф тариқати асосчиларининг миллий онгда диний эътиқодга нисбатан толерантликни вужудга келтиришга хизмат қилувчи ғояларини келтириб ўтиш мумкин. Миллий онг тизимида диний эътиқодларга нисбатан толерантликнинг шаклланиши масалаларини очиб бериш учун бир қатор мутасаввуфларнинг ғоялари ҳақида фикр юритган эдик. Улардан кўриниб турибдики, диний таълимотлар миллий онгда толерантлик ғоялари ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини ўтказиб келган.

Мамлакатимизда қабул қилинган ҳужжатларда виждон эркинлиги билан боғлиқ бўлган ҳуқуқларни кафолатлаш бўйича барча зарур

¹ Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг бузилмас иродасига боғлиқ. Т.: Ўзбекистон, 2004. – Б. 8.

чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ҳозирги турмуш тарзи бунга мисолдир ва миллий онгда диний эътиқодга нисбатан толерантликнинг шаклланишида объектив сабаб бўлади. Чунки мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ диний омилнинг ижтимоий ва маънавий ҳаётдаги ўрни тубдан ўзгарди. Бунинг асосий сабаби юқорида келтирилган давлатнинг динга бўлган муносабатида содир бўлган ўзгаришлар билан боғлиқ. Барча фуқаролар ўзларининг миллий онгда ҳақиқий иймон-эътиқод эркинлигини сеза бошладилар. Мамлакатимиз тарихан кўпмиллатли ўлка бўлганлиги сабабли ҳамда диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик туфайли бу заминда турли-туман дин вакиллари эркин яшаб келмоқдалар. Диний жамоалар, арбоблар жамият ҳаётида тобора фаол иштирок этиб, маънавиятимиз, кадриятларимиз тикланишида; ўзлигимизни англашимизда, энг муҳими – мустақиллигимизнинг мустаҳкам ва боқий бўлишида фидойилик кўрсатмоқдалар. Буларнинг ҳаммаси ўзбекона толерантликнинг ёрқин намунасидир.

Мамлакатда ислом дини омилидан унумли фойдаланиш, унинг бой маънавий ва маданий кадрият сифатидаги имкониятларини кенгайтириш мақсадида Президент Ислом Каримовнинг 1992 йил 7 мартдаги фармони билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Дин ишлари бўйича қўмита ташкил қилиниши, мазкур Қўмита идоралари билан диний ташкилотлар ўртасидаги муносабатларни такомиллаштириш негизида амалга оширилаётган ишлар кишиларнинг миллий онгидагина эмас, балки жамоалар, динлараро муносабатларда ҳам диний эътиқодга нисбатан толерантликнинг вужудга келишида объектив сабаб эканлиги ўз ифодасини топади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, узоқ тарихий даврлардан тортиб, бугунги кунгача дин миллатнинг маънавий кадриятларини ўзида мужассам этади. Миллий кадриятларнинг асрлар оша безавол яшаб келаётгани ҳам диннинг ана шу хусусияти билан боғлиқ. Чунки дунёдаги динларнинг барчаси бағрикенглик, эзгулик ғояларига асосланиб, инсонларга яхшилик, тинчлик, дўстлик каби фазилатларни сингдириб келган. Шу хусусиятлари билан у инсонларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат ва толерантликка даъват этади. Ҳозирги замонда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзо-

ларининг ҳамкорлигини назарда тутати, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Диний толерантликда яна бир йўналишни назарда тутиш зарурлигини таъкидлаб ўтишимиз зарур. Асрлар давомида йирик шаҳарларимизда масжид, қорихона кабилар мавжуд бўлган. Аммо, улар собиқ Шўро ҳукмронлиги шароитида яроқсиз ҳолга келиб қолган эди. Бугунги кунда улар таъмирланаётганлиги, сон жиҳатидан кўпайтирилаётганлиги, уларга давлат томонидан аҳамият берилаётганлиги, диний амаллар эркин адо этиб келинаётганлиги диний кадрларнинг қайта тикланишига берилаётган эътиборнинг ёрқин ифодаси бўлди. Бундай эътибор нафақат ислом динига нисбатан, худди шунингдек мамлакатимизда фаолият олиб бораётган барча динларга ҳам қаратилаётганлиги мамлакатимиздаги барча дин вакилларининг улуғ ва муштарак ғоялар йўлида ҳамкор, ҳамжиҳат бўлиб ҳаракат қилиши учун имкон яратмоқда. Миллий онгда толерантлик ривожланишининг аҳамияти бугунги кунда ошиб бормоқда. Бунга барча миллатларнинг бир томондан миллий ўзлигининг ривожланаётганлиги бўлса, иккинчи томондан жаҳон миқёсида миллий омилнинг нуфузи ошиб бораётганлиги асосий сабаб бўлмоқда. Толерантлик қанчалик мустаҳкам ва барқарор ривожланса, миллий тараққиёт ҳам унга мос равишда амалга ошириб бораверади. Шунинг учун ҳам толерантликнинг барча йўналиш ва шакллари билан ривожлантириш миллий тараққиётнинг бош йўналишига айланмоқда.

Учинчи боб
**МИЛЛИЙ МАНФААТЛАРНИ
УЙҒУНЛАШТИРИШ ВА БАРҚАРОР
ТАРАҚҚИЁТДА ТОЛЕРАНТЛИКНИНГ ЎРНИ**

**МИЛЛИЙ МАНФААТЛАРНИНГ ТУРЛИ-ТУМАНЛИГИ
ВА УЛАРНИ УЙҒУНЛАШТИРИШДА
ТОЛЕРАНТЛИКНИНГ ЎРНИ**

Кўпмиллатли Ўзбекистонда толерантликнинг турли йўналишлари ривожланиб бормоқда. Улар турли мазмун-моҳиятда ўз ифодасини топиб, мутлақ янгича ҳис-туйғу, руҳий тетиклик, виждон эркинлиги, диний иймон-эътиқод кабилар асосида жамиятда янгича ижобий толерантлик йўналишлари шаклланиб, инсонлар орасидаги ҳамжиҳатлик, хурфикрлилик хусусиятлари орқали ифодаланмоқда. Бу жараёнда инсон омили, мустақилликнинг барқарорлашиши, ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг уйғунлашуви катта аҳамият касб этмоқда. Айни маҳалда турли миллат вакиллари Ўзбекистонни ўз ватани деб ҳис этган ҳолда, миллий маданияти, санъати, урф-одатлари, қадриятлари, диний муносабатлари ва эътиқодини намойиш этишда кенг имкониятларга эга бўлдилар. Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган 150 дан ортиқ миллий-маданий марказлар, ўнлаб диний конфессияларнинг фаолияти шундан далолат беради. Авваллари мавжуд бўлган, толерантликни турли йўналишда ифодаловчи эскича қарашларга хос хусусиятларга кишиларнинг маълум бир қисми онгсиз равишда, тақлидчилик асосида, масаланинг мазмун-моҳиятини етарли ҳис эта олмасдан, таҳлил қилмасдан, ўзгача фикрларга кўр-кўрона кўшилиб кетганлиги кузатилган бўлса, бугунги кунда фуқароларнинг фаолияти, ҳар бир ҳодиса ва жараёнга онгли равишда муносабатда бўлиши салоҳияти шаклланаётганлиги Ўзбекистон мустақиллигининг янада мустаҳкамланишига катта таъсир кўрсатмоқда. Демак, инсонлар руҳий ҳолатидаги бировларга кўр-кўрона эргашиш ўрнига онгли равишда, миллий онг йўналишидаги ўзбекона ўйлаб кўришга асосланган фаолият жараёнида бир-бирлари билан муносабат юзага келмоқда. Бугунги кунда ҳар бир фуқарода миллий онг, бозор муносабатлари, Ўзбекистоннинг

мустақилликка эришиш тамойиллари тушунчалари шаклланиб, ўз манфаатларини мустақилликни мустаҳкамлаш каби ижтимоий манфаатларга бўйсундириш ғояси ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўз ифодасини топиб, ҳар бир шахс фаолияти умумбашарий фаолиятга маълум ижобий йўналиш сифатида ҳисса бўлиб қўшилмоқда. Бунга ўзбек халқининг сабр-тоқатлилиги, мустақилликкача бўлган даврда воқеъ бўлган тўқнашувлар, гуруҳбозликлар сингари муаммоларни шарқона босиқлик билан ҳал этиши орқали эришилди.

Эндиликда толерантлик инсон ҳис-туйғулари ва эътиқодларига иккиёклама таъриф бера олиш имкониятида ифодаланмоқда. Биринчидан, миллий маданият хусусида «Ўзбекчилик», «бағрикенглик» каби тушунчалар ёшлар томонидан ўз-ўзидан ёки тарқоқ ҳолда ўзлаштирилмасдан, балки жамоалар, шаҳар, қишлоқ, маҳалла ва бошқалар томонидан ҳар бир фарзанднинг ўз миллати вакили сифатида ўзлигини англашига ёрдам бермоқда. Бу бола дунёқараши, фаолияти ижтимоийлашиб, у «ука», «ака», «маҳалладош», «синфдош» каби миллий тушунчаларга эга бўлиб, одоб-ахлоқ, миллий ва миллатлараро мулоқот ҳамда муносабатларнинг маданий меъёрларини ўзлаштириб бормоқда. Кенг маънода эса фарзандларнинг ёшига мос ижтимоий-фойдали меҳнатга тортилиши, ижтимоий топшириқларни бажаришга жалб қилиниши орқали у турли йўналишда ижтимоийлашиб бормоқда. Натижада миллий ахлоқ меъёрларини ўз онгига сингирган ҳолда, ижтимоий ҳаётга тайёрланиб, миллий ўзликни англаш имкониятини кенгайтиради. Толерантлик айнан мана шу жараёнда ривожланиб боради. Фарзандлар онгидаги ўзликни англаш уларнинг озод шахс эканлигидан далолат беради ва бошқаларни англаш қобилятига айланиб, бир-бирларига яқинлашув жараёни содир бўлади. Уларнинг дунёқарашида мавжуд бўлган иккинчи йўналиш бошқаларни англаш бўлиб, у онгли ижтимоийлашув жараёнига олиб келади. Халқ маънавий тараққиётининг муҳим таркибий қисми бўлган, миллий ўзликни англаш унинг ўз маданий мулкига ворислик онгини мустаҳкамлайди. Миллий ўзликни англаш толерантликка мос ҳолат бўлиб, у шахснинг бошқа миллатларга муносабатини, нафақат ўз миллатининг меросига ва маданий бойликларига, балки бошқа халқларнинг ҳам маънавий бойликларига самимий муносабатини шакллантиради. Ўзликни англаш, мустақиллик ғояси ва мафкураси халқимизга тўғри йўл кўрсатувчи, уни бирлаштирувчи, буюк

мақсадлар учун бутун кучларни уйғунлаштирувчи ғоя сифатида ифодаланеди. Миллий истиқлол мафкураси Ўзбекистонлик ҳар бир фуқаронинг манфаатларига хизмат қилади. Унинг мақсади эскирган ақидалардан холи бўлган, мустақил ва янгича фикрловчи кишиларни тарбиялашдан иборатдир.

Ўзбекона миллий кадриятлар негизини ифодаловчи ўзбек халқи фазилатлари туркуми толерантликни ифодаловчи омиллардан бўлиб, ундаги ҳаё, ибодат, катталарга ҳурмат, кичикларга иззат, меҳмондўстлик, ота-онани улуғлаш, ўз манфаатини ижтимоий манфаатлардан устун қўймаслик, бошқаларнинг хатти-ҳаракатларига тоқат қилиш каби фазилатлар ҳар қандай толерантлик йўналишининг асосини таъминлайди. Толерантликка хос ўзликни англаган киши миллатнинг бошқалар томонидан камситилишига йўл қўймайди. Бу фақат олижаноблик туйғуси бўлиб қолмасдан, балки унинг хулқ-атворини, ахлоқини, сиёсий-маънавий поклигини, бурч-ҳуқуқига, ўз халқи ва унинг муқаддас манбалари, бойлиги кабиларга муносабатини белгилаб беради. Булар эса Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир инсонда бағрикенглик, хотамтойлик, байналмилаллик каби ижобий туйғуларни уйғотади. Улар орқали одамда шинавандалик, орият, ҳалоллик, камтарлик фазилатлари кучайиб, ўз кадр-қимматини билиш туйғусига айланган ҳолда кундан-кунга ривожланиб, бошқаларга нисбатан хайрихоҳ, сезгир, меҳрибон, ҳурмат билан муносабатда бўлиш каби фазилатларни шакллантиради. Бошқаларга ҳурмат уларнинг мавжудликларини тан олиш бўлиб қолмасдан, балки фикр-мулоҳазаларига кулоқ солиш, мулоқотга киришиш, уларни баҳолай олиш, ҳурмат қилиш ва севиш кабилардан иборатдир. Буларнинг ҳаммаси манфаатлар тизимини ташкил қилади. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек: «Бу устувор йўналиш – жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлашдан иборат»¹.

Толерантликнинг ҳар қандай шаклларидаги муносабат тизимларини очиб беришда бир-бирига боғлиқ қуйидаги уч жиҳатни, яъни:

1. Коммуникатив (фикр алмашув, фикрларни тушуниш).
2. Перцептив (фикрларни қабул қилиш, идрок қилиш).

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 23.

3. Интерактив (ташқи ҳаракатларни ички ҳаракатга айлантириш) жиҳатларни назарда тутиш керак.

Шу жараёнлар орқали турли шакллардаги толерантликда бир-бирларига муносабатда бўлган инсонлар бир-бирлари билан ахборот алмашадилар, ўз ижтимоий-ишлаб чиқариш фаолиятларида бир-бирларига таъсир қиладилар ва уларнинг зиддиятли ёки келишувлик жиҳатларини ифодалаб, ниҳоят, ўзларига хос толерантлик хусусиятларини шакллантириш имкониятига эга бўладилар.

Демак, барча шакллардаги толерантлик хусусиятлари мазмун-моҳияти жиҳатидан жамиятда тасдиқланади, жамиятга хос умумий хоҳиш-истак пайдо бўлиб, ҳар бир шахс ўзида ижтимоий таъсирни сезади. Натижада толерантликнинг турли шаклларини ўзида мужассам этган инсонларнинг жамият муаммоларини тушуниш малакаси орқали давлат қонун-қоидаларига эътибор қилиш, ҳар бир шахс ўзини қандай вазиятда қандай тутиши ва муаммоларни қандай еча олиши аниқланади.

Бу йўналишларга хос ҳаёт тарзи, ижтимоий муҳит, давлат қонун-қоидаларига итоат этиш кабилар орқали ифодаланган толерантлик сифатларини илмий изланишларимиздан келиб чиқиб, тубандагича таснифладик: а) дунё миқёсидаги ёки минтақалар кўламидаги манфаатларга хос толерантлик; б) миллий ва ижтимоий манфаатлар йўналишига хос толерантлик; в) шахсий манфаатлар ва уларни давлат манфаатларига бирлаштиришга хос толерантлик; г) миллатлараро манфаатларга хос толерантлик; д) турли халқлар манфаатларига хизмат қилувчи толерантлик; е) миллий манфаатлар ортида синфий манфаатларни кўзлаган толерантлик; ё) гуруҳ манфаатларига бўйсунган толерантлик; ж) ижтимоий гуруҳ манфаатларига мос келмайдиган объектив толерантлик; з) шакллантириладиган (ижтимоий таъсир орқали) дунёқараш, муайян гуруҳ манфаатларига мос келувчи тасавурларга толерантлик; и) ижтимоий таъсир орқали шакллантириладиган дунёқараш муайян гуруҳ манфаатларига мос келмайдиган, лекин тўғри йўналтирилиши натижасида жамият тараққиёти учун хизмат қилувчи толерантлик кабилардан иборат. Президент Ислом Каримов бир қатор нутқ ва асарларида толерантликда ифодаланган манфаатларни таъминлаш омиллари ҳақида тўхталиб: «Мен, Ўзбекистон бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, дунё мамлакатлари билан

тенг ҳуқуқлилик асосида шерикчилик қилиш, барча можаро ва муаммоларни фақат тинч сиёсий ва ҳуқуқий воситалар билан ҳал этиш тарафдори эканини яна бир бор маълум қилмоқчиман»¹, – деб ижтимоий ҳамкорликда ифодаланган толерантлик давлатимиз раънақиға хизмат қилишини таъкидлаган эди. Жумладан, «Ўзбекистон бир вақтнинг ўзида турли даражаларда дунё миқёсида ва минтақа кўламида, интеграция жараёнларида қатнашса-да, аммо бир муҳим қоидаға: бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмасликка амал қилади. Биз бир субъект билан шерикчиликнинг мустаҳкамланиши, бошқалар билан шерикчилик муносабатларининг заифлашувиға олиб келишиға қаршимиз»², – деб дунёвий ва минтақавий муносабатлар толерантлигиға урғу беради.

Юқоридаги фикрларни таҳлил қилиб, манфаатлар йўналишлариға хос бўлган толерантликни таъминловчи бир қатор омилларни ажратиб олиш мукин. Жумладан, дунё миқёсида ва минтақа кўламидаги манфаатларға хос толерантликка хизмат қилувчи омиллар; давлатларнинг ички ишлариға аралашмаслик, ҳар бир минтақанинги ўзиға хос сиёсий-ғоявий йўналишлари мавжудлиги; миллий ва ижтимоий манфаатларға хос омиллар, миллий қадриятлар, маданият ва ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётиға қаратилган қонун-қоидалардан кўзланган мақсадлар, халқлар ҳамкорлигини ҳимоя қилиш, ҳар бир миллат ва жамиятда барқарорлик, тинчлик ва аҳилликни амалға оширувчи ҳис-ҳаяжонға хос бўлган толерантлик омиллари, шахсий манфаатлар толерантлигиға хос ўз манфаатини жамоа, гуруҳ манфаатларидан юқори қўймаслик каби омиллар юқорида кўрсатилган барча манфаатлар йўналишларидаги ўзиға хос толерантликдан иборатдир.

Ижтимоий-руҳий йўналишлардаги омиллар, тасниф талабларини бажаришиға қаратилган манфаатлар, толерантлик ҳодисаси анланган ва анланмаган турларға бўлиниб, уларни таҳлил қилишда толерантликка таъсир қилувчи манбаларнинг синфий манфаатларға йўналтирилган хизматларини ҳам ҳисобға олиш зарур. Яъни анланган толерантликда жамиятда яшаётган кишилар ўртасидаги бир-бирлариға ўзаро муносабат бирлиги, бир-бирлариға ҳурмат, ўзаро

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 24.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 299.

ёрдам, меҳр-оқибат ва бир-бирларига бўлган қадр-қиммат кабилар омил сифатида ифодаланади. Англинмаган (онг тизимида ифодаланмаган) толерантлик, ибтидоий жамиятда яшаган кишиларга хос бўлиб, уларнинг хатти-ҳаракатида, ҳаёт тарзида мавжуд бўлган яшаш учун кураш кабиларда намоён бўлади. Улар табиат ҳодисалари, бир-бирларига нисбатан муносабатларини онгли тарзда тушунмаганликлари сабабли бир-бирларига тоқат қилишлари ёки қила олмасликлари англинмаган толерантликни билдиради. Булардан кўриниб турибдики, толерантлик муаммоси, ибтидоий жамоа давридан бошлаб инсониятнинг яшаш учун кураши билан боғлиқ муаммолардан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир формацияга хос муносабатларда алоҳида тадқиқ этилиши зарурлигини кўрсатади.

Инсон ўзлигига мувофиқ ўзаро муносабатларига тўғри келадиган ёки қарама-қарши бўлган у ёки бу омилни ихтиёрий равишда қабул қилган ҳолда, ўз манфаатлари билан ижтимоий муҳит манфаатларини таққослаб, ниҳоят, ижтимоий муҳит манфаатларига ҳамоҳанг ҳаракат қилишга интилади. Натижада ижтимоий ва шахсий манфаатлар ҳамкорлигига хос бўлган толерантлик шаклланиб боради. Бундай ҳолларни тасдиқлаш учун синфий манфаатлар йўналишларини, уларнинг шаклланиш жараёнларини тўла равишда онг марказида, миллий дунёқарашда шакллантира билиш керак. Ҳар бир давлатга ўз ҳудудида яшовчи халқларнинг манфаатларига хизмат қилувчи миллий мафкура вазифасини бажаришга қаратилган ҳаёт тарзи хос бўлган.

Шаклланадиган дунёқараш муайян ижтимоий гуруҳ манфаатларига мос келувчи, ўткинчи ҳодисалар абадийлаштириладиган сохта тасаввурлар асосига қуриладиган мафкурадан воз кечилади, натижада сохта тасаввурлардан ҳақиқий, реал, аниқ тасаввурларга ўтган ҳолда муносабатлар ўзгариб, ўзига хос янгича толерантликка, дўстлик, ўртоқлик каби хусусиятларга эга бўлиб борилади. Ниҳоят, мафкура шахс манфаатларини кўзлаган ҳолда, ижтимоий синф, гуруҳ, табақа, миллат, шахс, шахслараро, миллатлараро манфаатлар толерантлигига хос йўналишларга айланиб боради. Дин ҳам аста-секин мафкуранинг бир кўринишига айланиб, диний манфаатларга зид бўлган атеистик толерантлик ривожланиб боради. Лекин синфий жамиятда тарбиянинг синфий йўналиши шаклланиб бориши натижасида инсонлар онгида ҳар бир синфга нисбатан шу синфга

тааллуқлилик асосида, ҳар бир синф манфаатини кўзловчи маълум бир йўналишдаги толерантлик ривожланади. Айнан шулар асосида ҳар қандай синф манфаатлари умумжамият манфаатларига ўзининг таъсирини ўтказди.

Жамият тараққиётида ўз ифодасини топган тарихий-ижтимоий формациялар ривожланишида, даврлар алмашинуви оқибатида инсонлар онгида ҳам шу босқичга нисбатан ўзгариш пайдо бўлади. Демак, онг тизимида янгича толерантликнинг шаклланиши ҳам тарихий тушунча бўлиб, формациялар ишлаб чиқариш усуллари билан боғлиқлигини, даврларга хос йўналишлар бир-биридан фарқ қилишини, ҳар бир формациянинг ўзига хос манфаатларини келтириб чиқарган ҳолда, толерантликда ҳам бошқача қарашларни келтириб чиқаришини кўриш мумкин.

. Турли даврлардаги синфий қарама-қаршиликлар муқаррар равишда пролетариат диктатурасига олиб келиши, пролетариат диктатураси эса барча синфларни, хусусий мулкни йўқ қилиб, ижтимоий мулк ҳукмронлигини таъминлайди, деган тушунча инсон билан давлат орасида салбий қарама-қаршиликка хос толерантликни, давлатга ва унинг сиёсатига нисбатан ишончсизлик, адолатсизлик каби тушунчаларни келтириб чиқаради.

Баъзи инсонларда ўз хоҳиш-истагисиз, зуғум остида пайдо бўлган онг пролетариат манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган дунёқарашни шакллантиради, инсонлар онги тизимида пролетариат синфи мафқураси шаклланиб боради. Бундан кўзланган туб мақсад инсониятни пролетариат руҳида тарбиялаб, хусусий мулкдан воз кечишга, ҳар ким меҳнатига яраша ва ҳар ким эҳтиёжига яраша, деган тамойил бўйича яшайдиган коммунистик жамиятнинг сохта афзалликларига ишонтиришдан иборат эди. Лекин бу даврда, яъни собиқ иттифок даврида айнан кам таъминланган, мулксиз кишилар жамият аҳолисининг катта қисмини ташкил этарди. Натижада жамиятнинг ижтимоий тизимида ўз кучини сотиб кун кўрувчиларнинг салмоғи ортиб бориб, XIX асрнинг охирларига қараганда XX аср охирларига келиб мамлакатда бевосита ишлаб чиқарувчилар умумий аҳоли сонига нисбатан 3,5–4 баравар камайиб кетди. Уларнинг ўрнига зиёлилар табақасининг салмоғи ортиб борди. Бундай шароитда аҳоли ишга яроқли қисмининг 15–18%ини ташкил қилувчи, бевосита ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчиларнинг манфаатлари мам-

лакат аҳолисининг нафақат ёши, касби, қарашларида, балки уларнинг бой, камбағал, ўртаҳол қатламларга бўлиниб бориши қабиларда ҳам ҳар бир қатламга хос толерантлик, сабрсизлик, чидамсизлик ёки сабр-матонат каби ҳис-туйғулар шаклланиб боради. Натижада инсонлар дунёқарашларида ҳам бир-бирига нисбатан ўзига хослик мавқеи пайдо бўла бошлайди. Кейинчалик ҳар бир қатламга хос йўналишдаги аҳоли мафқураси таъсирчанлигининг сусайиб бориши мамлакатда ўзига хос таълимотни келтириб чиқаради. Айнан ана шулар асосида ижтимоийлашган лагерга мансуб бўлган, унинг манфаатларини ифодаладиган, ниҳоят, мамлакатда иқтисодий, технологик қолоқликнинг кучайиб боришига сабаб бўлган ижтимоийлашган лагер толерантлиги йўналишлари шаклланиб боради. Лекин ушбу тизим мамлакатлари аҳолисида ижтимоий мулкчиликнинг ягона ҳукмронлиги асосида аҳоли маълум табақаларида шаклланаётган ташаббускорлик, ижодкорлик, самарадорликни рағбатлантирувчи омилларни топиш имконияти амалга оширилмади. Натижада жамиятда ижтимоийлашган толерантлик ифодаси кучайиб бориши натижасида жамиятда қўлланилаётган билимлар (ахборотлар) манбалари муайян гуруҳ манфаатларига бўйсунуши, улар томонидан чиқарилган хулосаларнинг мутлақ ҳақиқат, деб даъво қилиниши қабилар ижтимоий муҳит талабларига бўйсунмаслик, шаклланган дунёқарашларнинг маълум бир ижтимоий гуруҳ манфаатларига мос келиши, ўткинчи ходисаларни абадийлаштирувчи сохта тасаввурлар асосига қурилган ҳаёлий ҳаёт тушунчаси умумлашуви қабиларни келтириб чиқарди. Лекин толерантликнинг инсонлар бахт-саодати, дўстлик ришталарига тесқари қурилган бу тузум охир-оқибат инкирозга юз тутди. Чунки инсоният тараққиётга турли манфаатларни уйғунлаштириш, айниқса умумманфаатлар устуворлигини таъминлаш орқалигина эришиши мумкин.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, инсон моддий ва маънавий ресурсларнинг (бойликларнинг) беқиёс сарфланишига олиб келувчи маданиятсизликка нисбатан муносабатларнинг асосий тамойилларига амал қилсагина ривожланиши мумкин. Бу жараён аждодларимиз томонидан қолдирилган табиий қазилма бойликлар қабиларга нисбатангина эмас, балки халқнинг маънавий меросига ҳам муносабат мустақиллик даврида тубдан ўзгаришига боғлиқ эканлигини ҳаётий тажриба исботлаб берди.

Дини, ирки, дунёкарашидан қатъи назар ҳеч бир шахс, халқ, миллат дунёда якка яшамайди, ёлғиз ривожланмайди, айна маҳалда улар ўз эҳтиёжларига ҳос манфаатларга эгадирлар. Эллар ва миллатлар айнан ана шулар таъсирида доимо ўзаро турли муносабатда бўладилар ҳамда тарихий тараққиёт жараёнида ижтимоий муҳит ва халқларнинг моддий жиҳатдан таъминланганлиги борасида шу даврга мос онг ҳамда толерантлик йўналишлари шаклланиб, ўзгариб боради. Натижада улар толерантлик йўналишларига мос ҳолда бир-бирларига таъсир ўтказиб, ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам маънавий жиҳатдан бойитиб борадилар. Лекин ҳеч қачон, ҳеч бир халқ ўзлигидан, миллий онгидан буткул кечиб, бошқа халқ маънавияти ҳисобидан ўзини бойита олган эмас. Шунингдек, тарбияни ҳам бошқа халқлардан қарз олиб бўлмайди. Бинобарин, якка шахс ўз манфаатини кўзлаган ҳолда ўзга бир маънавий муҳитда тарбия топиб, унга тўлиқ мослашишига қарамасдан, ундаги ўз халқи ва миллати манфаатларини кўзловчи туйғу бутунлай сўнмайди. Бу инсон табиати ва руҳиятига ҳос жараён бўлиб, бир миллатга мансуб, шу ҳудудда яшайдиган кишилар ўзга мамлакатларда бир-бирлари билан тўсатдан учрашиб қолганларида, бир-бирлари билан таниш эмасликларига қарамай, тугишган оға-инилар каби муносабатга киришиб, бир-бирларига ниёбатан миллий хайрихоҳлик толерантлигини намойиш қиладилар. Бинобарин, ҳар бир халқ ўзлигидан тўла-тўқис кечиб, ўзга халқ маънавий дунёсини қабул қилса, демак, ундай халқ йўқ бўлиб, ўз қиёфасини йўқотган миллат ҳисобланади. Шу сабабли ҳам миллий мустақиллик пойдеворини мустақиллик, эркинлик ташкил этади. Мустақиллик жараёнида моддий маънавият билан бирга миллий маънавият ҳам ривожланиб, ўша миллатга мансуб бўлган ҳар бир шахснинг маънавий камолоти билан бевосита боғлиқ ҳолда ушбу заминга таяниб юксалиб боради.

Миллат маънавияти ва манфаати йўлида бир-бирларига ёрдамга келиши, бир-бирлари учун қайғуришлари каби фазилатлари орқали ўзбекона толерантликни ифодалашига ишонч ҳосил қилиш мумкинлиги Ўзбекистоннинг моддий ва маънавий ривожланиб боришида ўз ифодасини топмоқда.

Маънавият ва манфаат тушунчалари ижтимоий-фалсафий категория сифатида доимо ривожланиб бориб, бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиши билан бир қаторда, мазмун ва моҳиятига кўра ҳар бир

шахс, давлат, жамият талабларига асосан ўз маънавияти ва манфаатига эга эканлиги улар давлат бошқаруви, жамият ўзгариб бориши билан шу жамият талабига нисбатан ривожланиб боришини тақозо қилишини кўрсатади. Миллат маънавияти ва манфаати маълум бир ҳудудда, айнан Ўзбекистонда барча миллат вакиллари бир тан, бир жон бўлиб яшаётганлиги, уларнинг маънавияти ва манфаати Ўзбекистон равнақига боғлиқ бўлиб, бир-бирларига ёрдамга келишлари, бир-бирлари учун қайғуришлари, ўз манфаатларини давлат манфаатлари билан уйғунлаштира билишлари орқали Ўзбекистонда тинч-тотув яшаш имкониятларини яратаётганликларида намоён бўлади. Бу эса ҳамкорликка асосланган манфаатлар уйғунлиги бўлиб, мустақилликни янада мустаҳкамлашга қаратилгандир. Юрт ҳаёт тарзи ҳар бир хонадон ҳаётини манфаатларига мослаштирилганлиги тинчлик гарови бўлиб, барча фуқаролар жамият тартиб-интизоми қоидаларига риоя қилиб яшайдилар.

Ўзбекистон халқлари ҳаёт тарзидан келиб чиқиб шуни аниқ айтиш мумкинки, ҳар бир миллат, ҳар бир халқ ўз ҳаёт тарзини, келажагини аждодларининг тарихий тажрибаси асосига куради, ҳеч бир халқ бегона андозалар асосида эркин яшаб, тараққий эта олмайди. Буни тарих тасдиқлайди. Лекин Ўзбекистондаги миллатлараро дўстона ҳамкорликка асосланган манфаатлар уйғунлиги уларда ўзларига хос толерантликни фаоллаштириб, Ўзбекистоннинг мустақиллигини янада мустаҳкамлашга йўналтирилганлигидадир. Бу ерда юрт ҳаётининг ҳар бир хонадон ҳаёти, тартиб-интизом қоидалари, манфаатларига мослаштирилганлиги толерантликнинг асосий йўналиши ҳисобланади. Ҳар бир хонадон аъзолари Ўзбекистоннинг табиий-жуғрофий шарт-шароити, тарихий тажрибаси, миллий феъл-атвори билан боғлиқ тарзда яшар экан, давлат ҳам уларнинг бахтли-саодатли яшашлари учун турли имкониятларни яратиб беради, зеро халқнинг тинч-тотувлиги давлат ривожининг асоси ҳисобланади.

Асрлар давомида Ўзбекистонда яшаб, фаолият кўрсатган халқларнинг ўзаро сиёсий, маданий, ижтимоий алоқалари, ҳамжиҳатлиги бугунгидек эркин бўлган эмас. Ўзбекистонда яшовчи турли миллат вакиллари, умуммиллий маданияти билан бир қаторда, ўзларининг миллий онгига хос маданиятлар мазмун-моҳиятини ривожлантириб бориш имкониятига ҳам эгадирлар. Буларнинг ҳаммаси миллий манфаатларнинг турли-туманлиги ва уларнинг мазмунан уйғунлигида

намоён бўладиган толерантликнинг ўрнини белгилаб, ҳар қандай ижобий толерантлик Ўзбекистон мамлакатининг тинч-осойишта ривожланишига асос бўлиб хизмат қилади. Демак, Ватанни турли ғаразли кирдикорлардан муҳофаза қилиш, Ватан манфаатлари, миллат манфаатларини теран англаб етиб, келажак авлодларга – фарзандларимизга озод ва обод Ватанни мерос қолдириш учун барча истеъдод ва имкониятларимизни ишга солиш халқимиз олдидаги энг улугъ масъулиятимиз бўлиб, ўзига хос толерантлик белгиси ҳамдир. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг иккинчи йилида Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли» рисоласи эълон қилингани ҳамда унинг «Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари» деб номланган бобида санаб ўтилган тўртта негиздан бири «ватанпарварлик» эканлиги масаласига тўхталиб ўтиш жоиз. Зеро, Ўзбекистондаги миллий манфаатларнинг турли-туманлигида, уларни умумлаштиришда ўзбек толерантлиги асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Чунки ҳар бир шахс учун таъкидлаб ўтганимиз каби ўзликни англашнинг ибтидоси Ватан туйғусидир.

Ватан тушунчаси кенг қамровли, кўп маъноли бўлиб, ҳар бир шахс ўз маънавий камолот даражасига кўра ижтимоий-фалсафий тушунчаларга эгадир. Айнан ана шу тушунчалар маънавий қадрият сифатида инсон онгида ҳар хил кўринишда тараннум топади, ижтимоий муҳитдаги вазиятдан келиб чиқиб, турлича талқин этилади. Агар буларнинг барчаси эътиборга олинмаса, қиёсий таҳлилдан ўтказилмаса, ёш авлод руҳига сингмайди. Натижада оддий бир шиор даражасида қолаверади. «Ватан» деган сўзнинг мазмун-моҳиятини англаб олган ҳолда фаолият юритиш толерантлик йўналиши сифатида Ватанни севиш, унга хизмат қилиш, уни ардоқлаш каби мажбуриятларни келтириб чиқарар экан, демак, Ватан манфаатларини кўзлаб хизмат қилиш, Ватан манфаатлари билан ўз манфаатларини уйғунлаштира билиш, ижтимоий манфаатлар уйғунлигини таъминлашни, Ватан равнақини, инсонлар бахт-саодатини назарда тутати. Шу маънода ўзбекона толерантлик, Ватан тушунчаси ўзи фуқароси ҳисобланган мамлакатга тааллуқли эканлигини унутмасликдан иборат бўлиб, маҳаллийчилик, оила, қариндош-уруғ манфаатларини халқ ва миллат манфаатларидан ортиқ билиш, уларни бир-бирига зид қўйиш маънавий нокаслик нишонларидандир. Толерантлик

йўналишига кўра Ватан тушунчаси мамлакат, миллий давлат билан тенглиги она-замин ва миллатларнинг миллат тушунчаси асосида уйғунлашишидадир.

Миллат туйғуси, ундан манфаатини сеза олмаган инсонда ўз оиласи, туғилиб ўсган шаҳар-қишлоғига интилиш бўлиши мумкин, лекин у кенг маънодаги Ватан бўлмайди, фидойилик даражасидаги Ватан туйғуси унга ёт бўлади. Чунки у фақат ўз манфаатини кўзлаб, халқи, Ватани манфаатларини четлаб ўтади. Ватан турли халқлар, элатлар умумлашган диёр сифатида, бу ерда яшовчи ҳар бир шахсининг, ҳар бир миллатнинг қон-қонига сингиб кетган туйғу бўлиб, уни севишга эҳтиёж туғдиради. Бу ерда шахс вужудга келади, маънавий камолот, юксак масъулият ҳисси шаклланиб, ўз манфаатларини халқи, Ватани манфаатлари билан уйғунлаштиришга қаратилган толерантлик йўналишлари кенгайиб, умумлашиб боради.

Ватан меҳри олий кадрият ҳисобланади. Бугунги кунда Она-сайёра барча халқлар учун ягона Ватан бўлиб, уни пок сақлаш, бойликларини асраб-авайлаш инсоният учун муҳим вазифа бўлиб қолмоқда. Бу оламшумул манфаат эҳтиёжлар сифатида шаклланиб, жаҳон толерантлиги тинчлик, осудалик нашидасига айланиши асосида терроризм каби бутун инсониятга душман ғояларга чек қўядиган толерантликка айланиб бормоқда. Ўз Ватанини севмаган, миллатнинг қадрига етмаган инсон ўзганинг ҳам, башариятнинг ҳам, қурраи замин тинчлиги, ободонлигининг ҳам қадрига етишига ишониши қийин. Бугун Ватанга садоқат, миллатга меҳрни шакллантирадиган толерантлик туйғуси жаҳон бўйлаб кенг тарқалмоқда. Буларнинг мазмунида турли давлат халқлари манфаатлари уйғунлашган мустақиллик маънавияти Ватанга муҳаббатдан, миллат манфаатларига садоқатдан бошланади. Толерантликнинг мазмун ва моҳияти ҳар бир шахс ўз ички имкониятларини Ватан манфаати йўлида унумли ривожлантиришида намоён бўлади. Унда миллий маънавий меросдан мукаммал баҳрамандликка, манфаатдорликка интилиш, умум-башарий кадриятлардан оғишмаслик, ўзга миллатлар маданияти, ўзга минтақа ва ўлкаларда эришилган илғор тажрибаларни ижодий ўзлаштириш иштиёки билан уйғунликда юзага келган толерантликнинг ўрни ҳар бир жабҳада катта аҳамият касб этади. Шундай экан, унинг инкор этиб бўлмайдиган моддий-маънавий эҳтиёжлари, манфаатлари атроф-муҳит ва ўзга мавжудотлар билан амалий муноса-

батларни тақозо этади. Табиат, мухит, инсонларнинг бир-бирларига таъсири кабилар қаторида, инсонлар учун зарур бўлган инсон жисмининг моддий воқелик билан амалий муносабати ҳам ўзига хос ўринни эгаллайди.

Инсоннинг табиатга муносабати иқтисоднинг асосини ташкил этади, чунки у ўз ақл-заковати билан табиатни ўзига мослаштирар экан, табиатнинг қарама-қаршиликлари асосида ўз табиатини ҳам ўзгартиради. Натижада янгидан-янги эҳтиёжлари пайдо бўлади. Лекин бугунги кунда ҳар бир инсон ўз моддий манфаатларини (эҳтиёжларини) қондириш учун фақат табиат билан эмас, балки ўзга инсонлар билан ҳам турли муносабатларга киришади. Натижада бир-бирларининг эҳтиёж ва манфаатларини Ватан туйғуси асосида қондира олиш имконияти пайдо бўлади. Бундай муносабатлар максоди йўналишидан келиб чиқиб, толерантликнинг ҳам турлича йўналишлари шаклланиб боради. Ҳар қандай мақсад йўналишидаги муносабатларда мулк тушунчаси, талаб ва таклиф, манфаат нисбати асосий нуқталардан ҳисобланиб, иқтисодиётга нисбатан ҳам шаклланиб боради. Натижада толерантлик тушунчаси одамлар жамоасидаги иқтисодий муносабатларнинг турли даража ва йўналишларида худди шу муносабатларга хос бўлган манфаатлар орқали толерантлик йўналишлари даражаларини аниқлаш мумкин. Уларнинг бир-бирлари билан уйғунлашган иқтисодий манфаатларига асосланган муносабатларда толерантликнинг ўрни ифодаланиб боради. Тажрибалар натижасига кўра улар қуйидаги йўналишлардан иборатдир:

– агар моддий манфаатларга йўналтирилган эҳтиёжларни қондиришда ҳар бир инсон ўзаро муносабатга ҳамда табиат билан бевосита амалий муносабатга киришиб, ўз ақли, онги, малакаси, меҳнати воситасида ризқ топса, бу ибтидоий (натурал хўжалик) йўналишни кўзлаган толерантлик бўлиб, кейинчалик онгли ифодаланадиган толерантликка асос бўлади;

– агар ҳар бир мустақил хўжалик бир турда ёки йўналишда маҳсулот ишлаб чиқариб, сўнг бозорда уни бошқа маҳсулотларга алмашса, ибтидоий бозор иқтисоди вужудга келади. Бу эса яшаш учун кураш манфаатлари мазмунидаги толерантликнинг келиб чиқишидир (ибтидоий жамоа тузуми, кейинчалик қулдорлик тузуми ҳаёт тарзи бунга мисол бўла олади);

– агар барча мулк давлатга қарашли бўлиб, барча ишлаб чиқариш ва тақсимот давлат ихтиёрида бўлса, тотал (ялпи) давлат иқтисоди вужудга келади. Бу собиқ иттифоқ даврида жуда қадимги утопия (хомхаёл) асосида зўрлик билан шакллантирилган ва тутиб турилган иқтисодий тузум 70 йил ичида буткул яроқсизлигини исбот қилган хаёлий-утопик манфаатларни кўзлаган шу даврга хос толерантликнинг вужудга келишидир, яъни зўрлик асосига қурилган салбий толерантлик йўналишидир.

Бутун дунёда юқори мавқени эгаллаган бугунги ривожланган бозор иқтисодиёти тизими даврида манфаат ва эҳтиёжлар юқоридаги шакллардан фарқ қилиб, мураккаб кўринишга эга бўлган жаҳон иқтисодиёти ривожланишига оид илмлар ривожланган бозор иқтисодига тааллуқли муаммоларни ҳал қилишга қаратилган, мустақиллик даври манфаати, эҳтиёжлари асосига йўналтирилган мустақилликка хос йўналишдаги толерантликдир.

Бозор иқтисодиёти даврида инсон манфаатларини қондириш адолатга қаратилганлиги ўзига хос толерантликни вужудга келтиради, унда ҳеч ким ўз қарашларини бировга зўрлик билан ўтказмайдими. Чунки ҳар бир инсон ўз ақли-идрокига мос хўжалик фаолияти билан шуғулланиш имкониятига эгадир. Шунинг учун ҳам давр ривожланишида бу ҳолат синфий характерга эга бўлган буржуа синфи диктатураси негизига қурилган бозор иқтисодиёти эмас, балки иқтисодий зўравонликдан озод бўлган мустақилликка хос толерантлик йўналишларидан, «ёввойи бозор»дан мутлақо озод бўлган даврни орзу қилган инсонларнинг ривожланиш босқичидир. Лекин бу инсониятнинг катта қисмини 70 йил давомида «ижтимоийлашган умумхалқ мулки»га садоқат руҳида «қайта тарбия қилишга» бўлган уринишлар инсонлар манфаатларига йўналтирилган ижобий толерантликнинг ривожланишини турли сабабларга кўра сиқиб қўйишдан иборат салбий кўриниш касб этган қўштирноқ ичидаги толерантликдир. Лекин ўлкамиз халқлари турли зуғумлар остида бозор қонун-қоидаларини унутаёзганига қарамай, ўзбек халқи ўз манфаатларини мустақилликда деб билгани ҳолда, бунга эришди ҳам. Бозор муносабатлари миллий маънавиятимизнинг миллий онгимизга сингиб келган неча минг йиллик қадриятларидан иборат бўлиб келганлиги мустақилликка эришишнинг яна бир асосини ташкил қилади.

Толерантлик нуқтаи назаридан таҳлил қиладиган бўлсак, бозор иқтисодиёти қонун-қоидалари инсонни ўз-ўзини, ўз манфаатларини кадрлашга, муомала одобига, ўзгалар меҳнатининг кадрига етишга ўрагатади. Биз яқингача собиқ иттифоқ қонун-қоидалари негизига қурилган «таълим» асосини таҳлил қилар эканмиз, ўша даврдаги бозор товламачилар, «олибсотар» макони эмас, балки бугунги бозор ўз манфаатида Ватан манфаатини кўзлаган толерантлик йўналишидан иборат, барча хорижий давлатлар учун намуна бўладиган ҳамда тарбия мактаби ҳамдир.

Бозор айланган киши она-ер, табиатимиз саховатини кўради, манфаатлар равнақини сезади, Ватанга меҳр туйғулари қалбини тўлдиради. Лекин буни ҳис этиш учун инсонда нафақат ўз манфаатига, балки Ватан манфаатларини кўзлаган, бу асосда ўзининг тинч-фаровон ҳаётини сеза оладиган ўзбек халқига хос йўналтирилган, толерантлик йўналишлари шаклланиб борган сари маънавий камолот, миллий онг даражаси юқори поғонага кўтарилиб боради. Чунки ҳар бир нарсани харид қилганимизда ўзимизнинг ва Ватаннинг манфаатини кўзлаб меҳнат қилган дехқоннинг, хунар эгасининг меҳнати ва бардошига, маҳорати ва дидига баҳо бериб, уларга нисбатан толерантлик туйғуларимиз ифодаланади. Албатта, баъзан манфаатларимизга нисбатан дидсизлик, ўз ишига эътиборсизлик ҳолларига ҳам дуч келиб, уларни қоралаб, маънавиятлари юқори даражага кўтарилишини талаб қиламиз. Бозор иқтисодиётига асосланган жамият қураётган эканмиз, ўз миллий анъана ва қадриятларимизга қайтган ҳолда, келажак сари йўналтирилган юқори даражадаги манфаатларни кўзлаган толерантлик йўналишларига суянган ҳолда олға ҳаракат қиламиз. Албатта, бу янги тизим ўтмишнинг шунчаки такрори бўлмасдан, XX асрнинг жаҳон тараққиётида эришган барча ютуқларидан ижодий фойдаланадиган, улардан кўр-кўрона нусха кўчириш ҳеч қачон наф келтирмаслигини унутмасдан янги-ча давр нуқтаи назаридан янги-ча руҳда, янги-ча йўналишда, янги-ча манфаатлар мазмунида ёндашиб, мутахассис кадрларни тайёрлаш масалаларига эътибор қилган ҳолда амалга ошириладиган иқтисодий толерантлик йўналишларидир. Бунинг негизини мутахассисларгина ташкил қилиб қолмасдан, унда ҳар бир инсоннинг салоҳияти, истеъдоди, малака ва билими, манфаат ва эҳтиёжлари ҳам ифодаланиб, инсон ўзининг жамиятдаги яратувчилик меҳнати натижаларига қараб

кадр топади. Энди у ўз манфаатларини Ватан, халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб, хис-туйғуларида халқ томонидан яратилган моддий ёки маънавий бойликларга ўзи қўшган ҳиссани тушуниб, меҳнати ўзгалар учун қанчалик муҳим ва зарур эканлигини англаган ҳолда, сифатли ва замон талабларига жавоб бера оладиган махсулот ишлаб чиқаришга ҳаракат этади. Бу билан у муайян даромадга ҳам эга бўлади. Жамиятда муайян обрў, эҳтиромга сазовор бўлиб, муайян мавқе ва мақомни эгаллаб, иқтисодиёт соҳасида моддий кадрланиш даражасига етиб, ўз имкониятларини амалга ошириш орқали манфаатларнинг турли-туманлигини уйғунлаштирувчи толерантлик хусусиятларини касб этиб, бошқаларга ҳам, давлатга ҳам нафи тегадиган инсонга айланиб боради.

Зеро, ўз манфаатларини Ватан манфаатлари билан уйғунлаштирувчи толерантлик йўналишлари одамларга нисбатан меҳр-муҳаббат билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, унинг шахс сифатидаги эркинлиги ва ҳуқуқларини таъминлаш каби ғоялар билан суғорилган диний, фалсафий, ҳуқуқий, иқтисодий, ахлоқий қарашлардан иборат илғор дунёқарашнинг негизи бўлиб хизмат қилувчи асос ҳисобланади. Толерантлик турли йўналишдаги инсоний муносабатлар ифодаси сифатида кишилар ўртасидаги дўстлик, меҳр-муҳаббат, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, ҳамдардлик, тинчлик, осойишталик каби муносабатларни акс эттиради. Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазаларимизга кўра, кишилик жамияти ривожланиб бориши натижасида толерантлик йўналишлари ҳам жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда тобора ривожланиб, мазмунан бойиб боради.

МИЛЛИЙ МАНФААТЛАР ВА ТОЛЕРАНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Инсонийлик, одамийлик каби фазилатларнинг мустақамланиши ижтимоий муҳит, инсонларнинг моддий ва маънавий етуқлиги, жамиятда мустақилликнинг мувафакқият билан барқарор ривожланиши кабиларга боғлиқлигини давр, ижтимоий ривожланиш тасдиқлайди. Шу жиҳатдан қараганда асрлар давомида орзу қилинган мустақилликка эришган Ўзбекистон халқининг ўзига хос

толерантлик хусусиятлари инсонпарварлик асосига қурилганлигини ҳаёт кўрсатмоқда. Ҳар бир халқ ўз орзу-истаклари борасида ўзини қанчалик мустақил ҳисоблашидан қатъи назар, эркинликка эришишига қарамасдан, ривожланиши ва келажаги умуминсоний таракқиёт йўналишлари билан боғлиқлигини сезади ва қўни-қўшнилар, турли давлатлар ривожланиши қабиларни ҳам ҳисобга олиш зарурлигини англайди. Давлатлараро ривожланишга келганда, миллий онг тизимида бошқа давлатлар, миллатларга бўлган турли-туман хоҳиш-истаклар ва уларга нисбатан умумий фикр-мулоҳазалар мавжудлигига гувоҳ бўламиз.

Миллий онг тизимида турли-туман ўзига хос хусусиятлар мустақиллик даврида ҳар бир инсондан ўзининг ички имкониятларини лозим даражада билишни, шу билимлар асосида яқинларни, ҳамкасбларни, бошқаларни янгича тафаккур доирасига киритишни талаб этади. Бу борада юнон файласуфи Сукрот «Ўз-ўзингни бил!»¹, – деган бўлса, янги даврда янги миллий онг шаклланиб, ўша даврлардаги билимлар мажмуасига «Ўз ёнингдагиларни ва уларнинг қилаётган ишларини ҳам бил», – деган шиорни қўшган ҳолда Ўзбекистон халқлари мафқураси доираси кундан-кунга кенгайиб бормоқда. Шундан келиб чиқиб, Форобийнинг олдинги бобларда келтириб ўтилган, киши жамоасини гуруҳларга ажратиш қонуниятлари, кишилар орасидаги муносабатларнинг миллий онг тизимида ифодаланишини ҳар бир даврга мос ҳолда, жамият талабига кўра бугунги даврларга нисбатан тубандагича ифодалаш имконига эга бўлди:

– кишилар ўртасида бағрикенглик, сабр-тоқатлик фазилатлари қариндошлик, ҳамжиҳатлик, мустаҳкам турмуш тарзи, фаолият ҳамоҳанглиги ва яқдиллигини юзага келтиради;

– гуруҳ, жамоалар ўртасида миллий онгга, миллатга хос бўлган фикр-мулоҳазалар яқдиллиги;

– фуқаролар ислом анъаналарига эътибор қилган ҳолда, лафз, аҳд, қасам асосидаги ўзаро иттифоқлик негизида бир-бирлари билан миллий онг орқали боғланганликларида ифодаланувчи миллат ҳамжиҳатлиги орқали уларда ўзаро сабр-тоқатлиликка хос бўлган бағрикенглик фазилатларига йўл очилади;

– фуқароларнинг ўзаро бир-бирларига нисбатан яқин алоқалари натижасида миллий онгда пайдо бўладиган урф-одатлар, анъаналар,

¹ Саъдуллаев А. Тарих. – Т.: Шарқ, 2004.

феъл-атвор, савия-имкониятлар тенглиги, дидлар ўхшашлиги, характер яқинлиги ҳамда тилнинг умумийлиги ифодаланади;

– кишиларни ўзаро боғловчи яна бир восита миллий онгда шаклланган, туғилиб ўсган юрти, яшаш жойлари умумийлигининг мазмун-моҳиятини тушуниб етиш. Буларда миллий онгдаги бир инсоннинг ҳамюртлик ҳодисасига диққат-эътибори ҳам ўз ифодасини топади. Буларнинг умумийлиги миллий онг яқдиллигини таъминлашда муҳим ижтимоий омил сифатида юзага чиқади.

Толерантликнинг асосий йўналиши ёки тури бўлишига одамийликни мисол қилиб келтирадиган бўлсак, унинг мазмунида шахслар аро пайдо бўлаётган муносабатларда нафақат ўзаро меҳр-окибат, балки Ўзбекистон ҳудудида яшайдиган бошқа миллат ва элатлар вакилларига ҳам ҳурмат-эҳтиром, хушмуомалалик каби эзгу фазилатлар ифодасини топади. Толерантлик хусусида тўғри ташкил қилинган таълим-тарбиявий тадбирларнинг, суҳбат, савол-жавоб кабиларнинг аҳамияти катта бўлиб, **биринчидан**, улар орқали жамоа ичидаги муносабатлар тизимини чуқурлаштириб бориш, улардан ҳаёт мазмуни сифатида фойдаланишни фақат ижобий йўналтириш мумкин. Бу жараёнда шахсий қизиқишларни умум қизиқишига айлантиришга, дўстларнинг камчилигини танқид қилиб, ўзи ҳам танқидга нисбатан тўғри муносабатда бўла билишга, бошқалар толерантлигига эътибор қилиб, улар томонидан ифодаланадиган толерантлик талабларига сабр-тоқат билан бўйсунма билиш қобилиятига эга бўлишга эҳтиёж туғилади. Жамоа, гуруҳ ичидаги толерантлик муносабатларининг бундай мураккаб тизими толерантлик ҳолатларини амалий бажариш жараёнларида, миллий онг хусусида унинг мазмун-моҳияти ифодаси юзага келади ва бўлғуси касб эгаларида шунга мувофиқ жамоатчилик сифатларини тарбиялашда асосий вазифани ўтайди. **Иккинчидан**, миллий онг тизимида толерантлик йўналишлари шаклланиши жараёнида ёшларнинг маълум бир жамоаси (гуруҳи) толерантлик хусусида бошқа жамоаларга боғлиқ бўлиб қолади. Бу эса китобнинг олдинги бўлимларида таъкидланганидек, жамоалар аро алоқани кенгайтиришда катта аҳамиятга эга.

Бинобарин, ўзбек халқининг толерантлик фазилатлари бўлиши юксак маънавият, меҳмондўстлик, этник маданият, шарқона мустақил тараққиёт йўлини бошқа қардош маданиятлар билан боғлиқ ҳолда узвий ривожлантириш, ўзига хос ислом маданияти ва маърифатпар-

варлиги, бошқа халқлар маданияти билан яқин ҳамкорлик, барча миллат ва элатлар билан диндошлик, диний бағрикенглик, конфессиялараро яқинлик, тенг ҳуқуқлилиқ, ўз кучига ишониш, меҳнатсеварлик, тиниб-тинчимаслик, ташаббускорлик, халққа, Ватанга садоқатлилиқ, фидойилиқ, жонкуярлик кабиларнинг шаклланиб боришини қайта-қайта такрорлаш, ёшлар онгига сингдириш зарур. Мустақилликка эришган қисқа давр ичида қўлга киритган улкан ютуқларимиздан бири миллий кадриятларимизнинг тикланаётгани, миллий онгимизда мустақилликни янада мустаҳкамлаш ғояларининг ифодаланиши бўлиб, бу ёшлар таълим-тарбиясида ва уларни комил инсон сифатида шакллантиришда катта аҳамият касб этади.

Инсонларда миллий онг тараққий қилар экан, толерантликнинг ҳам миллий хусусиятлари ривожланиб боради. Ўзбекистонда эришилган миллий тотувликни, миллий кадриятларимизнинг ўзига хос жиҳатларини ўзлаштиришга интилишнинг кузатилаётганлигини миллий онг ривожланаётганлигини билдирувчи кўрсаткич дейиш мумкин. Кўпмиллатли мустақил республикамызда миллатлараа интилишнинг кузатилаётганлигини миллий онг ро тотувликни сақлаб туришда минтақа халқлари орасида асрлар мобайнида шаклланган маънавий-ахлоқий ва рухий анъаналар, кадриятлар мазмунининг роли жуда катта. Бунинг учун, энг аввало, туб аҳоли миллий эҳтиёжларидан келиб чиққан холда, улар рухиятига мос равишда «инсон миллати билан эмас, инсонлиги учун улуғ», деган ақидани тобора чуқурлаштириш, ана шу асосда умуминсоний кадрият даражасига кўтариш орқали миллатлараро муносабатларни чуқурлаштириш чоралари кўрилади ва, ниҳоят, миллий онг тизими шаклланади. Бу жараёнда миллий толерантлик йўналишлари ўз ифодасини топиб боради. Натижада инсоний кадр-қиммат бирлашуви содир бўлади. Улар ижтимоий бирдамлик, кооперация хусусиятларига эга бўлиб, инсонлараро муносабатлар ва мулоқотларда катта ўрин эгаллайди.

Бирдамлик кўпгина манбаларнинг йиғиндисидан ташкил топган ижтимоий категория бўлиб, ижтимоий ҳаётда фаолият юритаётган инсонларнинг ижтимоий тараққиёт масалаларини ҳал қилишида ўзига хос аҳамият касб этади. Кўпгина муаллифларнинг (М.Кант, Ж.Локк)¹ фикрича, бирдамлик ахлоқий тамойил бўлиб, улар жамият аъзоларининг барчаси томонидан тан олинади. Бу жараёнда уму-

¹ Фалсафа асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – Б. 160–161.

мийлик (жамоага хослик) айримликка нисбатан кенг мазмунга эга, у айрим нарса-ходиса ва жараёнларга хос бўлган ички қонуниятни, умумий асосни, ўхшашликни англатади. Ижтимоий ҳамжиҳатликдан иқтисодий манфаатлар билан боғлиқ ҳолда мажбурий ва кўнгилли (ихтиёрий) ҳамжиҳатлик келиб чиқади. Булардан ташқари, биз олдинги бўлимларда қайд қилиб ўтган ижтимоий бирдамликнинг онгли ва онгсиз шаклланиши ёки ўз-ўзидан ҳам мавжудлигини таъкидлаб, алоҳидалик билан муҳимликни боғловчи шахслараро ва жамоалараро алоқаларга ҳам эътибор қилган ҳолда, уларнинг бир-бирига таъсири асосида пайдо бўладиган толерантлик муносабатларининг ўзига хослигини ҳам таъкидлаш зарур.

Жамоадаги кишиларнинг руҳий ўхшашлиги, дунёқарашининг тўғри келиши кабилар асосида бир-бирларига таъсир қилиши орқали ҳар томонлама тарбияланган шахс шаклланади. Шахслараро муносабатларда, умуман барча йўналишлардаги муносабатларда инсонлар бирлашувидаги баъзи бир тафовутларнинг, баъзи бир тушунмовчиликларнинг юзага келишига йўл қўйилмайди. Бу бугунги кунда ҳар бир шахс, хусусий мулкдор нафақат давлатга, балки ҳар бир шахсга ҳам маънавий, ҳам моддий ёрдам бериш зарурлигини тушуниб етишига олиб келади. Натижада ижтимоий ёрдамга муҳтожлар учун «спонсор», «ҳомий» категориялари юзага келади. Зеро, ижтимоий бирлашув йўналишининг аҳамияти жуда катта бўлиб, у турли муносабат соҳаларида ўз ифодасини топади, моддий имкониятга эга бўлганларнинг хайрихоҳлик туйғуларини ифодалайди.

Ижтимоий бирлашув муносабатлари орқали, бир-биримизга ҳам маънавий, ҳам моддий жиҳатдан хайрихоҳлигимиз орқали давлатимиз мустаҳкам бўлади. Мамлакатимиз ривожланиб, давлатлараро муносабатларга киришди. Ҳаётнинг барча соҳалардаги барқарорлик, миллий кадриятларнинг ривожланиши, инсонларнинг ҳис-туйғулари бирлашуви, бир-бирларига ёрдам қилиш истаклари кабилар халқаро миқёсидаги ҳамкорлик мазмуни ва сифатини бойитади. Жамият аъзоларининг сиёсий ҳокимият бошқарувига яқин бўлиб бориши, инсонларда давлат бошқарувида икки палатали тизимнинг жорий қилиниши кабилар ижтимоий-сиёсий бирлашув жараёнини янада мустаҳкамлайди.

Ўз халқининг фарзанди бўлган инсон ўз миллати ва халқи олдидаги фуқаролик бурчини жамият яратган моддий ва маънавий бой-

ликлар таъсири остидагина эмас, балки ўша муносабатлар мажмуи сифатида адо этиш орқали намоён қилади. Бу эса миллий толерантликдан далолат беради. Ҳар бир миллат аъзоси ўзининг жамиятдаги моҳияти ва ўрнини ўтмиш сирларини ўрганиш, олам тараққиётини тушуниш учун эски хатоларни бартараф қилиб, янги ҳаёт бунёд этишда тўхтовсиз изланишлар, жиддий курашлар олиб бориш орқали аниқлаб олади. Ўтмиш хотираси маънавий ва маданий тараққиёт учун муҳим омиллардан бири бўлса, асрлар давомида тўпланган тажриба инсоннинг камол топиши, миллий онгининг, миллий толерантликнинг шаклланиши, элат, миллат ва халқнинг тарихий ривожланишини тушуниш учун замин ҳисобланади. Ахлоқий камолот, комил инсон шаклланиши фақат маънавий бойликларда, амалий бунёдкорлик фаолиятида, ижодий меҳнатда намоён бўлади ва ҳар бир шахснинг миллий, умуминсоний маънавиятида, руҳиятида миллий онг ва миллий толерантлик сифатида ифодаланади.

Умуминсоний маънавиятга, миллий толерантликка эга киши барча миллатлар тарихига ҳурмат-эътибор билан қарайди. Унинг миллий онги негизида миллатлараро толерантлик намоён бўлади. Инсон ўз онги туфайли бутун мавжудотларнинг ядроси (ўзаги) ҳисобланади. Ақлни улуғлаш барча миллатларга хос бўлгани ҳолда, умуминсоний қадриятлар ва умуминсоний маънавиятнинг энг юксак фазилати ҳисобланади. Миллий толерантликка хос бўлган ахлоқ ва нафосат меъёрлари нафақат ақлга (онгга), шунингдек, ҳиссиётга ҳам асосланган. Тарбияланганлик асоси ҳисобланган ҳуқуқ меъёрларини тушуниш эса, биринчи навбатда, ақлга (онга) асосланган ҳолда ахлоқий, эстетик қарашларда умуммиллий ва умуминсоний жиҳатларни мустаҳкамлайди. Инсонлар бир-бирларидан миллий онгининг толерантлик хусусиятлари билан фарқ қиладилар. Демак, миллийлик ва умуминсонийлик бирлашган ҳолда умуммиллийликни ташкил этади. Умуммиллий ғоялар эса ўз навбатида умуммиллий ва умуминсоний меъёрлар билан ҳамкорликда, қадриятларнинг, янгича дунёқарашларнинг мустақиллик дунёқараши мазмунини ташкил этади. Мустақиллик дунёқараши Ўзбекистонда яшаётган барча табақа ва ижтимоий гуруҳлар миллий онгидаги умуммиллийликни ташкил қилади. Уларнинг бир-биридан фарқ қилувчи манфаатларини ифодаловчи ўз миллатига хос ғоялар эса ҳар бир шахснинг психологик хусусиятидир. Умуммиллий манфаатларга, умуммиллий

ғояларға бефарқ бұлмаслик, уларға содиқликни эътиқодга ва ҳаётий позицияга айлантириш ҳар бир фуқаронинг маънавий дунёқарашини умуминсоний дунёқараш билан, миллий онгини миллий толерантлик билан бойитиб боришга ундайди. Натижада инсон миллий туйғуга салбий таъсир қилувчи онг ва шуур тазйиқидан қутулиб, ўзига хос фикр-мулоҳаза юрита бошлайди.

Жамият таракқиёти тақдирини маънавий жиҳатдан юксак миллий онги, толерантлик хусусиятлари шаклланган одамлар ҳал қилади. Демак маънавий жиҳатдан етук комил инсонни тарбиялаш бўйича жамият олдида турган вазифа толерантлик йўналишига хос улуғвор вазифалардан биридир. Бу миллий онгга хос бўлган толерантлик комил инсонни шакллантирувчи манба эканлигига ишонч ҳосил қилдиради. Комил инсон бўлиш учун инсон ақлан ўткир, жисмонан бақувват, ахлоқий пок, ҳуқуқий билимдон, иқтисодий тежамкор, нафосат жиҳатидан гўзал, жинсий баркамол, тарих асосида тарбияланган, онги шаклланган, тарихий хотираси шаклланган, Ватан туйғуси билан ёниб яшайдиган бўлиши керак. Яъни комил шахс маънавияти юксак ва кўп таркибли тушунчаларга эга бўлган шахс ҳисобланади. У инсон онги, тафаккури, эътиқодини ҳам, ҳозирги замон илмий ва бадиий ижод ютуқларини ҳам, ўтмиш маданий меросини, халқнинг урф-одатлари, анъана ва маросимларини ҳам, дин ва диний амалиёт кабиларни ҳам қамраб олади.

Тажрибалар кўрсатишича, миллий қадриятлар қотиб қолган ҳодисалар эмас, улар ҳам тарихан ривожланиб, янгиланиб борар экан, янгидан-янги қадриятларнинг келиб чиқиши учун асос ҳисобланади. Шу сабабли, бир томондан, қадриятлар маънавиятни, маърифатни ривожлантириш масаласига қаратилган бўлиб, айниқса, маданий меросга эҳтиёткорлик билан ёндашишни талаб этгани ҳолда уларни авайлаб-асрашни тақозо этса, иккинчи томондан, уларга танқидий ёндашиш зарурлигини талаб қилади ва танқидий таҳлил орқали илмий асосланган янгича қадриятларни қарор топтиришни талаб этади. Бундай ҳоллар қадриятларнинг янгиланиб бориши толерантлик йўналишларининг ҳам янгиланиб, янгича мазмун-моҳият касб этишини кўрсатади. Шу ўринда истиқлол ғоялари ўтмишга тарихий ёндашиш, улардан келажак учун зарурларини танқидий ўрганиб, танлаш орқали келажакка хизмат қилишга қаратилганлигини ифодалаш толерантлик хусусиятларига ҳам шундай қараш зарурлигини

тасдиқлайди. Яъни ўтмишни ўрганиб, миллий тараққиёт йўлини топиш, бу борада ҳозирги замон ижтимоий тараққиёт оқимидан четга сурилиб кетмаслик, маънавият ва маърифат тараққиётга хизмат қилиш зарурлигини тушунган ҳолда фаолият юритиш комил инсонни тарбиялашга яқиндан ёрдам беради. Шундай қилиб, маънавиятга, маданий-маънавий меросга тўғри муносабатда бўлиш мустақилликни мустаҳкамлашга қаратилган долзарб вазифалардан бири, янгича шаклланган бугунги миллий онгимизнинг ўзгача ифодаси бўлган олдинги даврларга танқидий ёндашган ҳолда, янги йўналишдаги толерантлик хусусиятларини шакллантиришдан иборатдир.

Бугунги кунда маданиятимизнинг ривожланиб бориши, диний обидаларнинг таъмирланиши, қайта тикланиши Ўзбекистон фуқаролари онгидаги миллийликни янада мустаҳкамлайди. Бу жараён умуминсоний қадриятларни ўзлаштириш ҳисобига ҳам бойиб бормоқда. Асрий қадриятларимиз, урф-одатларимиз тикланмоқда, маданиятимиз ўзининг табиий-тарихий, миллий, диний ва фалсафий негизларига қайтмоқда, уларнинг мазмун-моҳияти қайтадан таҳлил қилиниб, аниқ мазмуни очиб берилмоқда. Бу борада Президентимиз ва ҳукуматимиз юритаётган сиёсат, айниқса, маънавий ва маърифий меросимизни ўрганиш ҳар бир фуқаронинг миллий ғурурига, ифтихор ишига айланаётгани, буюк алломаларимиз ва тарихий шахсларимиз номлари ҳамда илмий-маданий мерослари тикланаётгани, она тилимизга, динимизга, онгимизга муносабат ўзгаргани маънавиятимиз ва маърифатимиз юксалишига янада юқори даражада кучкуват бахш этди. Булар эса келажакда комил инсонни тарбиялаш учун, келгуси тараққиёт учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, маданий меросга муносабатнинг асосий мезонларини аниқлаш, маънавий қадриятларни баҳолаш, умуман, маънавиятни, маърифатни истиқлол талабларига мос равишда ривожлантириш, мустақил Ўзбекистонда янгича фикрлайдиган, миллий онги шаклланган, маънан бой, руҳан тетик, ватанпарвар, миллий толерантлик хусусиятларига эга бўлган фуқарони тарбиялаш лозим.

Маънавият инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳияти демакдир. Яъни инсоннинг меҳр-мурувватли, адолатли, тўғри бўлиши софдиллик, виждон, ор-номус, ватанпарварлик,

ғўзалликни севиш, завқланиш, ёвузликка нафрат, ирода, матонат ва шу каби бир қатор асл инсоний ҳислатлар ва фазилатларни бирлаштиришни касб этган ижобий мазмундаги толерантликка йўналтирувчи куч ҳисобланади.

Демак, маънавият инсоннинг фақат ижобий ҳислатлари, фазилатлари йиғиндиси бўлиб, толерантлик белгиси ҳамдир. Маънавият инсоннинг руҳий олами билан боғлиқ. Инсон руҳий оламида ҳам ижобий, ҳам салбий ҳислатлар мавжудлигини назарда тутсак, А.Эркаевнинг «Маънавият – миллат нишони» (Т.: Маънавият, 1997) китобида келтирилган иборани кўрсатиб ўтиш кераклиги тақозо этилади: «Инсоннинг онгли фаолияти, тафаккур салоҳиятининг ҳар қандай шакли маънавият бўла олмайди. Инсон руҳий (онг) оламида муайян ижобий, ижтимоий аҳамият касб эта оладиган фазилатларгина маънавият деб аталади. Улар тарихан ривожланиб, шаклланиб боришлари орқали кишилар ўртасидаги турли муносабатларни англаш, уларни баҳолаш, рағбатлантириш ёки қоралаш, чеклаш, бартароф этиш зарурияти ҳамда турли ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, диний ва бошқа меъёрларни, урф-одат ва маросимларни юзага келтиради».

Маънавият мазмунидаги ижобий йўналишлар аста-секинлик билан кадрият даражасига кўтарилар экан, инсонлар томонидан ана шу кадриятларни ўзлаштириш жараёнида кишида инсоний ҳислатлар ва фазилатлар қарор топади. Натижада инсоннинг онги, илмий, фалсафий, диний тасавури, толерантлик йўналишлари бойиб боради, булар эса тўлиқ маънода инсоннинг ўзини ўзгартиради. Миллий онгга айланиб борган толерантлик йўналишлари ва хусусиятлари инсон онгидаги маънавиятни тўлалигича ифодалайди. Лекин у ўзгарувчан хусусиятга эга бўлгани учун турли тарихий даврларда яшаган кишиларнинг қарашлари, ижтимоий баҳолари ва кадриятлари, толерантлик йўналишидаги тушунчалари ҳам турлича бўлганлигини кўрсатади.

Маънавият тез ўзгармайди, у тарихий, маданий илдишларга эга бўлгани ҳолда, давр тақозосига кўра ўзгариб, бойиб бориш хусусиятини касб этади. Юқоридаги фикрларнинг барчаси маънавият кишиларнинг онги, дунёқараши, эътиқодига боғлиқ эканлигини кўрсатади. Шундай экан, маънавият ақлий (онгли) билимлар тизими сифатида инсоннинг ақли, онги, толерантлик хусусиятларининг

мазмун-моҳиятини белгилайди. Шу билан бирга, маънавият ҳар бир миллатнинг ўзлигини англаш жараёни сифатида инсонларнинг миллий онгига хос толерантлик ифодаси ҳамдир.

Маънавият шундай бебаҳо мевадирки, у бутун инсониятнинг улкан оиласида ўз мустақиллигини тушуниб етиш ва эркинликни севиш туйғуси билан биргаликда яшайди ва миллий онг мазмунида толерантлик йўналишларида ифодаланади. Маънавият ўзини ўзгалар назари билан, ўзгаларни ўз назари билан тафтиш қилиш ҳамдир. Бу маънавиятнинг ички ривожланиш жараёни бўлиб, унинг толерантлик билан боғлиқлигини кўрсатади.

Маърифат инсоннинг ақл-заковатини ўзгаларга етказиш, инсонларда ўзбекона толерантликни уйғотиш манбаси сифатида ҳам ифодаланади. Булардан келиб чиқадиган фикр шуки, миллий онг толерантлик йўналишларидаги мазмун-моҳиятни бошқалар онгига сингдирмоқдир. Маърифат тушунчаси маънавиятга қараганда амалиётни кўпроқ қамраб олади ва маънавиятнинг таркибий, ажралмас қисми ҳисобланади.

Ўзбекона толерантлик йўналишидаги маърифатпарварлар шаклланиб, улар ўтмишдаги ҳамма маърифатпарварлар сингари, халқ бахт-саодатини, илм-маданиятини толерантликда, деб билдилар. Бу уларнинг ижодида ва фидойилигида ўз ифодасини топди ва ўзбек халқини мустақилликни мустаҳкамлашга сафарбар этиб бораверади.

ТОЛЕРАНТЛИКНИНГ ИЖТИМОЙИЙ-ҒОЯВИЙ МАНФААТЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

Жамият тараққиятининг бурилиш нуқталарида ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизими масаласи муҳим аҳамият касб этиб, унда толерантлик алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки кишилар барпо этаётган янги тузум эскисидан аввало қандай ижтимоий-ғоявий манфаатларни кўзлаши билан фарқ қилади. Миллий онгда ҳам турли-туман жараёнлар кечади. Одамлар онгида курилажак жамият одил эканлигига ишонч бўлса, улар ўз куч ва имкониятларини ўша жамиятни куришга қаратадилар ва айнан ўзлари хоҳлаган эркин, мустақил давлатни барпо этишга ҳаракат қиладилар. Толерантлик йўналишлари, уларга бўлган муносабат ҳам шундай йўналишларда таркиб топиб, шаклланиб боради. Кейинчалик одамлар дунёқарашидаги тасав-

вурлар асосидаги толерантлик ҳуқуқий, сиёсий, ахлоқий жиҳатдан яхлит бир ижобий тушунча доирасида уйғунлашиб, ҳар бир шахсда шу йўналишдаги онг тизими – толерантлик вужудга келади. Бу ўринда ҳуқуқ ва масъулият, меҳнат ва роҳат, жиноят ва жазо, хизмат ва ҳурмат ўртасидаги боғланишлар ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизимини ҳосил қилади. Ўз навбатида инсониятнинг ақл ва ўзини-ўзи англаш борасидаги толерантлик салоҳияти юксакликка эришади ва ҳар бир шахс миллат тушунчаси моҳиятини ўз онгида (умумийдан алоҳидага, алоҳидадан умумийга) анализ-синтез қилиш қобилиятига эга бўлиб боради. Миллат ва ўзликни англашнинг онгда шаклланиб бориши миллий онг, толерантлик тушунчасининг мазмун ва моҳиятини кўрсатади. Бу ўринда ҳар қандай янги гоя ҳам маъно жиҳатидан қандай бўлмасин мавжудларини таҳлил қилишни ва ўрганишни тақозо этади.

Инсонлар маълум миллатларнинг вакили ҳисобланиб, уларнинг ўзларига хос ҳис-туйғулари мавжуд. Айнан ана шу ҳис-туйғуларга асосланган бир-бири билан яқинлашув миллатни улуғловчи куч сифатида якка шахс толерантлигидан умуммиллат толерантлигига кўчади. Улар орқали шу ҳудудда яшовчи миллатлар яхлитлиги вужудга келади ва миллий онгда ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизими шаклланиб, ижтимоий толерантлик ривожланиб боради. Яъни миллати бўлмаган инсон ўзлигини йўқотган манкуртдир, деган тушунчани таҳлил қилиш имконияти пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам миллий онгнинг ривожланиши миллатнинг мавжудлигини билдиради, уни инкор этиш эса табиат кучларини ўзига бўйсундириб ва улкан, меҳнатлар эвазига эришилган мустақиллик, эркинлик, тинчлик, фаровон ҳаётга нисбатан ўз муносабатини юзага келтиради. Айнан шу даврларда шаклланаган ижтимоий-ғоявий дунёқараш янгича тизимда янги онг, янги толерантлик йўналишлари ҳаёт мазмуни ва гўзаллигини ҳис қилган ҳолда шаклланиши белгисидир.

Миллат мавжуд омил сифатида инсониятни эртанги истиқболга эришишга ҳаракат қилдириб, онгда миллийлик тушунчаларини: миллатнинг бирлик, яхлитлик, бошқа миллатларга нисбатан бағрикенглик хусусиятларини мустаҳкамлаб, ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизимини белгилайди. Булар мустақиллик даврида амалга ошиб, миллат қаддини кўтариб, ғурури ва абадийлигини таъминлайдиган қудратли кучга айлангани ҳолда, ҳар бир инсон онгида миллийлик тушунча-

ларига хос салоҳиятни ривожлантириб, толерантлик йўналишида ўзлигини англаш жараёни омилига айланади. Натижада ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизими, ҳар бир инсон фикрини умумжамият фикрига ихтиёрий мослаштириш жараёнини ривожлантирган ҳолда ўз ифодасини топади. Ана шундай мустақил жамиятда миллий онгда инсонларга, умуман, жамият раванқига асос бўла оладиган толерантлик хусусиятлари, йўналишлари пайдо бўлади. Чунки инсонлар ижтимоий турмуши асосида онгни шакллантирувчи жараён раванқ топган ҳолда, миллатга хос миллий онг шаклланиб боради. Бу жараёнда мустақилликка эришгандан кейинги фаровон ҳаёт, моддий-маънавий етуклик каби сермазмун ҳаёт ўз аксини топиб, мамлакатда яшовчи барча миллатлараро бағрикенглик, диний ҳамжиҳатлик каби тушунчалар инсонларда бир-бирига нисбатан ҳурмат-эҳтиром каби ижобий сифатларни ривожлантириш орқали Ватан туйғуси, мустақилликни янада мустаҳкамлаш йўлидаги фаолиятда ўз ифодасини топади.

Шу ўринда миллий ўзликни англаш миллий маданиятнинг бирламчи таркибий қисми бўлиб, уни миллатнинг алоҳида белгиси сифатида фарқлаш мақсадга мувофиқлигини таъкидлаш даркор. Лекин баъзи олимлар миллий ўзликни англашнинг борлигини тан олсалар-да, уни хаспўшлаш билан чегараланиб қолган эдилар¹, ҳатто миллий ўзликни англаш миллатнинг бирламчи белгиси, деган фикрга қўшилмаганлар². Ўзбекистонда мазкур масалага қизиқиш ХХ асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йиллари бошларида миллатлараро муносабатларда юзага келган қарама-қаршиликларнинг «ичкаридан» «ташқарига» чиқиши оқибатида бошланган тўқнашувлар шароитида ортиб борди. Бугунги кунда бу масалага бағишланган илмий ишларнинг аксарияти мақолалардан иборат бўлиб, бу миллий тараққиёт амалиёти учун зарур бўлган назариялар ишлаб чиқилишига эҳтиёжни кучайтирмоқда. Зеро, кўп миллатли мустақил давлат бўлган Ўзбекистоннинг истиқболи миллий жараёнларнинг мунтазам равишда такомиллашиб боришига боғлиқдир³. Бу масала

¹ *Рогачев П.М., Свердлин М.А.* О понимании нации. «Вопросы истории». 1966, № 1.

² *Жунусов М.С.* Нация как социально-этническая общность людей. «Вопросы истории», № 4, 1966.

³ *Отамуротов Саъдулла, Отамуродов Сарвар.* Ўзбекистонда маънавий-рухий тикланиш. Т.: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 25.

эса Ўзбекистон халқларининг ижтимоий-ғоявий манфаатлари билан уйғунлашиб боради.

Бу мураккаб муаммони илмий таҳлил қилишда толерантликнинг миллий онг ва ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизимидаги ўрнини ҳисобга олиш ҳам муҳим. Миллий ўзликни англашнинг қарор топиши ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили ҳисобланиши билан бирга, у жамиятнинг янгилашиб боришига йўналтирилиб, миллат эҳтиёжлари кучайиб боришини таъминлайди. Ҳар бир миллат (элат) нинг ўзини реал (аниқ) мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларнинг ифодаловчиси ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, ижтимоий-ғоявий манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиши миллатга хос толерантликдир. Бунинг тасдиғи эса миллий онгда ва ижтимоий-ғоявий йўналишларда толерантликнинг юқори даражадаги ижобий сифатлари шаклланиши билан боғлиқ.

Толерантлик орқали ҳар бир миллат ўзига хос урф-одатлар, анъаналар, кадриятларни фақат ўз миллатида шакллантириб қолмай, бошқа миллатларга ҳам сингдириши, улардан ўзига хосларини қабул қила билиш орқали ягона бир давлат атрофига бирлашиши, бир миллат деб ифодаланиши мумкин. Лекин уларнинг миллий ўзлигини англаши бир-бирини тушуниш даражасига кўтарилишидир. Агар шундай ҳолатда умумий толерантлик шаклланиб келса, жамият ва миллат барқарор ривожланиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу мураккаб жараён ҳисобланади. Чунки турли миллат вакиллари ўз моддий ва маънавий бойликларига эгаллиги, ҳиссиётининг тор даражада бўлиши, умуммиллий, миллатлараро манфаатларни ўз манфаатларидан устун кўя билиш даражасига кўтарила бориши билан боғлиқ ҳолда ижтимоий-ғоявий манфаатларининг мазмун-моҳиятини аниқлайди ва Ватан равнақи учун хизмат қилиш зарурлиги тўғрисида хулосага келади. Миллий онгда натижада миллий ўз-ўзини англаш шаклланади. «Миллий ўзлигини англаш», «миллий онг» тушунчаларининг бир-биридан фарқи эса толерантлик йўналишлари орқали аниқланади. Агар улар аниқ ифодасини топмаса, парокандалик келиб чиқади. Чунки миллий онг ҳар бир миллатнинг ягона тили, урф-одатлари, анъаналари, кадриятлари ва маънавиятига йўналтирилган бўлиб, умумдавлат миқёсидаги толерантликка пастдан юқорига, оддийдан мураккабга томон боришни кўрсатувчи, ҳар бир миллат учун зарур бўлган ижтимоий-ғоявий манфаатларнинг давлат миқёсида

амалга оширилиши муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Бунга мисол сифатида ҳар бир миллатнинг ўз она тилида таълим олиш имкониятига эга бўлиши, уларнинг бир-бирларига ҳамдард бўлиб, ёрдамга келиши каби ижтимоий-ғоявий манфаатларнинг таъминланиши толерантликка асосланган ҳаётий мисоллар билан тасдиқланиши керак. Толерантлик ғояларининг миллий онг ва ижтимоий-ғоявий манфаатлар йўналишида ривожланиб бориши ҳар бир миллатни ўзлигини англаш даражасига кўтаради. Бу жараён ҳеч қандай тўқнашувларсиз, бир-бирини тушуниш, Ватан мустақиллигини янада мустаҳкамлаш юзасидан олиб борилаётган ишларда ўз ифодасини топади.

Миллий онг миллатнинг ўзига хослиги асосида ривожланиб бориши кўрсаткичи бўлса, миллий ўзликни англаш ижтимоий-ғоявий манфаатларни ҳимоя қилишда ҳаракатга келтирувчи маънавий салоҳият – кучдир. Бунга диний (илоҳий) билимларни дунёвий билимлар билан тўлдириб бориш, ўз она тили каторида ўзбек ва ҳорижий тилларни билиш кабилар мисол бўла олади. Миллий ўзликни англаш аниқ моддий куч сифатида миллат шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори, ор-номуси поймол этилганда ёки иккинчи томондан миллатнинг моддий ва маънавий манфаатларига зид зўравонлик ҳаракатлари юзага келган ҳолларда намоён бўлади. Лекин мустақил Ўзбекистонимизда ижтимоий-ғоявий манфаатлар бирлиги барча миллатлар учун тенг ифодаланганлиги, инсонлар онгида толерантлик каби ижтимоий ғояларнинг юқори даражада шаклланганлиги туфайли ҳар бир шахснинг шаъни, кадр-қиммати, ор-номуси, обрў-эътибори, манфаатлари бир-бирларига нисбатан хоҳиш-истак асосида юқори даражада шаклланган толерантлик ғояларини Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир миллат вакилининг тенг ҳуқуқлилиги, лавозими, бой ёки камбағаллигидан қатъи назар, ягона умуммиллий куч бўлиб бирлашган ҳолда, ижтимоий ғоявий манфаатларни кўзлаган жамиятда умуминсоний ўзликни англаш орқали умуммиллий ўзбек толерантлиги асосида намоён қилиш имконияти яратилди, бу борада барча миллат вакиллари бир тан, бир жон бўлиб фаолият кўрсатмоқдалар. Натижада «камбағал» тушунчаси давлат томонидан қилинадиган ижтимоий муҳофаза асосида чеклаб қўйилмоқда. Буларнинг ҳаммаси толерантликда ижтимоий-ғоявий манфаатларни кўзлаган ҳимоянинг ифодасидир. Шу тариқа миллий онгда ўзликни англаш ҳар бир миллат манфаатларини ижтимоий-ғоявий жиҳатдан ҳимоя қилувчи моддий

кучга айланди. Бундан ташқари, миллий онг фақат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш билан чегараланиб қолмасдан, жамиятга доир манфаатларни, Ватанни, Ўзбекистон мустақиллигини ҳимоя қилиш йўлида жонбозлик кўрсата билиш каби ғояларни ҳам ҳимоя қилади. Шу билан бирга, юзага келиши мумкин бўлган турли муаммоларни ечиш, шароитга мослаштириш орқали миллатни ҳаракатга келтирувчи кучга айланади ва турли миллатларни ўз хоҳиш-истаклари асосида бирлаштириб туради. Хусусан, миллат тараққиёти жараёнида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий соҳаларда юзага келадиган муаммоларни ҳал қилишда толерантлик йўналишларидаги таъсир билан миллатлараро бирлик умумий мақсадлар йўлида ҳар қандай миллат учун етакчи ҳисобланади.

Миллий онг шаклланишида ўзининг миллий-толерантлик салоҳияти даражасидан келиб чиқиб ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизими яратилади ҳамда бу тизимда инсонларга хос ҳис-туйғу ва муносабатлар етакчи ўринни эгаллайди. Ниҳоят, мустақилликка эришган миллат онгида бир миллатнинг бошқа миллат томонидан менсилмаслигига чек қўйиш, миллатга ирки, дини қабилар асосида таъйиқ ўтказилишига йўл қўймаслик, миллатни миллат деб тушунган ҳолда Ватан туйғуси атрофида бирлашиш, бир-бирларига нисбатан кудратли туйғуларни ривожлантириш учун турли чора-тадбирлардан фойдаланиш имкониятлари яратилиб, шу йўналишга хос толерантлик ғоялари тизими яратилади. Бу жараёнда ўзликни англашдан тўхташга ёки ундан маҳрум бўлишга олиб келишнинг олдини олишга қаратилган ижтимоий ғояларга хос манфаатлар, толерантликнинг илдизи сифатида Ўзбекистонда яшаб, фаолият кўрсатаётган барча миллатларга хос хусусиятларни бирлаштирувчи шароит яратилиб, ҳар бир миллат вакили фуқаролик бурчига эга бўлади. Уларни бирлаштирувчи умумий ижтимоий ғоялар толерантлик асоси сифатида миллатларнинг тили, урф-одатлари, дини, қадриятлари қабилар сақланиши учун хизмат қилиб, ассимиляция йўли билан (қўшилиб кетишдан) фарқли равишда, Ўзбекистон халқида миллатлараро толерантлик туйғулари мустаҳкам бўлиб, барча халқлар бир-бирлари билан дўст-биродар бўлиб, ўз куч-қувватини умумий вазифани бажаришга йўналтирган ҳолда, толерантлик ғоялари орқали бирдамлик, ҳамжиҳатлик билан тинчлик, барқарорликни мустаҳкамлаб бормоқда. Ўзбекистон фуқаролари руҳида ўзликни англаш миллат

абдийлигини таъминлашнинг, мустақилликнинг муҳим омилларидан бири сифатида қарор топади. Чунки бу салоҳият ўзбек миллатининг ўзига хослигини ва ижтимоий-ғоявий манфаатларинигина эмас, балки Ўзбекистонда яшаб, фаолият кўрсатаётган барча миллатларнинг, турли элат вакилларининг ўзига хослигини ва ижтимоий-ғоявий манфаатларини ҳам ҳимоя қилади.

Ўзбекистонда амалга ошаётган ижтимоий-ғоявий манфаатлар ҳамкорлик, бағрикенгликнинг яна бир йўналиши эканлигини тасдиқлайди. Бу эса турли миллат, ирқ ва динга мансуб шахс ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги ҳамжиҳатлигини таъминлашда ифодаланади. Натижада жамиятда тинчлик ва тотувликнинг, барқарор тараққиётнинг мустаҳкам кафолати вужудга келиб, комил инсон шахсини тарбиялаш ғояси ҳам миллий, ҳам умумбашарий, ҳам ижтимоий бирдамлик ғоясига айланади. Комил инсоннинг белгиларидан бири унинг онгида толерантлик туйғуларининг мустаҳкам бўлиши ҳисобланади. У ҳар томонлама етук инсон сифатида жамиятни онгли таҳлил қила билиш борасида миллатлараро иззат-ҳурмат ғояларига амал қиладиган шахс ҳисобланади. Миллий онгда шаклланган ана шу хусусиятлар шахслараро ва миллатлараро толерантлик ғоясини янада мукамаллаштириб, одамзодга хос энг юксак маънавий ва жисмоний баркамолликни мужассам этади, бу хусусият эса уни ҳамиша эзгуликка ундайдиган олижаноб ғояга айланади.

Бундай ижтимоий-ғоявий манфаатлар орқали жамиятни сунъий равишда бўлишга, турли қарама-қаршиликларни мутлақлаштиришга қаратилган таълимотлар чекланиб, ижтимоий-ғоявий ҳамкорлик ғояси унинг асосидаги ранг-баранг табиий манфаатларни миллий тараққиёт манфаатларига бўйсундиришга олиб келади. Бунинг амалга ошиши жамиятнинг энг устувор мақсади ва ижтимоий-ғоявий манфаатларини ўзида мужассам этадиган илғор ғояларнинг миллий тараққиётни ҳаракатга келтирувчи кучга айланиши, жамиятдаги ҳар бир ижтимоий тоифа ёки гуруҳ ўзларининг дастурий мақсадлари ва амалий фаолиятини ана шу ижтимоий ғоялар асосидаги манфаатларни амалга ошириш билан уйғунлаштириши, миллий тараққиётнинг заруратига айланиб бориши билан, ҳар бир шахс, ижтимоий мавқеи, дунёқараши ва эътиқодидан қатъи назар, жамиятнинг устувор мақсад ва манфаатларини акс эттирадиган миллий-ижтимоий ғояларнинг амалга ошиши учун ўзини масъул деб билиши бу жара-

ённинг асосий тамойили ҳисобланади. Буларнинг амалиётдаги на-тижаси эса миллий толерантлик ғояларини жамият ҳаётига оқилона татбиқ қилиб, жамият тараққиётининг барча соҳаларида яхши на-тижаларга эришишга олиб келишидир. Толерантликка хос ижтимо-ий ғояларда кўзланган манфаатлар асосида аҳоли турли қатламлари орасидаги ўзаро ва миллатлараро муносабатлар, бир-бирлари билан ҳамкорликларининг яхшиланиб бориши жамиятдаги барқарорликни мустаҳкамлашга замин яратмоқда.

Толерантликнинг ижтимоий ғоялари орқали шахслараро, мил-латлараро манфаатларни амалга ошириш учун қилинаётган саъй-ҳаракатлар ҳамкорликнинг издан чиқиши ёки муносабатларнинг ёмонлашуви, сиёсий бошбошдоқлик ва миллий парокандалик ка-биларнинг олдини олишга қаратилиб, жамиятда барқарорликни мустаҳкамлашга асос бўлмоқда. Бинобарин, миллий толерантлик йўналишлари асосида ижтимоий ғоялар манфаатларини кўзлаган шахслараро, миллатлараро ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ривож-лантириш ҳамма фуқароларнинг, биринчи навбатда, давлат ва жа-моат ташкилотлари, жамиятнинг илғор вакиллари бўлган зиёлилар зиммасига катта масъулият юклайди. Толерантликнинг миллий онг ва ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизимида тўтган ўрни жамияти-миздаги ижтимоий ҳамкорлик муҳитига зарар етказиши мумкин бўлган ҳар қандай хавф-хатарнинг олдини олиш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўриш мумкинлигини тасдиқлайди. Чунки мил-лий толерантликнинг асоси ҳар доим инсонлар учун ғамхўрлик қилишга қаратилган бўлиб, инсонларга, жамиятга ёмонликни асло раво кўрмайди. Бу эса мустақилликни янада мустаҳкамлаш, тинч-лик, шахслараро ва миллатлараро тинч-тотув яшаш, ҳаёт фаро-вонлиги учун курашиш каби ижобий фазилатлар янада мустаҳкам шаклланишига олиб келади. Буларнинг бари умумбашарий қадрият сифатида турли халқлар, элатлар вакиллари биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатларнинг миллий тараққиётини белги-лайди, уларнинг бирдамлик фаолияти эса шу ҳудуд ва мамлакатда-ги тинчлик ҳамда барқарорликнинг кафолати бўлиб хизмат қиладди. Демак, миллий толерантлик ғояси бир жамиятда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қиляётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро иззат-ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маъна-вий, ижтимоий асоси бўлиб хизмат этади. Ниҳоят, миллий толерант-лик ғояси ҳар бир инсоннинг истеъдоди ва салоҳиятини тўла рўёбга

чиқариш учун шароит яратувчи, кўллаб-қувватловчи ва уни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этувчи ижтимоий ғоялар мажмуасидир. Бундай ижтимоий ғоялар негизида миллатлараро ҳамжиҳатликка раҳна солиш, тажовузкор миллатчилик ва шовинизмга қарши курашга ундовчи ғоялар ётади, улар инсонларни ижтимоий онгда шаклланиши мумкин бўлган ҳар қандай зарарли ғоялар таъсирига берилиб кетишдан сақлаб, халқ фаровонлиги, тинчлиги учун хизмат қилади.

Миллий толерантлик ғояси, халқимизга хос бўлган олижаноблик ва инсонпарварлик фазилатлари кишиларнинг ижтимоий манфаатларини кўзловчи миллий истиқлол мафқураси асосига қурилган бўлиб, уларни ҳамжиҳатлик руҳида тарбиялашни назарда тутди. Шу фикр Ислом Каримов томонидан шундай аниқ ва равшан таҳлил қилиб берилганки, у таълим-тарбия йўналиши ва концепциясини белгилаб беради. Чунончи: «Халқимизнинг маънавий пойдевори, бўлажак давлатимизнинг таянчлари жуда қадимий ва мустаҳкам. Буни ҳеч ким инкор қила олмайди. Тарихимиз неча-неча минг йилликларга бориб тақалади. Гапнинг индаллосини айтишимиз керак: айрим одамлар ҳали лунги тутиб юрган даврларда бизнинг ота-бобаларимиз юлдузлар жадвалини тузганлар.

Халқимиз таянчи – аждодларимиз қолдирган маънавий мероснинг ўзи бир катта хазина. Бу хазинадан оқилона фойдаланиш лозим. Аждодлар васиятига содиқ ва муносиб бўлмоғимиз керак.

Модомики, шундай экан, илдизларимиз шу қадар чуқур кетган экан, демак, истиқлол иморатини ҳам ана ўшанга яраша юксакликларга кўтаришга маънавий пойдеворимиз етарлидир.

Аллоҳ ҳаммага ҳам бундай куч, бундай меросни беравермайди. Бу Аллоҳ таолонинг миллатимизга ато этган буюк неъматидир, шарофатидир...

Олдимизда турган энг муҳим масала, бу миллий истиқлол мафқурасини яратиш ва ҳаётимизга татбиқ этишдир.

Миллий истиқлол мафқураси халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириши лозим»¹. Бу фикрларга мустақилликни мустаҳкамлашнинг энг асосий принципи сифатида қараш лозим. Чунки шу ғояни амалга оширмай, ҳаётга татбиқ этмай туриб, бошқача

¹ Каримов И. Буюк мақсад йўлидан оғишмайлик. Т.: Ўзбекистон, 1993. – Б. 8–9.

айтганда, халқ ва ёшлар онгини қайта тарбияламасдан, назарда тутилган буюк мақсадга эришиш мумкин эмас. Бу эса ўзбек толерант-лигини ривожлантиришнинг йўналишларидан бири ҳисобланади. Умуман олганда, мустақилликни мустаҳкамлаш умумхалқ иши ва вазифаси сифатида мустақилликка хос толерантликни ифодалайди. Хусусан, Ўзбекистон истиқлолини авайлаб-асраш Марказий Осиё минтақаси халқларининг бирдамлигини мустаҳкамлаш билан чамбарчас боғлиқдир. Худди шу нарсани кўзда тутиб, Ислом Каримов ёзади: «Марказий Осиё минтақаси аҳолисининг муносиб турмуш кечиришини таъминлаш, беқиёс табиат бойликларини, илм-фан, ишлаб чиқариш кучларини биргаликда ўз манфаатимизга ишлатиш, бир-биримизнинг азалий хусусиятларимизга зиён етказмаган ҳолда бахт-саодат учун куч-гайратимизни мувофиқлаштириш, саъй-ҳаракатларимизни бирлаштириш ва бундай олижаноб ва улуғ ниятлар, мақсадлар шу минтақада яшаётган халқларга мақбул бўлиши шак-шубҳасиздир.

Дўстлик ва бирдамлик, Марказий Осиё халқлари манфаатларининг бирлиги, бу – табиий ва объектив жараёндир. Бу жараёнга қаршилиқ кўрсатиш сиёсий калтабинликдан бошқа нарса эмас»¹.

Маълумки, Марказий Осиё халқлари мустақиллик йўлига кириб олишди. Шу йўлни ривожлантириш, мақсад сари дадил, олға бориш уларнинг қўлида. Шу йўлдаги манфаатлари, мақсадлари бир хил. Бу жараёнда улар биргаликда ҳаракат қилишса, бир-бирларига қўл беришса, ҳамиша ҳамкор бўлишса, буюк мақсадга эришиш осон бўлади.

Халқимизда «Мақсадли бўлган йўл топар», деган ҳикмат бор. Мақсад сари интилиш, бу йўлда заҳмат чекиш туфайлигина киши орзу-ниятларига эришади. Шунинг учун улуғ алломаларимиздан бири «Ижтиҳод – машаққатли ва заҳматли нарсани қўлга киргизмоқ учун бор қувватни сарф этишдир»², – деб ўгит берган. Демак, қай соҳада бўлмасин, ижтиҳод қилиш, яъни тиришиш, ҳаракат қилиш зарур. Акс ҳолда, инсон мақсадига эриша олмайди. Мақсадга бўлган ҳаракат Ўзбекистонни мустақилликка эриштиради. Демак, мустақиллик ҳам толерантликка хос хусусиятлардан биридир. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, бугунги кунда толерантлик йўналишига хос соғлом

¹ Ўша жойда. – Б. 8–13.

² Донишмандлар одоб-ахлоқ тўғрисида. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – Б. 60.

ва кучли тафаккурга асосланган, эҳтирос билан тарғиб қилинаётган миллий онг ва ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизимидаги мақсадга – мустақилликка эришиш толерантлик йўналишида ўзга халқ, дин, ҳар бир шахсга мансуб ҳодиса ҳисобланиб, барча халқларга ҳамдардлик билдириш, маълум давлатда инсон ҳуқуқларининг поймол этилиши ҳолларини аниқлаш ва уларни ижтимоий ҳимоялаш ёки мамлакат ижтимоий ривожланиши жараёнида кишилар манфаатларини кўзлаб фаолият юритишдан иборат бўлган толерантликка ижтимоий-ғоявий ҳаётнинг ижобий бир бутун ҳодисаси сифатида қараш зарурлигини талаб этади. Ана шу яхлитликни тушуниш орқали том маънодаги толерантликка эришиш мумкинлигини юқорида келтирилган мисолларда кўриб ўтдик.

Ниҳоят, толерантлик – ҳар бир фуқаронинг маънавий бурчи, сиёсий ҳамда ҳуқуқий эҳтиёжи бўлиб, турли миллатлар манфаатларини ижтимоий-ғоявий ифодалаш орқали инсон индивидуаллигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини, миллатлараро ҳамжиҳатликни ҳурмат қилиш, турли халқлар ва элатлар вакилларини қабул қила билиш, уларга ҳамдард бўлиб, кам таъминланганларига ёрдам бериш ва ижтимоий-ғоявий ҳаётни тушунишни, ўз манфаатини халқ, давлат манфаатлари билан боғлай билишни англатади. Бу жараён оддий ён бериш ёки бошқаларга хушомад қилиш эмас, балки ҳар бир инсоннинг умумий тарздаги ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини тан олиш асосида шаклланган фаол муносабат, мулоқат жиҳатидан юксак маданият ва юқори даражадаги ахлоқ ҳамдир.

Толерантликни намоён қилиш ижтимоий-ғоявий манфаатлар йўналишида сабр-тоқатли бўлишни, ўз эътиқодидан (динидан) воз кечиб, бошқалар эътиқодига (динига) ён беришни англатмайди, балки ҳар ким диний эътиқодида эркин бўлиб, бошқаларнинг ҳам шундай ҳуқуққа эга эканлигини, ҳар бир одам ўз алоҳидалигини сақлаб қолишга ҳақлигини, ўзида мавжуд бўлган тушунчаларнинг бошқаларда ҳам мавжудлигига ишонч ҳосил қила билишга ҳамда бир кишининг қарашлари бошқаларга мажбуран сингдирилиши мумкин эмаслигини тан олишга қаратилгандир. Лекин ўзида мавжуд бўлган илоҳийликни бошқаларда ҳам кўра билиш билан бирга, дунёвий илмга таянган ҳолда фаолият юрита билиш зарурлигини онгли тушуниб етиш зарур. Чунки толерантлик бу ҳар бир инсондаги ўзгача фазилат ва хусусиятларнинг бир бутунлигини англаб олиш билан жамият ривожланишига боғлиқ тушунча ҳисобланиб,

ҳар бир шахснинг дунёвий билимларига, тажрибасига асосан жамиятдан кутадиган ижтимоий-ғоявий манфаатларини фикрда ва амалда ифодалай билишдан иборатдир. Бу жараёнда баъзан пайдо бўладиган сабрсизлик, ўйламай иш қилиш, ножўя ҳаракатларга берилиб кетиш, фаолият мазмун-моҳиятини тушунмасдан номаълум гуруҳлар фаолиятини кўллаб-қувватлаш кабилар ижтимоий муҳитга зид ҳолатларни келтириб чиқаришини онгли ифодалаш зарурлигини тасдиқлайди. Айни шундай ҳолатларда миллий онг, миллатга хос чидам, сабр-тоқат, ирода билан иш юрита билиш ҳам ўз ифодасини топади ҳамда ҳар қандай нохуш ҳаракатларга чек қўйилади. Ижтимоий муҳитда ҳар бир фуқаро универсал (умумлашган) тартиб-қоида ва тамойилларни ўзлаштиргани ҳолда, Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган адолатли ғояларнинг мазмун-моҳиятини тушуниб етади ва шу давлатнинг имкониятлари ҳамда ривожланиш босқичларига таъсир қилувчи бозор иқтисодиёти қонунларининг зарурлигини тан олган ҳолда бу тамойилларни бажаришда ўз онгида миллий кадриятлар асосий ўринни эгаллашини англайди ҳамда кишилар онгида, қолаверса, бутун омма онгида сиёсий маданият тушунчасини ўз имконияти даражасида шакллантиради. Ниҳоят, кишиларнинг бир-бирларига онгли таъсири орқали миллий онг, унга хос толерантлик тез қарор топишига кўмаклашилади ва дискриминация ўз-ўзидан барҳам топади.

Ижтимоий ғоялар, кўзланган манфаатларни амалга ошириш ша-роитида индивид ўз мавқеи мезонларидан хабардор бўлиши миллий онгда толерантликнинг ахлоқий томонлари ҳам мавжуд деганидир. Ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизими ҳар бир шахснинг ижтимоий мавқеи (яшаб турган муҳитдаги ўрни), обрў-эътибори (шу муҳитдаги иззат-ҳурмати); диний иймон-эътиқоди (динга муносабати); комиллик даражаси (таълим-тарбиявий фазилатлари) кабилардан иборатдир. Табиийки, бундай ижтимоий-ғоявий манфаатларга эга шахс ўз ҳаётининг мазмун-моҳиятини давлат, мамлакат обрў-эътибори, ривожланиш даражаси кабилар билан уйғунлаштира олади ва шуларни назарда тутган ҳолда иш юритади. Бундай шахслар олдида толерантликдаги салбий муаммоларни ечиш масаласи кўндаланг турмасдан, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати толерантлик даражаси бўлиб, Ватан равнақиға йўналтирилади. Натижада миллий онгда қайси ижтимоий ғоя манфаатлари устун бўлишига қараб толерантликнинг ҳар

хил типлари (турлари) шаклланади, яъни этник (худудий), ижтимоий ва маданий каби таркибий қисмларга ажратилади. Шу боис ҳар хил йўналишда бўлмаган ихтиёрий жамият ўз барқарорлигини таъминлаш учун толерантликка муҳтождир. Толерантликнинг самарадорлиги шунда кўринадики, унда миллий онг, ижтимоий-ғоявий манфаатлар ҳукмронлиги диний ва илмий-оммавий (миллий) онг билан қандай ифодаланганлиги ва бу ифодаланиш даражасига мос келишига боғлиқ бўлган толерантлик йўналишлари шаклланиб боради.

Толерантлик тарихига эътибор қилсак, унинг дастлабки босқичида миллий онгда мифологик онг шаклланиб, ижтимоий муҳит ҳақида ўз ижтимоий манфаатини кўзлаган, турлича йўналишдаги ғоялар, фалсафий тушунчалар биргаликда ривожланиб бориши асосида яширин толерантлик: фикрда жамиятга хайрихоҳ ёки қарши фикрларни ифодаловчи, узук-юлуқ сўзлардан турли маъноларни англатувчи гап тузилади. Аммо ана шу гаплар тизими миллий онгда аввал ўз ижтимоий-ғоявий манфаатини кўзловчи, кейин жамият тараққиётига мослашган ҳолда ижтимоий-ғоявий манфаатларни ифодаловчи ғоялар асосида ўз ифодасини топади. Ҳар бир шахс аста-секин жамият фикрига сабр-тоқат билан муносабатда бўлиб, мифологик толерантликдан жамоанинг маънавий ва ижтимоий бирлигини кучайтирувчи, ижтимоий ривожланишга етакловчи мақсад ва саъй-ҳаракатларга томон йўналган толерантликни ривожлантириб, унга янгича тус бериб боради. Натижада баъзи кишилар онгидаги сабрсизлик, ижтимоий муҳит ривожланиши, ўзгача фикрловчиларга тушунтириш, ишонч ҳосил қила билиш жараёни шаклланиб боради. Ниҳоят, баъзи бир инсонлар онгидаги жамиятга нисбатан мавжуд бўлган тангликни баргараф қилиш бутун жамоа кўзлаган аниқ мақсадга айланиб боради. Натижада ҳаётий мисоллар орқали ижтимоий-ғоявий манфаатларни кўзловчи ҳар бир шахс манфаати бутун жамият манфаати эканлиги кабилар юзасидан мутлақ ҳақиқат ўрнатилиб, толерантликнинг мантикий ва маънавий жиҳати яққол кўзга ташланадиган бўлади. Бу ҳолат жамиятдаги дин, иймон-этикод, ички руҳий кечинмаларда ҳам ифодаланиб, уларда жамият, ижтимоий-ғоявий манфаатлар, муҳит ҳақида дунёвий онг тушунчалари ўз ифодасини топади. Дунёвий онгда аста-секин пайдо бўлаётган сабр-тоқатлилик, чидам-бардошлилик каби ижобий сифатлар толерантликнинг мафкураравий маҳсулига айланади. Дунёвий онг мантикий далиллар асосида

ижтимоий-ғоявий мухитни, унинг манфаатларини қониқтириш зарурлигини, янада яхшироқ фаолият кўрсатишга интилишни ривожлантиришга қаратилган оммавий ҳамоҳангликка олиб келгани ҳолда, ҳар бир шахс ўз фикр-мулоҳазаси, манфаатларини омма манфаатларига айлантириш зарурлигини ҳис қилиши билан қўшиб олиб боради.

Дунёвий жамиятда толерантлик яшаш шароити, касбий фаолияти, маданий анъаналари, қадриятлари, урф-одатларининг ўзига хос хусусиятларини келтириб чиқарувчи, этник (худудий) ва миллий хусусиятлар, ижтимоий-ғоявий дунёқарашдаги фарқларнинг бир йўналишга қаратилиши, яъни жамиятнинг янада гуллаб-яшнашига ҳисса қўшиш каби умуминсоний фазилатларга эга бўлиб, ҳар бир шахсда бир-бирига нисбатан инсонпарварлик, ўз вақтида ёрдамга келиш, кам таъминланган оилалардан хабар олиб туриш каби оммавий толерантлик сифатлари шаклланиб боради. Буларнинг ҳаммаси ижтимоий-ғоявий йўналишдаги манфаатларнинг асоси ҳисобланган юксак маданиятни, жамият ривожини учун хос бўлган инсоннинг ҳис-туйғулари ва манфаатларини халқ манфаатларига бўйсундириш имкониятларини яратади.

Ижтимоий-ғоявий манфаатларни амалга оширишга қаратилган мухитда толерантликнинг бошқа муаммолари инсон феъл-атвори, юриш-туришининг асл механизмларини (ҳаракатга келтирувчи кучларини) ҳам аниқлашдан иборат. Бу жараён баъзи инсонларга хос бўлган руҳий чекинишлар, ноаниқ қарашлар билан боғлиқдир. Улардаги бундай ҳолларнинг асл сабабларини тушуниш, халқнинг етук онги, юксак маънавиятга эришишининг ҳаётий мисоллари ҳар қандай тушунмовчиликнинг олдини олади ва омма учун хос бўлган, ўз манфаатларини омма манфаатлари билан уйғунлаштириш кабилар ижтимоий-ғоявий манфаатларни ташкил этади. Бундай ҳол инсоният тарихий тараққиётидаги ҳақиқатни исботлаб бериш демакдир.

Юқоридагиларга ҳулоса қилган ҳолда, толерантлик йўналишлари турли халқларда, эҳтимол, турли шахсларда ҳам турлича намоён бўлади, деган фикрнинг мазмун-моҳиятини аниқладик. Чунки айнан ижтимоий мухит ўзгариши билан ижтимоий онгда давр талабидан келиб чиқадиган ўзига хос толерантлик шаклланиб, буни мустақил Ўзбекистон мисолида, ўзбек халқи билан бирдамликда яшаб, фаолият кўрсатаётган турли миллатлар ва элатлар вакилларида шаклланган умумий ўзбекона толерантлик йўналишлари ифодаланишида кўрдик.

Ижтимоий турмуш ўзгаришларини, инсонлар хатти-ҳаракатларини оммавий назорат қилиб бориш йўли моҳиятан бир неча кўриниш ва шакллардан иборат. Улар: давлат идораси ва муассасалари тартибидоги мулоқотлар тизими, ўзаро муносабатлар ва мажлисларда ифодаланувчи толерантлик, ҳамкасблар ва раҳбарларга ҳурмат билан қараш, итоатлилик, андишалилик; кундалик турмуш тарзи, оддий воқеа ва ҳодисаларга доир муносабатларда ифодаланувчи толерантликка хос хайрихоҳлик каби масалаларга сабр-тоқат билан ёндашиш, тинч-тотувлик билан ўз фикрини билдириш; оиладаги, дўстлар даврасидаги фикрлар доирасида ҳам толерантликка хос йўналишлар намоён бўлиши толерантликнинг асосини ташкил этади. Ўз манфаатини бошқалар, жамоа, давлат, мамлакат манфаатларидан устун қўймаслик, бошқалар феъл-атворини тушуниш, жамият фикрини қабул қила билиш; тўй ва маъракаларни ўтказиш асносида юз берадиган ижтимоий-ғоявий ва шахсий манфаатлар борасидаги фикр алмашинувлардаги толерантликка хос меҳрибонлик, инсоф, иймон-этикод, ҳамдардлик, тенглик, фаросат, садоқатлилик каби хусусиятларнинг намоён бўлишини ҳам талаб этади. Уни амалга ошириш тарбиявий ишларимизнинг муҳим йўналиши ҳисобланади.

МИЛЛИЙ ОНГДА ТОЛЕРАНТЛИК ЙЎНАЛИШЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВАЗИФАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси ўз олдига ҳуқуқий демократик давлатни, эркин фуқаролик жамиятини барпо этишни олий мақсад қилиб қўйган. Унга эришишнинг ягона йўли демократик жараёнларни чуқурлаштириш, барқарорлаштиришдан иборат. Ҳар бир халқ ўз турмуш ва тафаккур тарзи, тарихий анъаналари, ҳаётга муносабати ва бошқа жиҳатларидан келиб чиқиб, ижтимоий-сиёсий жараёнлар ҳамда демократияга ўзига хос тарзда ёндашади. Шу маънода барқарор ривожланаётган Ўзбекистонда толерантлик йўналишлари барқарор миллий тараққиётда ва унинг миллий онгда мустаҳкамланишида асосий ўрин эгаллайди. Шундай экан, Президентимиз Ислом Қаримовнинг: «Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор»¹, – деган фикрларидан

¹ Қаримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 8-9.

келиб чиққан ҳолда, бундай жамият тараққиёти учун зарур бўлган хусусиятларни назардан қочириб бўлмаслиги шуни кўрсатадики, Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топа бориб, барқарорлашиши барча йўналишдаги толерантликни барқарорлаштириши унинг инсонлар онгида шаклланиши билан боғлиқ эканлигини ҳисобга олиш керак. Президент Ислон Каримов: «Биз бу соҳада олиб бориш мумкин бўлган, яъни инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар ғоят ноҳуш, ҳатто фожиага олиб келади. Инқилобни ғарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди»¹, – деб, демократияни жорий этишнинг умуминсоний тамойилларига таянган ҳолда юртимизда мустаҳкам асосга эга бўлган мавжуд имкониятлардан келиб чиқиш заруратини кун тартибига қўяди. 1995 йил 16 ноябрда Париж шаҳрида ЮНЕСКО Бош Конференциясининг йигирма биринчи сессиясида қабул қилинган «Толерантлик тамойиллари Декларацияси»нинг мукаддима қисмида шундай дейилган: «XXI аср бўсағасида Ўзбекистоннинг қиёфасини тинчлик ва осойишталик, сиёсий барқарорлик ва миллатлараро тотувлик, диний ҳамда мафкуравий бағрикенглик, маданиятларнинг уйғунлашуви турли миллат ва элатларнинг жамият ҳаётида тенглик асосида иштирок этишини белгилайди, – деб тасдиқланишида унда инсон ҳуқуқлари ва демократия Ўзбекистоннинг миллий ва давлат манфаатларига, халқимизнинг эркесвар миллий тафаккур тарзи ва руҳиятига тўла мос келади», – деб кўрсатилганлигининг асосини бугунги Ўзбекистон аҳолисининг турмуш тарзи тасдиқлайди. Ҳозирги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий барқарорлашув асосида ҳаётга янгича тамойиллар, меъёрлар билан ёндашувни тақозо этмоқда.

Халқаро вазиятни соғламлаштириш янги дунё сиёсатининг асоси бўлиб келмоқда. Ижтимоий онг мазмунан тобора инсоний моҳият касб эта бориши, шахс ҳақ-ҳуқуқлари барқарорлашаётганлиги, халқаро маконда меҳр-шафқат, бағрикенглик, одамийликка доир майлнинг кучайиши жамият, жамоа ва шахс маънавиятида янгиланиш жараёнларини амалга ошириш билан бевосита боғлиқдир. XX аср охирига келиб инсоният тақдири ўз қўлида, реал саъй-ҳаракатларида, тафаккур тарзида эканлигини тўла англаб етди. Ўзбекистон ялпи янгила-

¹ Ўша жойда.

нишлар жараёнини икки йўналишда ўзаро боғланган ҳолда амалга оширишга киришди. Биринчиси мамлакатнинг ички дунёсида, яъни иқтисодиёт, маънавият, сиёсат, турмуш тарзида, халқ характери ва менталитетида режали асосда амалга оширилаётган янгиланишлар мажмуидан иборат бўлса, иккинчи йўналиш халқаро ижтимоий муҳит манзарасини такомиллаштириш, яъни қарама-қарши кучлар ўртасидаги зиддиятларни барқарорлаштириш, коллизия муҳитидан муроса, ҳамкорлик муносабатларига, тинчлик маданиятига ўтиш, миллатлараро толерантлик муносабатларини чуқурлаштириш, инсониятга умумий хавф туғдирувчи терроризм, наркобизнес, экстремизмга қарши халқаро ташкилот тузилмаларига асос солиш ва бошқа фаолиятлар мажмуидан ташкил топади¹. Бу фикрлардан кўриниб турибдики, толерантлик барқарор тараққиётни вужудга келтириш ҳамда миллий онгда мустақкамлаш, юксак маънавиятга эришиш каби ҳар қандай тараққиётнинг бош мақсади ҳисобланади.

Ўзбек халқига хос ўта вазминлик, сабр-тоқатлилик, чидамлилик, инсонпарварлик хислатлар, толерантлик йўналишларида ифодаланган фазилатлар ҳисобланиб, унинг мазмун-моҳияти Ўзбекистонда миллий ҳамжиҳатлик руҳини таркиб топтиришдан иборат. Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳар тамонлама барқарорлашиб бораётган ижтимоий тараққиёт жараёнида толерантлик ва уни миллий онгда шакллантириш вазифалари миллат барҳаётлигининг омилларини тушуниш билан боғлиқ, яъни миллатпарварлик, умуминсонийлик ва уларнинг миллат ҳаётида тутган ўрни; миллий ғоя ва мафкура миллий тараққиётнинг маънавий-руҳий омилидан самарали фойдаланиш ижтимоий-тараққиётда мавжуд бўлган толерантликни ривожлантиришга ижобий таъсир ўтказиши.

Ўзбекистонда мустақилликка эришилган даврларда турли жабҳаларда ривожланиб, барқарорлашиб бораётган ҳаёт тарзи ўзига хос толерантлик йўналишлари ва уларни миллий онгда шакллантириш вазифалари амалга оширилишига асос бўлади. Бу жараён миллий ўзлиқни англаш, миллий маданият, миллат келажаги бўлган ёшлар онгида миллийлашув йўналишининг таркиб топиши билан боғлиқ. Чунки ёшларимизнинг миллий ўзлигини англаши аждодларимиздан қолган моддий ва маънавий меросни, урф-одатлар, анъаналар,

¹ Қаранг: Жўраев Н. Ўзбекистонда янгиланишлар концепциясининг яратилиши, эволюцияси ва амалиётда қўлланилиши. Сиёсий ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. Т.: 2001. – Б. 4.

кадриятларни ўзлаштириш билан бирга, уларда миллий манфаатларни, Ватан тақдири ва мамлакатнинг ҳар томонлама тараққиёти учун масъуллик туйғулари мустаҳкамланишини таъминлайди. Шунинг учун улар миллий онг миллатнинг ўзи билан бирга шаклланишини тушунган ҳолда, ёшларнинг комил инсон сифатида шаклланишида маънавий соҳадаги вазифаларнинг асосий фаолият сифатида намоён бўлиши, Президентимиз Ислом Каримов айтганларидек, иймон-этикоди бутун, иродаси бақувват, эркин фуқаро маънавиятини ўзларида шакллантирган ҳолда мустақил дунёқарашга эга бўлиши лозимлигини эътиборга олмақлари керак. Демак, улар мустақиллик шароитида миллий онг, миллий дунёқарашга эга бўлиб, аждодларимизнинг бебаҳо меросига ва замонавий тафаккурга таяниб яшайдиган баркамол шахс, комил инсон бўлиб етишишлари барқарор тараққиётнинг асоси ҳисобланади.

Мамлакатимиз ва миллатимиз тараққиёти ёшларимизнинг миллий онги, ўзлигини англаши, толерантлик хусусиятларининг шаклланиши билан боғлиқ бўлиб, «ўзбекчилик» стихияли, тарқоқ ҳолда ўзлаштирилмаслиги, балки бу ўзига хос жараён бўлиб, оила, маҳалла ва бошқалар томонидан фарзанднинг ўз миллати вакили сифатида шаклланиши назорат қилиниши, тузатишлар киритиб борилиши билан боғлиқлигини тушуниб етиш керак. Бу «ҳар бир кишидан талаб қилинувчи функция, маъқулланган хулқ-атворнинг меъёрига етказилган намунаси»¹.

Ўзбек менталитетининг негизини ифодаловчи ўзбек халқи фазилатлари туркуми, толерантлик йўналишларининг намоён бўлиш омили ҳисобланади. Масалан, бунга ҳаё, ибo, катталарга ҳурмат каби фазилатлар киради. Айнан шу жараёнда юзага келаётган муаммоларни ечиш давомида ёшлар миллий онгида умуммиллий тараққиётни шакллантириш, салбий таъсир қилувчи баъзи ноўрин хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш қабилар мустақилликни янада мустаҳкамлаш ва шу жараёндаги ижобий толерантлик йўналишларини ёшлар онгига сингдиришга қаратилгандир. Фикримизча, таҳлил қилинган манбаларнинг мазмун-моҳиятига кўра миллий онгнинг миллат тараққиётидаги ўрни ва миллий ўзликни англаш жараёнларида шиддат билан ўсиб бораётган толерантлик йўналишларида қуйидаги ҳолатлар ифодаланади:

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 129.

Биринчидан, миллий онгга зид хавф-хатарлар, миллат ҳуқуқлари поймол этилиши, миллий тил, урф-одат ва қадриятларга нисбатан ҳурматсизлик каби ҳолатларнинг вужудга келишига турли таълим-тарбиявий тадбирлар воситасида йўл қўймаслик.

Иккинчидан, давлат мустақиллиги ва ҳудуднинг яхлитлиги унинг ҳар томонлама ривожланиб, мустаҳкамланиб бориши асосида барқарор тараққиёт яратилиб, шахслараро ва миллатлараро толерантлик йўналишлари вужудга келиши учун имкониятлар яратиш.

Учинчидан, Ўзбекистоннинг бугунги барқарор тараққиёти даврида миллий бирликнинг мустаҳкамланиши, манфаатлар учун ягона умуммиллий ҳаракатларнинг вужудга келиши ҳар бир шахснинг ижобий таъсири остида ривожланиб бораётган толерантлик йўналишларига хос хусусиятларда ифодаланади.

Шулардан келиб чиққан ҳолда, миллий онгнинг шаклланиш даражасини аниқлашда миллатнинг маънавий бирлигига, мустақилликка ўтиш жараёнидаги ҳолатига нисбатан барқарорлик тараққиёти, толерантлик йўналишлари хусусиятлари мустаҳкамланаётганлигига асосий омил сифатида қараш мақсадга мувофиқдир. Чунки у миллатлараро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик каби ўзига хос жиҳатларини намоён қилади. Маънавий омил миллий онг негизи сифатида қуйидагиларни ўз ичига олади: миллий маданият, этник ва эстетик тасаввур, миллий ғоя, миллий мафкура кабилар ҳар бири ўзига хос толерантлик йўналишларидан иборат бўлгани ҳолда, шахслараро, миллатлараро муносабат, бағрикенглик, сабр-матонат, яхшилик, инсонпарварлик, хайрихоҳлик кабиларни ташкил қилади. Уларнинг онг тизимидаги ривожланиш даражасига қараб, миллий онгда миллий ўзликнинг, миллий барқарорлик, мустақилликни мустаҳкамлаш даражаси кабиларнинг мазмун ва моҳиятини аниқлаш мумкин. Булар ҳар бир инсон онгидаги диний, гуманистик намунавий йўналишлардан ташкил топган бўлиб, мустақиллик даврида бўлиб ўтган моддий, маънавий, маърифий ривожланишлар асосида инсоният учун зарур бўлган ижобий толерантлик йўналишларининг ўзига хос мазмун-маъноси каби хусусиятлари ривожланиб бораётганлигини ҳаётий масалалар орқали тасдиқлайди. Ана шу назарий хулосалар асосида мамлакатимиз фуқаролари, уларнинг кўпчилигини – 60%ини ташкил қилувчи ёшларнинг (16-35 ёшлилар) миллий онгида миллий ўзликни англашнинг ривожланиш жараёнини ва барқарор мустақилликнинг

тараққиёт жараёнида шаклланаётган толерантлик йўналишларини ўрганиш асосий вазифалардан бири бўлиб, ҳаётда учраб турадиган, баъзи бир толерантликка зид йўналишларидаги салбий ҳолатларни ҳам объектив таҳлил қилишга эҳтиёж пайдо бўлди. Чунки улар онг тизимидаги ғоялар мазмунида жамиятнинг полиэтник демографик таркибини аниқловчи маълумот даражаси ҳақида фикр берувчи, мамлакатдаги ҳаёт тарзи йўналишларининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳолатини ўрганишга асосий эътибор қаратмоғимиз лозимлиги ишимизнинг асосини ташкил этади. Шулардан келиб чиққан ҳолда, халқнинг ҳаёт тарзи даражаси моддий-маънавий жиҳатдан юксалиши, дунёдаги илғор кадриятларга интилиш, ижтимоий барқарорлик шароитида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислохотларни янада чуқурлаштириш ғояси XXI асрда давлатимиз ва миллатимиз тараққиёти учун маънавий-руҳий асос бўлиши мумкин эканлиги таъкидланади. Бу ғоя инсонлар миллий онгидаги ўзига хос ижобий толерантлик йўналишларини янада чуқурлаштириб, мустаҳкамлаб боради ҳамда халқнинг миллий онгини, миллий ўзлигини англашни янада чуқурлаштириб, ўстириб боради.

Ўзбек халқининг миллий ўзлигини англашининг асосини анъанавий кадриятларга таянган миллий онг, миллий ривожланишининг негизи ҳисобланган миллий толерантлик йўналишлари (бағрикенглик, садоқат, дўст-ўртоқлик, меҳмондўстлик, сабр-матонат кабилар) намоён қилади. Барча йўналишлардаги мавжуд ижобий толерантлик кўрсаткичлари мамлакатимиз раҳбарияти миллий тикланиш ва янги жамият қуриш борасида олиб бораётган ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг натижасидир. Шу маънода Президентимиз Ислом Каримов томонидан инсонларни моддий-маънавий муҳофаза қилиш жараёнида олиб борилаётган ишлар, фуқароларнинг миллий ўзлигини англашни ривожлантириш умуммиллий тараққиётимизнинг асосий шарти сифатида энг муҳим вазифалар қаторида туради ва уларда ижобий толерантликка хос йўналишларнинг хусусиятларини шакллантиришга асос бўлиб хизмат қилаётганлигини таъкидлаш мумкин.

Миллий ўзликни англашнинг ўсишида миллий онгни ривожлантириш бош йўналиш бўлса, миллий онг барқарорликка хизмат қилувчи ижобий толерантлик манбаидир. Миллий онг мазмун-моҳиятида миллат мавжуд эканлиги унинг тарихий ривожланиши ва истикболи билан боғлиқ омил ҳисобланади. У миллат шаклланиши,

тараққий этишини ва абадийлигини таъминлагани ҳолда, миллийликка хос ўзбекона ижобий толерантликка ҳам асос солади. Демак, миллий онг, ўз мазмун-моҳиятига кўра, миллатнинг ўзи билан шаклланиб, ҳар бир миллатга хос толерантлик йўналишлари хусусиятларини ҳосил қилади. Унинг бошқалардан фарқ қилувчи жиҳати фақат ўзига алоқадор бўлган манфаатлар ва мақсадлар шаклланиши билан боғлиқ ҳолда миллий онг шаклланишига сабаб бўлишидир. Лекин мустақил жамият барқарорлашиб, тараққий қилиб борар экан, шахслараро, миллатлараро муносабатлар кенгайиб, бағрикенглик каби ижобий толерантлик йўналишларини келтириб чиқаради. Бу ҳолат эса бошқа давлатлар миллий онг йўналишлари барқарорлашиб боришига олиб келади. Миллий онгнинг бошқа халқ, миллат, давлатлар билан биргаликда жаҳон миқёсида бир мақсадни кўзлаган узок тарихий ривожланиш даврларида содир бўлган ғоявий-сиёсий ривожланиш инсонларнинг турмуш тарзини, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва кенг маънодаги маънавий-маърифий салоҳиятини юксалтириб бормоқда.

Бинобарин, Саъдулла Отамуратов, Сарвар Отамуратовлар таърифига кўра, турли миллат ва элатлар вакилларининг тарихи, тақдири ва истиқболи билан боғлиқ бўлган манфаатлар ва муаммоларни ифодаловчи фаолиятига мақсад-йўналишлар берадиган маънавий-руҳий ғоялар, фикрлар тизими¹ асос бўлар экан.

Лекин миллий онгда барқарор мустақил тараққиёт шароитида толерантлик ва унинг йўналишлари шаклланиши масалаларини ҳал қилишда Ўзбекистонда истиқомат қилаётган барча миллатларга хос онг салоҳиятига устуворлик бериш билан бирга ҳар бир шахсининг, ҳар бир миллатнинг фаоллик даражаларини ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади. Уларнинг ифодаланиши бошқа миллатлар ва давлатлар фаолияти учун таъсир қилувчи кучга айланиб, мустақилликни мустаҳкамлашда уларга ўрнатилган вазифасини бажаради. Яъни Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир миллат вакилида бутун Ўзбекистон манфаатлари ва мақсадларини ифода этувчи онг, унга хос толерантлик йўналишларининг амалга оширилиши кабилар ҳам назарда тутилмоғи керак. Чунки инсонлардаги ижобий толерантлик жаҳон миқёсидаги эркесвар халқлар толерантлигидир. Бинобарин, мил-

¹ *Отамуратов С., Отамуратов С. Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш. Т.: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 242.*

лий онг, ундаги толерантлик йўналишларига хос хусусиятлар бутун республика, жамият, дунё халқлари манфаатлари ва мақсадларини амалга ошириш борасида барча миллат вакилларининг фаоллик кўрсатиши билан боғлиқ ҳолда Ўзбекистон мустақил тараққиётини барқарорлаштириб боради ва бу барқарорликнинг мақсад ҳамда вазифалари жаҳон миқёсида ўз ифодасини топади. Натижада миллий онг миллий манфаатларни акс эттирувчи омил сифатида гавдаланиб, миллий онгдаги толерантлик йўналишлари негизида миллатнинг моддий ва маънавий бойликлари ортиб боради ҳамда ўзга миллатлар билан ўзаро муносабатлари барқарорлашади. Миллий онг толерантлиги йўналишларига нисбатан ҳар бир миллатга хос хусусиятлар, урф-одатлар, анъаналар ва қадриятлар мужассамлашиб боради. Улар бир миллат бошқа миллатлардан этник жиҳатдан фарқ қилиб боришига қарамасдан, ҳар бир миллатнинг миллий манфаатлари ва мақсадларини бирлаштириб, давлат манфаатлари, дунё миқёсида тинчлик-фаровонлик манфаатлари ва мақсадларига йўналтиради. Айнан шулар орқали миллатларнинг тараққиёти барча тарихий даврлардаги уларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маърифий камолоти миллий онгда қай даражада шаклланганлиги ҳамда уларнинг негизида ривожланувчи толерантлик йўналишлари қандай ўзгариб бораётганлиги кўринади. Демак, миллий онг шаклланиб, тараққий қилмаса, нафақат миллий урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар, балки миллатнинг ўзи, унинг толерантлик йўналишлари хусусиятлари ҳам ўз ифодасини топмайди.

Миллий онг ва унинг шаклланиб, ривожланиб бориши миллий толерантлик йўналишлари юқори даражага кўтарилишининг асосий омили ҳисобланади. Чунки миллатга хос инсонпарварлик, инсонларнинг бир-бирлари билан яқинлашуви, барча миллатларга нисбатан хайрихоҳлик, ўзаро ёрдам, ҳурмат, сабр-матонат, завқ-шавқ каби толерантлик йўналишлари етук миллий онг заминидагина вужудга келади. Миллий онг, миллий манфаат ва унга хос мақсадлар вужудга келиб, миллий толерантлик йўналишлари асоси кенгайди. Натижада толерантликка хос ўнлаб йўналишлар шаклланиб, инсонпарварлик хусусиятлари ўз ифодасини топади. Толерантлик йўналишлари хусусиятларининг таҳлили уларнинг мазмун-моҳиятида баъзи бир салбий хусусиятлар ҳам мавжуд эканлигини кўрсатди. Натижада миллат истиқболи учун зиддиятли бўлган салбий толе-

рантлик йўналишларининг хусусиятлари ҳақида фикр юритишга қарор қилган ҳолда, тарқоқлик, улуг-аймоқчилик, маҳаллийчилик, гуруҳбозлик каби иллатларга барҳам берувчи манбаларни кўрсатиб ўтишни ўринли деб топдик. Уларга қарши кураш асосида шаклланган миллий онгимиздаги толерантлик йўналишларига хос хусусиятлар давлатнинг барқарор тараққиётини таъминлайдиган омиллардан бирига айланганлигининг гувоҳимиз. Чунки миллий онги ривожланган миллатда ўзи билан ёнма-ён яшайдиган миллат ва элат вакилларига нисбатан шовинизм, миллатчилик каби менсимаслик ёхуд ёвузлик, жоҳиллик каби салбий толерантлик йўналишларидаги иллатлар бўлмайди.

Миллий онг таркибида шаклланган толерантлик йўналишлари барқарор мустақил тараққиётни янада тараққий эттиришга ҳаракат қилгани ҳолда, халқ, давлат манфаатлари ва мақсадларини ўзгалар манфаатларига ҳеч қачон қарама-қарши қўймайди, балки ўзга миллат вакилларини ўз атрофида уйғунлаштиришга ҳаракат қилади. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, миллий онг фақат миллий тараққиёт барқарорлиги таркиб топишига асос бўлиб қолмасдан, балки шу барқарор тараққиётга хос толерантлик йўналишларини ҳам юқори даражага кўтаришга сабаб бўлар экан. Шунинг учун ҳам миллат онгини, миллатга хос толерантлик йўналишларини ривожлантириш давлат сиёсатида етакчи ўрин эгаллайди.

Миллий онгни ривожлантиришда барқарор мустақил тараққиётгача бўлган даврларда мавжуд бўлган ижтимоий тузум, шу тузумда юзага келган миллатнинг ички, маънавий-маърифий салоҳияти ва унинг мустақиллик борасидаги фаоллиги ҳам маълум даражада ўз мазмун-моҳиятини кўрсатади. Лекин миллий онгдаги мавжуд толерантлик йўналишлари давр талабига кўра кўпгина янгидан-янги йўналишларни шаклантириб боради. Яъни миллат ўзининг шаклланиш жараёнида янги даврга ўтиш орқали ўз яхлитлиги (умумийлиги) ва ўзига хос бўлган барча омилларни ҳам вужудга келтириб, толерантлик йўналишларига янгича мазмун касб эттиради, янгича ижобий толерантлик йўналишларини тақозо этади. Яъни ҳар бир миллат, миллий онг ривожланиши жараёнида ўзининг салоҳияти ва иқтидорини яратади, ўз навбатида ана шу салоҳият ва иқтидор миллатга хос толерантлик йўналишларини ривожлантиради. Чун-

ки «салоҳият» деганда дунёвий билимлар билан бир қаторда диний билимларни ҳам мукамал эгаллаганлик тушунчаси ифодаланса, «иктидор» деганда ҳар бир шахснинг ўз она тилини мукамал эгаллаганлиги қаторида бирорта хорижий тилларда мулоқот қилиш, муносабатга кириша оладиган интеллектуал шахс тушунилишини тасдиқлаш зарур. Ана шу диалектик омил орқали миллат абадийлигини таъминлаб, шу абадийликка хос толерантлик хусусиятларини ҳам шакллантиради. Миллат абадийлиги, барқарор мустақиллик тараққиёти, олам ва инсоният гўзаллигининг ажралмас қисми сифатида кундан кунга янгича мазмун ва моҳият касб этиб бормоқда.

Миллий онг тизимида миллий толерантлик йўналишлари ривожланишининг маънавий асосларини миллий тил, маданий мерос, тарихий хотира, урф-одат, анъаналар, оила қуриш каби қадриятлар, миллий тарбия, таълим кабилар ташкил қилади. Мана шундай толерантлик йўналишларидаги омиллардан миллат, шахс, бошқа миллат эгалари маънавий озуқа олади, улар орқали ҳар бир шахс ўзилигини, жамиятда тўтган ўрнини англайди, бошқаларга хайрихоҳлик, ҳамдардлик кабиларни тушуниб етади ва амалиётда шуларни бажаради. Бу борада Президентимиз Ислом Каримов «...хоҳ ўтмишда, хоҳ бугун бўлсин, бошқа миллат, давлатни ўзига қарам қилиш ниятида ҳаракат қилган, қилаётган кучлар доимо бир сиёсатни юритганлар, яъни қарам халқнинг маънавий, маданий, тарихий меросини йўқ қилиш, ундан жудо этиш¹»ни асосий мақсад қилиб олганлигини алоҳида таъкидлаган эди.

Мамлакатимизда демократик жамият барпо этилаётган бугунги кунда, эртанги кунимизнинг яратувчилари ва ижодкорлари, мустақил тараққиёт йўлида тинимсиз фаолият юритаётганликлари уларнинг онгида миллий онг ривожланганлигининг ҳамда бутун инсониятга хос толерантлик йўналишларининг асоси бўлган дўстлик, ўртоқлик, ҳамжихатлик, ҳамдардлик, улуғворлик каби ижобий ҳис-туйғулар кундан кунга ривожланиб бораётганлигининг далилидир.

Хулоса қилиб айтганда, миллатлар мавжуд экан, уларнинг манфаатлари ҳам турли-туман бўлиши табиий ҳол ҳисобланади. Ана шу манфаатларни ҳисобга олиш ва миллатлараро тотувликни таъминлашнинг муҳим омили сифатида толерантлик туйғуларини мустаҳкамлаш амалий аҳамиятга молик бўлиб қолаверади.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарк, 1998. – Б. 24.

ХУЛОСА

Миллий, маънавий-руҳий барқарорлик, миллий барқарор тараққиётга хос толерантлик йўналишларини таҳлил қилиш, тегишли илмий ҳулосалар, тавсиялар ишлаб чиқиш фақат назарий аҳамиятга эга бўлиб қолмасдан, амалий аҳамият ҳам касб этади. Чунки бизнинг олдимизда ўтмиш асоратларидан озод бўлган, ўзининг мустақил фикрига эга, ўз миллати ва Ватани манфаатлари йўлида фидойилик кўрсатишга қодир баркамол авлодни тарбиялаб етказиш вазифаси турган бир пайтда уларда миллий онгни шакллантириш, мустақил барқарор тараққиёт учун хизмат қилишга йўналтириш жараёнида миллийликка хос толерантлик йўналишларини кенгайтириш давр талаби ҳисобланади.

Миллий онг, миллий онгда ифодаланган толерантлик йўналишлари шаклланишида, уларнинг мазмун-моҳиятида жамият равнақи, юрт тинчлиги борасида ҳар бир шахснинг ижтимоий фаоллиги, даврлар ўтиши билан янги мустақиллик жамиятида бўлиб ўтган муаммоларнинг ечимини ҳал қилган ҳолда барқарор мустақил ҳаёт тарзига хос бўлган илмий концепцияларни амалга ошириш толерантликни мустаҳкамлашга ижобий таъсир ўтказди. Миллий онгда шаклланган толерантлик ижтимоий ҳаёт тараққиётининг, ижтимоий-маданий баркамолликнинг ранг-баранглиги, инновация, кенг интеграция асосида ривожланишнинг негизи кундан-кунга мустаҳкамланиб келган.

Ўзбек халқи маданиятининг турли қирралари ва Ўзбекистонда яшовчи турли халқлар, элатлар вакиллари билан дўстона муносабатларга киришиб яшаш, уларнинг ютуқларидан қувониш, маданиятидан баҳраманд бўлиб, улар билан биргаликда миллий бойликлар яратиш анъанага айланганлиги, шунингдек, тарихий-маданий анъаналарни давом эттириш ва янги давр, мустақиллик нуктаи назаридан уларга янги маъно, мазмун-моҳият бахш этиш мустақил Ўзбекистонда тинч-тотув яшашни таъминлайди, шахслараро, миллатлараро, динлараро, давлатлараро муносабатларни чуқурлаштиради, миллий онгни ва миллий онгда толерантлик йўналишларини янада мукаммаллаштиради, унинг янгидан-янги йўналишларини ҳаётга татбиқ этади.

Миллий онгда шаклланган толерантлик йўналишларида ички ва ташқи ҳайрихоҳлик кучаяди. Ўзбекистон ҳар бир фуқаросининг руҳияти ва жисмоний фаолиятида анъанавийлик билан замонавийлик, миллийлик билан умуминсонийлик, консерватив билан прогрессив унсурлар ёнма-ён ҳаракат қилиб, Ўзбекистон Республикасининг моддий-маънавий жиҳатдан фаровон ҳаёт тарзи туфайли замонавий, умуминсоний, прогрессив руҳият, жисмоний фаолият кучайиб, уларнинг таъсирида миллий онгда миллий толерантликнинг янгидан-янги йўналишлари шаклланиб боради.

Миллий онгда миллий толерантлик йўналишларини шакллантириш мустақил демократик давлат ва фуқаролик жамиятини куришда ҳисобга олинган иккита омил асосида ҳар бир шахсда фаолликни ошириш, уларни республикада амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг фаол иштирокчисига айлантириш, бошқа халқлар, давлатлар ва миллатлар билан ҳамкорликда ўз маданиятларини ривожлантириш ҳамда ундан миллий тараққиёт манфаатлари йўлида фойдаланиш имконини яратиш орқали амалга оширилади.

Миллий онгда толерантлик йўналишларининг шаклланиши, баъзи бир манбаларда кўрсатилишича, танишлар, гуруҳлар воситасида жамият ва инсоният дунёси орқали амалга ошар экан¹. Лекин бу ҳодиса инсонни жамиятга таништирувчи восита сифатида юзага келган фикрлардир.

Ушбу китобимизнинг асоси ва аҳамиятга молик томони шундаки, унда асосий эътибор миллий онг тушунчаси, унинг шаклланиш жараёнлари, таъсир қилувчи механизмлар, ҳаракатга келтирувчи кучлар, миллий онгда толерантлик йўналишлари каби масалаларга қаратилган бўлиб, бу жараёнда кадриятлар, урф-одатлар, ўзбекона маданият, толерантлик йўналишлари сингариларга алоҳида эътибор берилган.

Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий тажриба, барқарор ҳаёт тарзи, демократия каби улуғвор ҳодисалар ҳар бир фуқаро дунёқарашини шакллантиришда, ижобий толерантлик йўналишларини ривожлантиришда жамият ҳар томонлама ривожланишининг устувор йўналишлари, эзгу мақсадларини ифодалайдиган ғоявий жараёнлар муҳим ўрин тутишини кўрсатади, юксалишга «Инсоният тарихига давлатлар ва миллатлар билан жамиятларни юксалишга етаклаган ёки уларни таназзул ва ҳалокатга маҳкум этган турли хил ғоялар таъсир ўтказиб келган»лиги аниқ².

Ғоявий кураш ҳар қачонгига қараганда кескинлашган бугунги кунда фуқаролар онгида миллийлик, толерантликка хос йўналишлар ва хусусиятлар ҳар бир шахсдан ижтимоий фаоллик хусусиятларини ментал дастур орқали ўрганиш, унда диний дунёқарашнинг таъсир доирасини тўғри баҳолаш, бу соҳада махсус йўналтирилган етарли билимларга эга бўлиш, улардан Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини янада мустаҳкамлаш зарурлигини таъкидлаш борасида тадқиқот ва изланишлар олиб бориш муҳим аҳамият касб этади. Бу эса жамият, миллат ва давлат истиқболини ҳал қилувчи масалалар орасида энг зарури ҳисобланади.

¹ Минюцев Ф.И. Социальная антропология.— М., Международный Университет бизнеса и управления, 1997. — С. 87.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон, 2001. — Б. 14.

МУНДАРИЖА

Кириш..... 3

Биринчи боб

Миллий онгда толерантликни шакллантиришнинг назарий-методологик асослари

«Толерантлик» тушунчасининг моҳияти ва мазмуни..... 5
Халқимиз онгида толерантлик шаклланишининг негизлари 19

Иккинчи боб

Толерантлик шакллари ва уларнинг намоён бўлиш хусусиятлари

Онг тузилмаси ва уларнинг узаро муносабатлари 40
Миллий онг ва унда толерантлик шакллари ва унинг вужудга келиши 45
Миллий онгда муроса тамойилининг шаклланиши ва унинг толерантликка айланиш жараёни..... 57
Миллий онгда диний эътиқодларга нисбатан толерантлик вужудга келишининг объектив сабаблари..... 67

Учинчи боб

Миллий манфаатларни уйғунлаштириш ва барқарор таракқиётда толерантликнинг ўрни

Миллий манфаатларнинг турли-туманлиги ва уларни уйғунлаштиришда толерантликнинг ўрни..... 78
Миллий манфаатлар ва толерантликни шакллантиришнинг асосий йўналишлари 93
Толерантликнинг ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизимидаги ўрни 102
Миллий онгда толерантлик йўналишларини шакллантириш вазифалари 116
Хулоса 126

Мақсуда Хажиева

ЎЗБЕКИСТОНДА ТОЛЕРАНТЛИК ЖАРАЁНИ

Мухаррир *В. Умиров*
Бадий муҳаррир *З. Файзуллаева*
Техник муҳаррир *Н. Алимов*
Мусаххих *Г. Келдиёрова*
Компьютерда тайёрловчи *С. Джусраев*

Босишга 14.07.08 да рухсат этилди. Бичими 60x84¹/₁₆.
«Times» гарнитурасида офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 7,44.
Нашр. т. 8,0. Жами 4000 нусха. 218-ракамли буюртма.

«ABU MATBUOT-KONSALT» нашриёти

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 16-А уй

«ARNAPRINT» МЧЖда саҳифаланиб чоп этилди.

Тошкент, Ҳ.Бойқаро кўчаси, 41.

ABU MATBUOT-CONSULT

ISBN 978-9943-336-15-5

9 789943 336155